

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

ГОСПІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ
І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ
МІСЯЧНИК

IV

**ВИЗВОЛЬНИЙ
ШЛЯХ**

Суспільно-політичний і науко-
во-літературний місячник

Видає

Українська Видавнича Спілка

**LIBERATION
PATH**

Ukrainian Political, Social,
Scientific & Literary Magazine
Published monthly by
Ukrainian Publishers Ltd.

№ 4 (138), April, 1959, Vol XII.

Редагує Колегія

Редактор Літературного Відділу

Проф. д-р В. Державин

Головний редактор Г. Драбат

Редакція і Адміністрація:

237, Liverpool Road, London, N. 1., Tel.: NORTH, 1828

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ» НА 1959 РІК

Країна	річна передплата	піврічна передплата	чвертьрічна передплата	окреме число
Австралія	2 ф. 15 ш.	1 ф. 8 ш.	15 ш.	5 ш.
Австрія ..	70 ш.	35 ш.	19.50 ш.	6.50 ш.
Аргентина	110 пезів	60 пезів	30 пезів	11 пезів
Бельгія ...	275 б. фр.	138 б. фр.	75 б. фр.	25 б. фр.
В. Британія	2 ф. 4 ш.	1 ф. 2 ш.	12 ш.	4 ш.
Канада ...	8 дол.	4 дол.	2 дол. 40 ц.	80 цент.
Німеччина	18 н. м.	9 н. м.	4.50 н. м.	1.50 н. м.
Парагвай .	150 гуар.	75 гуар.	39 гуар.	13 гуар.
США	8 дол.	4 дол.	2 дол. 40 ц.	80 цент.
Франція ..	2.500 ф. фр.	1.250 ф. ф.	630 ф. фр.	210 ф. фр.
Швеція ...	28 кор.	14 кор.	7.50 кор.	2.50 кор.

В інших країнах — у перерахунок на валюту даної держави

Адреси наших Заступників на стор. 2.

Обкладинка роботи проф. Р. Лісовського

Printed in Great Britain by Ukrainian Publishers Ltd., 237, Liverpool Rd., London, N.1.

Визвольний ШЛЯХ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК

Кн. 4/64 (138)

КВІТЕНЬ, 1959

Річник VI (XII)

Зміст IV-ої книжки

Є. Орловський: ЧИ РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ ДІЙСНО НЕПОБОРНА?	363
Є. Алетіано-Попівський: ВОЄННЕ ЗНАЧЕННЯ ЧОРНОГО МОРЯ	369
М. Верес: КАРПАТСЬКА	375
Михайло Павлюк: ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА В КОМУНІСТИЧНОМУ КИТАІ	376
Д. Шалдій: КРИЗОВІ ЯВИЩА В ЕКОНОМІЦІ УКРАЇНИ	391
Арх. Юрій Шульмінський: ДРАМА АРХІТЕКТУРИ В УКРАЇНІ (закінчення, 2)	396
Мігр Іван Боднарук: ГЕТЬМАН І. МАЗЕПА В АНГЛОМОВНИХ І ПОРТУГАЛЬСЬКИХ ЕНЦИКЛОПЕДІЯХ	404
Д-р Василь Луців: ІВАН ВАГИЛЕВИЧ (закінчення)	411
Дж. К. Честертон: ВІЧНА ЛЮДИНА (перекл. П. П., продовж., 2)	421
Оноре де Бальзак: ХРИСТОС У ФЛЯНДРІЇ (перекл. ОД)	429
Б. Курилас: ЗІГУРАТ	437
М. Верес: ДІВОЧА ХУСТИНА	438
Павло Цибульський: ВІЧНІ ВОГНІ	439
Василь Г. Ян: ЧИНГІЗ-ХАН (роман, продовж., 4)	447
Люба Вітошинська: »УКРАЇНА« (Вступ до »Марусі« М. Вовчка)	465
Роман Коцик: ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ	467

Огляди і рецензії

З нових видань:

В. Державин: НЕЗВИЧАЙНО ВАРТІСНИЙ ПЕРЕДРУК (Д. ДОРОШЕНКО: »ІСТОРІЯ УКРАЇНИ«)	468
С. Наумович: ЛІТЕРАТУРНИЙ БЛЕФ (Б. Пастернак: »Доктор Жіваго«)	469
С. Наумович: МИХАЙЛО ОСТРОВЕРХА: »НА ЗАКРУТІ« ЕКЗЕКУЦІЯ	474
С. Н.: МИХАЙЛО ОСТРОВЕРХА: »НА ЗАКРУТІ«	474

У світі:

Борис Вітошинський: ОГЛЯД МІЖНАРОДНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПОДІЙ	475
--	-----

Передрук дозволений за поданням джерела
ВИДАЄ »УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА«
ЛОНДОН

ЗАСТУПНИКИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

АВСТРАЛІЯ:

"Library & Book Supply"
1, Barvon St.,
Glenroy 9., Victoria.

АРГЕНТИНА:

W. Zastawnyj,
Soler 5039,
Buenos Aires.

БЕЛЬГІЯ:

Omelan Kowal,
Bd. Charlemagne, 72, Bruxelles, 4.

КАНАДА:

P. Shevchuk, Esq.,
140, Bathurst St.,
Toronto, Ont.

НІМЕЧЧИНА:

"Shlach Peremohy",
München, 8.
Zeppelinstr. 67.

ПАРАГВАЙ:

I. Lytvynovych,
a/c V. Kolesnikovich,
Villa Alta, Encarnacion.

США:

Very Rev. Paul Falko,
29 Wilson Str.,
Rochester 5, N.Y., U.S.A.

Дітройт і околиця:

M. Fedyshyn
6786, Memorial St.,
Detroit, 28, Mich.

Нью-Йорк і околиця:

H. Cebrij,
721 E-6th Str.,
New-York City, N.Y.

Клівленд і околиця:

T. Wasyluk,
3722, Newark Ave.,
Cleveland 9, Ohio.

ТУРЕЧЧИНА:

Sotnik Mikola Zabello,
Istanbul,
Beyoglu Posta Kutuso 224

ФРАНЦІЯ:

"L'Ukrainien"
26, Rue de Montholon,
Paris 9 e.

ШВЕЦІЯ:

J. Kostiw,
Box 759,
Stockholm, 1.

Ціна цього числа в Кольпортерів і Заступників — 4 шіл.
Всіх наших Кольпортерів і Передплатників поза Великобританією просимо
розраховуватися з нашими Заступниками. Про кожну зміну адреси про-
симо повідомити головну Адміністрацію в Лондоні.

«ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ» — ЦЕ НАЙКРАЩИЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК ДЛЯ КОЖНОГО УКРАЇНЦЯ І КОЖНОЇ УКРАЇНКИ НА ЧУЖИНІ. СЛУЖИТЬ ТІЛЬКИ ІНТЕРЕСАМ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ І ЙОГО БЕЗКОМПРОМІСОВІЙ БОРОТЬБИ ЗА УКРАЇНСЬКУ САМОСТІЙНУ СОБОРНУ ДЕРЖАВУ!

СПОВНІТЬ СВІЙ ОБОВ'ЯЗОК: ВПЛАТИТЬ ПЕРЕДПЛАТУ, ПРИЄДНАЙТЕ НОВИХ ЧИТАЧІВ І ПЕРЕДПЛАТНИКІВ ТА ВСЮДИ РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ ЙОГО МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ ЕМІГРАЦІЄЮ!

Є. ОРЛОВСЬКИЙ

ЧИ РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ ДІЙСНО НЕПОВОРНА?

Ми вже не раз звертали увагу, що вільний світ перецінює силу ССРСР, що потуга Москви зростає завдяки ідейно-моральній і політичній слабості Заходу. Нечуваною досі у світі пропагандою Москва намагається довести вільним народам світу, що вона переможна. Однак уже самий факт, що московські самовладді лякають народи в ССРСР та в сателітних країнах «агресивними замірами» капіталістичного світу, який, мовляв, хоче в них «відняти волю» й обернути їх у «рабів» — свідчить про внутрішню неміч Московської імперії. Підкреслювання нездоланної сили ССРСР, що спроможна, мовляв, завдати нищівний удар кожному «агресорові», якось не римується з криком про загрозу для ССРСР, напр., з боку німецьких... 12 дивізій. Залякування підсоветських народів «агресивними замірами» західного світу і одночасні погрози противникам у міжнародно-політичній боротьбі вказують на те, що становище Московської імперії стає щораз більш непевне, а її неміч Хрущов намагається приховати різними шантажами й провокаціями.

Відомо ж, що т. зв. ССРСР не є монолітною державою; це багатонаціональна насильницька імперія пануючого московського народу. Однак, за найбільш корисними для москалів підрахунками, москалів в ССРСР є тільки біля 90 міль., а немоскалів — понад 110 міль. Коли додати ще біля 90 міль. населення сателітних країн, тоді москалі, як панівна нація в ССРСР і керуюча сила в комуністичному бльоці, є в абсолютній меншості (90 міль. до 200 міль.). Вже з цього порівняння бачимо, що потенційна сила немосковських народів у комуністичному бльоці вдвічі більша від сили панівного московського народу. Перевага сил немосковських народів стає ще більш безумовною, коли додати й антикомуністичні сили вільних народів, особливо європейських держав НАТО, а теж Іспанії, Фінляндії, Швейцарії і Швеції. Отже навіть на самому європейському континенті потенційно антимосковські й антикомуністичні сили поневолених і вільних народів є значно більшими, ніж сили московських імперіялістів.

Цю безумовну перевагу антимосковських і антикомуністичних сил комплікує певною мірою червоний Китай, який теж належить до комуністичного бльоку. Людські резерви комуністичного Китаю є дійсно невичерпні. Недавно Мао Тсе-тунг заявив, що коли б від атомної бомби згинув навіть 100 міль. китайців, то все ж таки сила китайців не буде знищена, бо їх ще залишить-

ся 500 міль. Москва знає, що у випадку збройного зіткнення з вільним світом, вона зустріне свій найгрізніший противник — Америку, яка своїм військовим і економічним потенціалом перевищує спроможності СРСР. Тому Москва розраховує на людське гарматне м'ясо китайців, себто на ті невичерпні людські резерви червоного Китаю. Очевидно, що людський потенціал США не може зрівноважити потенціалу китайських мас, однак Захід у боротьбі з московським комунізмом й імперіалізмом повинен розраховувати на ідейне захоплення людських душ, у тому й китайців, щоб народні маси країн комуністичного блоку прихилити на свій бік. Тому зміст психологічної війни з Москвою й комунізмом має першорядне значення: він є передумовою успіху в здобутті прихильності поневолених народів. Головним є не фізичне співвідношення сил, а ідейне проникання в народні маси, що стали жертвою московсько-комуністичної агресії. Тоді й зброю ворога, що є в руках поневолених народів можна буде повернути проти режиму комуністичних московських самовладців, захищаючи нею власні національні права й державну самостійність.

Китайські народні маси не є комуністичні; 5-тисячолітнього стилю життя і вкорінених духових якостей китайського народу не можна знищити впродовж двох десятиріч. Конфуція не заступить Карл Маркс, Сун Ят-сена — Ленін. В європейську духовість не можна вставити, замість Христа, марксистських пророків. Шевченка не заступить босяк Горький, Міцкевича не заступить Достоевський. Кожний народ має свою, тільки йому притаманну духовість, якої не можна підмінити імпортованим московським комунізмом. Навіть розкладена політикою Неру Індія раніше чи пізніше повернеться до своїх первісних великих, оригінально-індійських ідей, протиставних людиноненавистничому комунізмові з його діалектичним й історичним матеріалізмом і безбожництвом.

Знаючи, що Російська імперія загрожена внутрішніми національно-визвольними процесами поневолених нею народів, які (процеси) виявляються також у чинному спротиві московським окупантам, — берлінські й познанські розрухи, угорське повстання, повстання українських в'язнів у концтаборах, дії ОУН й УПА і т. п., — московські ватажки намагаються творити свій другий фронт у країнах вільного світу, щоб таким чином розкласти вільні народи та вирівнювати силу людського потенціалу комуністичного блоку завдяки своїм п'ятим колонам у західному світі. П'яті колони, компартії, класова боротьба, громадянські війни обдурених, переферійні війни та інші неспокої у вільному світі — це методи, якими Москва, здійснюючи свою стратегію, намагається знайти принаймні вирівнювання своїх внутрішніх слабостей подібними слабкостями у своїх противників. Тим шля-

хом іде Москва на підбій світу, бо шлях відвертої війни з Заходом для неї небезпечний, себто дуже ризиковий.

Ідейно-моральна й політична слабкість Московської імперії диктує їй потребу незмінно продовжувати гігантську, ще більш кошову, психологічну війну, спрямовану на розклад Заходу, ще більш скріпляти акцію компартій і різних п'ятих колон, бо саме в слабості вільного світу лежить сила Москви.

З мілітарного погляду Захід не має чого боятися ССРСР, тим більше що зброю носить людина і коли здобути душу людини, то маємо союзника разом з зброєю. Згідно з опінією експертів НАТО, советська армія складається з 175 дивізій (у тому 75 панцерних з'єднань), а армії сателітних країн — з 65 дивізій. Отже Москва разом з її сателітами має 240 дивізій війська. У випадку війни ССРСР самий спроможний поставити 300 дивізій, що будуть складатися з вояків різних національностей поневолених Москвою народів. І хоч у советських арміях не буде окремих з'єднань з однонаціональним складом вояків, усе ж таки в загальному відсоток москалів буде незмінно менший, ніж немоскалів, бо статистику можна фальшувати тільки на папері. Натомість у сателітних арміях буде переважаючою більшістю однорідний національний елемент, а в розрахунках Москви це теж дуже непевний чинник. З ідейно-політичного погляду Москва не може з певністю рахувати ні на советську армію, ні на армії сателітні, бо ніхто, крім москалів, не схоче воювати і проливати свою кров за Московську імперію, ганебну тюрму народів. Теж і в досягненнях воєнної техніки большевики, хоч і мають поважні успіхи, на довшу мету не видержать перегонів з Заходом. Для модерного озброєння цілої советської армії Москва не має ні достатніх фінансів, ні індустріяльних можливостей. Тоталітарна комуністична система, з приматом важкої індустрії, зупиняє ріст видатних фахових сил, які мусять найперше здобути досвід у консумпційній індустрії, поки перейдуть до індустрії зброєвої. Навіть якщо б Москва зужила на зброєнову індустрію всі свої резерви золота, то все ж таки вона мусить відстати від Заходу, бо тут існує не тільки питання фінансів, а теж і питання цілості економічного потенціалу і прецизної продукції. Не завжди і не все можна буде красти в Заході. Вичерпаються врешті сили захоплених німецьких учених та крадені таємні пляни Заходу з докладною прецизною механікою атомних бомб. США, маючи довкола ССРСР свої воєнні бази, не робили сильного тиску на розвиток ракетної техніки, бо і так могли в потребі легко обстрілювати ССРСР. Щоб дістатися до північного Сибіру американці збудували підводні атомні човни, які можуть своїми атомними стрільнями бомбардувати і цю частину ССРСР. Було це переломового значення воєнне досягнення США, коли у світ дісталася вістка, що американський підводний човен продістався попід арктичні льоди з одної в другу гемісферу. Атомними стрільнями з підводних човнів, США можуть досягнути всю індустрію Північного Сибіру.

У прецизній індустрії видатною країною є Німеччина (оптика, помірні інструменти, електронна техніка, різного типу найчутливіша апаратура тощо). Тепер Західня Німеччина має 52 міл. населення, а ціла Німеччина, разом із Східньою — 70 міл. Та не тільки людським потенціалом, а передусім індустріальним — Німеччина загрожує Москві. Фактично в певному відношенні індустріальний потенціал Німеччини вже дорівнює індустріальному потенціалові ССРСР. Тому Москва так боїться вільної, некомуністичної, об'єднаної Німеччини, озброєної модерною зброєю, бо така Німеччина недвозначно перехилила б співвідношення сил на користь Заходу.

Зброїться Москва теж на морі та в повітрі, але й тут стоїть вона перед великими труднощами. І морську флоту і повітряне літунство на Заході постійно вдосконалюють при допомозі атомної погінної сили. Величезний розвиток воєнної техніки може йти в ногу лише з вільною творчістю людини. Чи на довшу мету Москва зможе конкурувати з вільною творчістю учених Заходу? Сумніваємося, будувати канали, залізничні рейки, копальні і т. п. можна й рабами, змушеними нагайкою і наганом, але думати й творити на довшу мету людина може тільки на основі вільної творчості, якої в ССРСР учені не мають. Творити з примусу далеко важче, ніж з власної ініціативи. Советські супутники — твір невеликого гурта вчених, а розвиток сучасної техніки вимагає вільної творчості й еманції найкращих з-поміж мільйонів творчих людей. Удержавнена, тоталітарна, бюрократизована й стероризована советська індустрія не може вилонити індустріальної еліти, якої треба для вдержання темпа з вільною творчістю вільних людей і народів. Українські, туркестанські чи грузинські вчені не будуть у безконечність творити для ССРСР нищівну зброю, щоб закріпляти своє і свого народу ярмо.

Експерти НАТО передбачають, що советська морська флоту на протязі трьох найближчих років розбудується до 30 кружляків, 150 винищувальних суден, 700 підводних човнів і т. п. Але одночасно зростає теж збройна сила Заходу, зокрема швидко розбудовується воєнна техніка і не вжиті в час советські воєнні засоби завтра вже можуть бути перестарілі.

Та вирішальною силою, яка може дати Заходові безумовну перемогу над московською імперією — є ідея національно-визвольної боротьби поневолених Москвою народів. Якщо Захід належно оцінить ідею національного визволення й буде покладатися на революційні сили уярмлених народів, тоді його воєнний, технічний і господарсько-фінансовий потенціал буде успішно використаний у боротьбі з Московською імперією. Численні советські дивізії є пострахом для громадян і наївних політиків Заходу, вони зовнішньо оберігають інтегральність сьогодишньої Російської імперії. Цими дивізіями, до речі, вибраними — з самих москалів, Москва готова здушувати кожне повстання поневоле-

них націй, так як здушувала, напр., повстання в концтаборах чи революцію в Угорщині. Але ці дивізії не встояться революційно-визвольним ідеям і національній революції всіх поневолених народів, не встояться мілітарній силі Заходу, якщо Захід буде тісно співпрацювати з визвольними рухами українського, грузинського, туркестанського, польського, угорського, білоруського та інших народів.

Як бачимо, Хрущов намагається залякати західний світ атомною війною і її наслідками, але ті погрози це ніщо інше, як тільки бренькання шабелькою, бо світової війни Москва боїться. Вона погрожує, шантажує й провокує, але одночасно баянсує так, щоб там, де почує сильний спротив, який безумовно веде до збройного конфлікту з Заходом, — могла «великодушно» поступитися в ім'я «миру». Советські супутники та ракети далекого досягу — це «страхи на ляхи», очевидно розраховані на те, щоб викликати паніку між західними пацифістами.

Майже в усіх країнах західного світу, зокрема у Великій Британії, США та Західній Німеччині, п'яті колони Москви, свідомі та несвідомі їх вислужники, пацифісти й труси, розгорнули акцію проти атомного озброєння вільного світу. Вони пояснюють свою акцію тим, що «не хочуть умирати від атомної бомби», ніби не бачать, що діють навпаки — прискорюють можливість умерти від атомної советської бомби. Однобічне припинення продукції атомної і водневої зброї зміцнило б позиції Москви, яка таємно продукувала б далі атомні бомби й ракети далекого досягу. Озброєні тільки конвенціональною зброєю західні дивізії знайдуться в дуже важкому положенні, якщо ворог матиме тактичну атомну зброю. Очевидно, ворог може наступати тільки конвенціональною зброєю, але маючи теж і атомну зброю він може вжити її кожної хвилини. На це мусить бути приготований той, хто борониться, щоб міг відповісти на кожний, хоч би й атомний удар, ще сильнішим нищівним ударом атомної зброї. Коли напасник свідомий, що нападений має теж тактичну атомну зброю, він не буде ризикувати атомним ударом, бо буде боятися такого ж, або ще грізнішого атомного протиудару. Таким чином озброєння західних країн атомною тактичною зброєю стримує й відтягає світову війну, бо відбирає москалям охоту заатакувати Захід. Хто на Заході є проти атомного озброєння західних армій, той фактично прискорює російську агресію на вільний світ. Хто розкладає суспільство західних держав різними пацифістичними рухами та домаганнями однобічного роззброєння, щоб «не дразнити» москалів, той служить ворогові Заходу. Це прямо вода на московський млин; ворог бачить ідейно-моральну слабкість вільних народів, брак їх одностайної оборонної волі й це заохочує його до агресії. Так, напр., у 1938-39 рр. альянти не хотіли «вмирати за Данціг», але це їхнє мирне наставлення не зупинило другої світової війни. Саме завдяки пацифізму аль-

янтів Гітлер без спротиву окупував Австрію і Чехію. Надіючись, що дефетизм розклав і Англію, напав на Польщу. Хто не хоче сьогодні вмирати за Кемой чи Берлін, хто домагається одностороннього занехання атомного озброєння, той працює не на користь миру, а на користь московських агресивних плянів опанувати цілий світ.

Пригадаємо тут один дуже повчальний фрагмент з історії розкладу Китаю. Американський генерал Маршал добився був того, що Чіанг Кай-шек десять місяців практикував співжиття з Мао Тсе-тунгом. Вони разом творили уряд «народного фронту», Мао Тсе-тунг визнавав Чіанг Кай-шека президентом усього Китаю... Але наслідки які? Чіанг Кай-шек, який мав під своєю владою $\frac{4}{5}$ Китаю, засідаючи за одним столом з комуністичними бандитами — їх знегабілізував перед народом, а себе тою тактикою спільного «народного фронту» скомпромітував. Не інакша була б доля й Аденауера, коли б він, як прямолінійний антикомуніст, засів сьогодні за один стіл з агентом Москви — національним зрадником Ульбріхтом.

Та історія не для всіх є вчителькою життя. Вона нічого не навчила пацифістів і капітулянтів, які вимагають сьогодні «еластичної» політики по відношенні до Москви, кричать що Даллес «нееластичний», Аденауер — «тупий», хвалять гнучкість та «винахідливість» Оленгауера і Бевана. Політична «еластичність» означає сьогодні — капітуляцію перед Москвою. Піти назустріч «мирним пропозиціям» Хрущова — це означає прийняти вимоги Москви й без спротиву віддавати вільні ще країни, одну за одною, в московське рабство. І саме ця «нееластичність» Даллеса й Аденауера принаймні дотепер рятувала вільний світ від московської загрози.

Москва не є непоборною, якщо на неї спрямувати насамперед ідейно-політичний наступ світу, наступ, що його ведуть безперервно національно-визвольні рухи поневолених народів в СССР. Наступ, який повинен бути підтриманий усіма волелюбними силами вільного світу.

ЄВГЕН АЛЕТІЯНО-ПОПІВСЬКИЙ

Воєнне значення Чорного моря

Стратегічне, політичне та економічне значення Чорного моря велике. Тут формувались світові потуги, тут вони існували й звідти панували. На Чорному морі й за володіння ним відбувалися велетенські змагання в різних добах історії.

В історії Української держави Чорне море займає визначне й пам'ятне місце, а для української нації взагалі воно й тепер має дуже важливе значення, але в наш час Чорне море належить Туреччині та совєтській Москві, а інші народи, що живуть на його побережжях — українці, грузини, болгари, абхазці й румуни — безправні.

Чорне море, з'єднане Босфорською протокою з Мармуровим морем, а далі — Дарданеллами з Середземним морем, є широким та дуже глибоким басейном (глибина в середній частині — 2.000 м). Лінія великих глибин (біля 200 мет.) підходить майже щільно до південного й східного берегів і тільки в північній та західній частинах відступає від берегової лінії, залишаючи велику мілку смугу біля українського узбережжя. Протягом цілого року Чорне море не замерзає, лише Керченська протока та деякі частини Озівського моря вкриваються на короткий час льодом. У навігаційному відношенні плавання Чорним морем легке, підводних небезпек немає, підходи до берегів прості, збоку моря.

Не має Чорне море й великих островів (на всім його просторі є лише три малих острови). В північній частині воно утворює широку, але мілку затоку — Озівське море, що з'єднане з ним вузькою Керченською протокою. Від північного берега врізується в нього великий Кримський півострів.

Совєтське узбережжя Чорного моря тягнеться від болгарсько-турецького кордону до кордону Грузії з Туреччиною на Кавказі та охоплює всю західну, північну і східну частини моря. Воно різноманітне своїми природними властивостями і стратегічним значенням. Розглянемо його окремі частини.

Болгарське узбережжя Чорного моря. На болгарському узбережжю на захід від миса Каліаркія, розташована широка затока, що має біля 13-15 мет. глибини, зручна для великої флотії, особливо вигідні тут рейди Бальчик і Каварна. Далі на півдні є чудовий рейд Варна, в якому розташований головний порт болгарської флотії під захистом приморського фортифікаційного спорудження для оборони від ворога. А потім — Бургаська затока, берег якої має багато дрібних бухт. Велика кількість придатних пристаней на болгарському узбережжю дає для совєтів у Болгарії добру базу для їх операцій проти Босфору. Стратегічно совєтське морське командування так і оцінює значення цього району, поки Болгарія є у сфері большевицького блоку. Це пляцдарм для розгор-

нення советської армії в її наступі на Балканський півострів, у першу чергу — на Туреччину. В Радопських горах Болгарії совети мають свої ракетні бази, з яких ракетами далекого засягу можуть обстрілювати район Босфору, Мармурове море, Дарданелли та взагалі східню частину Середземного моря.

Румунське узбережжя. На румунському узбережжю знаходиться дельта ріки Дунаю, яка має канали доступні для суден з осадкою до 20 футів (Сулимський рукав-канал). Єдина важлива гавань для кітвування на румунському узбережжю — це порт Констанца, що є головною стоянкою румунської військової флотії та головною нафтовою базою (румунської і української нафти) для флоту советського блоку в західній частині Чорного моря.

Українське узбережжя. Загальне стратегічне значення українського чорноморського узбережжя для СРСР визначається наступними міркуваннями:

1. Доки українське узбережжя межувало з Румунією як незалежною державою, воно було фланговим у розгортанні загального советського фронту, базою операцій для советських армій і советської флотії як у випадку наступу, так у випадку оборони, коли б противник, намагаючись обійти советський фронт, заатакував котресь його крило, — доти українське узбережжя і південні області України мали для СРСР дуже важливе стратегічно-воєнне значення. Однак тепер, по другій світовій війні, як показав приклад минулих років під час советсько-турецького напруження, роллю українського узбережжя пересунуто на болгарське узбережжя, а українське стало дальньою базою, можна сказати, третім етапом чи ешалюном морської резерви для другого ешалюну в Румунії і першого в Болгарії. Але із розвитком воєнної техніки, особливо зброї далекого засягу, ешалюнування військ відпадає і всі ешалюни чи етапи можуть поза чергою чи разом підпасти нападові або обстрілові; так само можуть і діяти одночасно, а не за чергою.

2. Через район українського узбережжя, переважно через Одесу, проходить у мирний час советська південна закордонна торгівля, крім цього це шляхи постачання советських збройних сил на Чорному морі й Балканах. Приступність узбережжя з українського боку корисна советам, але одночасно й загрозлива. Відкриті береги від Чорного моря вимагають захисту як від можливих десантних операцій противника, так і від діяння далекосяжної зброї і повітряного бомбардування.

3. На українському узбережжю Чорного моря розташовані головні бази советської чорноморської флотії: оперативна — в Севастополі та корабельно-будівельна — в Миколаєві.

Північна частина Чорного моря від гирла Дунаю до Кавказького хребта неглибока. Глибина буває не більше 150 мет. і постійно зменшується мірою наближення до берега.

Одеська затока є дуже зручним місцем для кітвування великої флотії; її береги підвищені та вповні придатні для влаштування солідної берегової оборони в близькому бою з десантами.

Від Одеської затоки до Дніпрового лиману, вздовж узбережжя, тягнеться широка мілина (т. зв. Одеська банка), що є ніби продовженням

Кінбурнської коси. Прохід нею можливий лише суднам з малою осадкою. Це ніби бар'єр, що полегшує завдання берегової оборони.

Дніпро-Бузький лиман, як і Дністровський, мілкий, а для переходу великих кораблів зроблено фарватер до Миколаєва. При вході до Дніпро-Бузького лиману розташовані старі міста-фортеці — Очаків і Кінбурн. На другому кінці лиману — Миколаїв, велетенське суднобудівництво, що має тепер у тій галузі першорядне значення для советів; крім воєнних і торговельних кораблів тут будується криголами для північно-крижаного океану.

Задніпровська частина степів простягається від лівого берега Дніпра й дотикається до Чорного моря своїм піщаним низьким побережжям, яке творять довгі коси й банки, за якими знаходяться широкі затоки — Тендерська і Ягорлицька. Перша — широка, може служити добрим місцем для киткування фльоти. Такий же характер має і Джарилгацька затока, в якій розташовані два комерційні порти — Скадівське і Хорли. Крім цього тут є Вакальська, Ярильгицька і Ак-Мегетська бухти.

На південь від Тараханкуть кримський берег повертається й утворює у своїй частині широку Евпаторійську затоку. Берег її низький, важкий для оборони з суходолу, зручний для десанту противника від моря. Тут часто висаджувались наші предки — княжі дружинники й козаки, а в середині минулого століття, в т. зв. кримську війну — союзники: англійці, французи, італійці й турки.

Далі на південь — Херсонеська затока, берег якої має багато малих бухт. Там є руїни старовинного візантійського Херсонесу, відомого в нашій історії ще в часи Володимира Великого; Балаклава, де стояла союзницька фльота й відбувся десант під час кримської війни. Вгорі кутка цієї затоки є широка, глибоководна й дуже зручна для киткування фльоти Севастопільська бухта. Тут знаходиться головний порт, база і команда чорноморської советської фльоти. Севастопільський порт модерно влаштований як база й оборонна морська фортеця. Розположення Севастополя на південному кінці висуненого в море Кримського півострова, є наче б центральною точкою для всього театру воєнних дій. Так віддаль від Севастополя до Одеси — 160 морських миль, до гирла Дунаю — 167 м. миль, до Синопу — 179, до Босфору (турецького) — 280 мор. миль. У силу цього чорноморська фльота, базуючись на Севастополі, має командну позицію над усіма шляхами поміж східними й західними, які схрещуються недалеко на південь від нього. Але з іншого боку, Севастопіль є далекий від головного стратегічного об'єкту дій фльоти, до якого скеровані всі головні операційні лінії — від Босфору. Віддаль 280 мор. миль завелика для безпосередньої й безперервної блокади головними силами фльоти Босфору. Підтримка блокуючих стеж, розташована в Севастополі, дуже віддалена; відсутність інших посередніх баз між Севастополем і Босфором надзвичайно утруднює виконання операцій супроти Босфору, особливо таких, що вимагають довгих і безперервних бойових дій. Хоч найновіші досягнення науки й техніки полегшують бойові дії на віддалі, усе ж такі недавні (1957 р.) приклад англо-французьких операцій з Кіпру в Суєзькому каналі показує, які великі труднощі в подібних випадках створює далека віддаль. Тим більше це стосується советів, які, як знаємо, мають великі недостаті в зв'язку й транспорті. Тут може їм

допомогти хіба дія далекосяглої зброї та бомбардування з повітря, себто блискавичний удар. Тільки після зруйнування турецьких приморських баз та фортифікацій можна примусити замовкнути берегову оборону. Але може бути й навпаки: турки спаралізують советський удар, бо не піддадуться діям советської ракетної зброї (глибокі надбережні бункри й міцні фортифікації), а турецькі та їхніх союзників збройні сили своїм нищівним контрнаступом зруйнують плани Москви.

Москалі чваняться двома оборонами Севастополя — під час кримської війни та в другу світову війну, але нам пам'ятний Севастопіль теж тим, що 29 квітня 1918 року в Севастополі чорноморська фльота вперше в нові часи підняла наш український державно-морський прапор.

Сусідні з Севастополем бухти Кримського узбережжя мають важливе тактичне значення в обороні району, це — Балаклава, Ялта, Гурзуф, Теодосія та інші дрібніші.

Далі — Озівське море, що далеко врізується в материк і є морським шляхом у Донецчину, Кубань та суміжні з ними степові, так само природно багаті місцевості. З Чорним морем вони сполучаються вузькою й мілководною Керченською протокою, якою судна можуть проходити лише каналом. Таким чином у порти Озівського моря можуть пройти тільки судна малої осадки. Це полегшує советам оборону Керченської протоки, в якій розташовані Керченський порт і фортифікації. На протилежному березі знаходиться Тамань. Там було колись старе історичне княже місто-держава Тмуторокань. Мілини дають можливість догідної оборони входу в Озівське море.

Далі є порти Озівського моря: Маріуполь, Бердянка, Озів, Таганріг і Єйськ, що мають більш торговельне місцеве значення.

Українська частина узбережжя Кавказу тільки в деяких місцях доступна для проникнення з моря. Тут є лиш одна добре закрита бухта — Чорноморське (Новоросійське), порт, що є головним вивозним центром морської торгівлі північного Кавказу. Чорноморське дуже добре розташоване для комерції. Поблизу нього є з нафто-проводами порт Туапсе і малі бухти — Сочі й Геленджик.

Далі йде чорноморське узбережжя Закавказзя з відкритими для кораблів стоянками на кітві — рейдами Пицунда і Сухомі в Абхазії.

Чорноморське узбережжя советської Грузії має дві визначні гавані — Поті й Ватум. Ватум має велике стратегічне значення як база советської фльоти в її діях у південносхідньому районі Чорного моря. Крім цього він є великим торговельним морським портом, де закінчується бакінський нафтотіяг.

Стратегічне значення східнього Закавказького району чорноморського узбережжя відзначається такими прикметами: є захистом багатіших районів Закавказзя і доступу через Північний Кавказ до Донецчини, Надволжжя і центрального СРСР; є флангом советського закавказького фронту для діючих армій; з другого боку — є операційною базою фльоти для дій проти східньої Туреччини в напрямі Анатолійського узбережжя.

Тепер розглянемо, що собою становить протилежне — турецьке узбережжя Чорного моря.

Туреччина володіє широким узбережжям Чорного моря, яке природно ділиться на два райони: Анатолійський і Босфорський.

Анатолійське узбережжя Туреччини скелисте і тільки в небагатьох місцях доступне з моря. Ця частина Малої Азії становить собою дику гірську місцевість, через яку проходить високий хребет Тавр і піщаного плато. Західна частина цього хребта розгалужується багатьма відгалуженнями, в більшості скерованими до берегів Чорного моря. У підніжжі гірських розгалужень схрещуються колишні історичні караванні шляхи, які провадили на узбережжя — до затоки Трапезунду, портового міста. Далі на захід узбережжя становить собою непроламну перешкоду і лише в Саліційській затоці місцевість значно обнижується до моря і стає більш доступною. Із стоянок на кітві найкращим є Синоп. Між південним мисом Криму Серич і північним мисом Анатолія-Керемпе є 270 км.

З погляду стратегічного москалі Анатолійське узбережжя завжди оцінювали як слабе місце Туреччини, куди можна висадити в запілля турецької армії, діючої на кавказькому фронті, свої війська.

Босфорський район. Стратегічне значення Босфорського району, зокрема його протоків, є особливо важливим. Це вхідні ворота Чорного моря, вихід з нього у світові океани і вузол оборони всього Чорноморського узбережжя. Тут проходять шляхи з Азії до Європи, тут старинний Істамбул-Константинопіль.

Босфор був і є об'єктом експансивних аспірацій Росії всіх часів, від царя Петра I-го до сучасного Нікіти Хрущова, себто протягом усього часу, з моменту виходу Московії на Чорне море. Головні оперативні плани Росії на Чорному морі передбачали передусім дії проти Босфору.

Крайній північний пункт Босфорського району, затока Ігнеада — цілком зручне місце стояння для флоту, так само як і критий східний пункт Єрегли може бути базою для висадки на Анатолійський берег. 50 миль від Босфору, біля Анатолійського берега, знаходиться острів Кефкені. Між ним і берегом твориться затока, доступна для кораблів з великою осадкою.

Недалеко Босфору є багато зручних для висадки та маґазинування бухт і дільниць відкритого узбережжя, між якими найбільш зручна Кілія.

Довжина Босфорської протоки — 16 морських миль, ширина — 1.950 м, а в найвужчому місці — 1.170 метрів.

Своїм положенням Босфорська протока дається поділити на три частини (рукви). Перша — північна, від Чорного моря до затоки Буюк-дере; друга складається з двох широких рейдів — Бейкозького і Буюк-дерського та з'єднуючої їх дільниці протоки; третя — нижня, у вигляді ламеної дуги при впадінні в Мармурове море, і вона відокремлює від себе бухту Золотий Ріг.

Взагалі Босфором можуть проходити найбільші кораблі світу. Найближча до Стамбулу кітвова стоянка є на чорноморському узбережжю — рейд Буюк-Лиман. Друга кітвова стоянка — Анатолі-Кавак, що є місцем стоянки всіх кораблів для одержання перепусток на проїзд протокою. Найбільш важливе значення як район для розгортання флоту в бойовий лад, має Байсаський рейд, звідки можна бити корабельним огнем усі судна, які хотіли б форсувати протоку Босфор. Північна частина протоки небезпечна взимі й восени сильними вітрами й туманами.

Особливістю Босфорської протоки є її сильна течія (залежна від пір року); на поверхні переважає течія з Чорного моря в море Мармурове. Ця течія на Верхньому Босфорі доходить до двох-трьох морських вузлів. Навіть навесні, коли віють південні вітри, сила течії не зменшується.

Босфор становить собою чудову позицію для оборони і був завжди добре фортифікований, крім цього може оборонятися морськими силами з моря і повітряними з повітря. Ця обопільна дія завжди гарантує туркам перемогу над ворогом.

Ми вже згадували при огляді Болгарського узбережжя про советські бази далекосяглої зброї в Родопських горах, які (бази) загрожують Туреччині і Греції. Мабуть такі самі бази далекосяглої зброї мають совети в Криму і на Кавказі. Крим має бази гідроавіації.

Проти цієї загрози з боку СССР Туреччина і Греція, як члени НАТО, можуть користуватися допомогою від США і Англії. Очевидно, Туреччині залежить найперше на матеріально-технічній допомозі, бо духу героїзму й патріотизму туркам не бракує від часів Кемаль-паші.

Після турецько-англійської умови (1946 р.), англійці допомагають туркам будувати на північному узбережжю Туреччини радарні станції й летовища. Американці, згідно з умовою з 1947 року, будують у Туреччині залізницю, летовища, модерні порти, постачають гарматними стрільними фльоту і мінами для укріплень проток.

Туреччина намагається забезпечити себе від північного сусіда. Цей сусід протягом майже трьох століть зруйнував турецьку імперію, використовуючи гасла слов'янофільства та «захисту християн від невірних бусурменів». Але це слов'янофільство і «християнство» московських імперіалістів було тільки маневром, тактикою для здійснення морської доктрини царя Петра I-го, який у розмові з кн. Кентимиром виразно висловився: «Водное пространство — вот что нужно России». І цей плян здійснюють його наступники як білі, так і червоні. Спочатку Озівське море, далі Чорне море, а потім — турецькі протоки і, нарешті, через Середземне море, Суез й Гібральтар запанувати над океанами. Ще царі Романови не раз пропонували іншим великодержавам ділити «больного человечка» (Туреччину), а теперішні володарі Росії-СССР, ленінські нащадки як Сталін, так і Хрущов, хочуть володіти цілим світом, а в тому числі й Туреччиною, неподільно самі. Вони пред'являють своє виключне право на протоки, покликаючись на умову в Ункар-Ускелесі між Росією і Туреччиною в 1833 році (умова складена 26 червня або 8 липня), коли султан був у небезпеці, викликаній повстанням Махмеда-Алі, хедива (державця) Єгипту, і мусів годитися з Росією та приймати її умови. Але теперішня Туреччина, як здоровий організм однонаціональної держави, не піддається ні умовлюванню, ні погрозам СССР, який у дипломатичній грі з Туреччиною зазнає невдач.

Український народ, якого історичне минуле від найдавніших часів (кіммерійці, Скитія, Тматорокань, Київська держава, козацтво) тісно пов'язане з Чорним морем, особливо заінтересований у звільненні Чорного моря від панування Москви та в справедливому користуванні Чорним морем національними причорноморськими державами, яким належить суверенітет на Чорному морі, а в їх числі — й Українській державі. Росій-

ських імперіялістів треба назавжди усунути від Чорноморського басейну на їх північ. Справу володіння морем мають вирішити уряди самостійних держав українців, турків, татарів, грузинів, абхазців, болгарів і румунів.

Чорне море відбилосся й на духовій творчості українського народу — в піснях, думах і літературі, починаючи від наших літописців старих часів до Котляревського, Т. Шевченка, Лесі Українки, Панаса Мирного, Нечуя Левицького, Юрія Яновського і Зінаїди Тулуб, в творах яких Чорне море має свою відбитку.

Був час, коли по Чорному морю плавали торговельні й воєнні фльотилії наших предків — купців до Візантії, а далі — в арабські краї, дружинників великих князів Аскольда, Дира, Ігоря, Святослава та інших. Кілька століть пізніше по Чорному морю «гуляли» чайками запорожці, особливо за гетьманування Петра Сагайдачного, що снував різні пляни, теж і союзу з Грузією.

І нарешті 29 квітня 1918 року більшість кораблів чорноморської фльоти підняла на своїх щоглах український морський прапор, віддаючи себе до диспозиції Українській державі. Ми переконані, що вже не далекий той час, коли на Чорному морі знову плаватиме фльота Української Самостійної Соборної Держави.

М. ВЕРЕС

Карпатська

Б'ють у такт по каміннях підкови
І дзвенить в полонинах луна,
То ширяє карпатським альковом
Пісня наших повстанців гучна.

І докруг променяють небозводи,
І громи у тріумфі розпуть,
Що з далекого рейду-походу
Вони знову звитягу несуть.

Гей, шумить над потоками віти,
Славо, линь по укусах стрімких,
Поспішайте, дівчата, зустріти
Буйнокрилих соколів своїх.

Змийте кров із вояцького строю,
Вороним дайте пити води,
Хай в атаку несуться стрілою,
З летом вітру рівняють ряди.

Хай пройдуть всі верхи і долини
Із усіх переможцями січ
За державу свою Україну,
За свободу карпатських узбіч.

Грудень, 1958

МИХАЙЛО ПАВЛЮК

ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА В КОМУНІСТИЧНОМУ КИТАЇ

Як відомо, побудова т. зв. «народних комун» у комуністичному Китаї супроводиться великим пропагандивним галасом та відмічуванням вісток про перші успіхи розпочатої комуністами акції. Питання земельної політики китайських комуністів має велике значення в розвитку міжнародних подій, звичайно більше, ніж може здаватися з першого погляду. Тому зупинимось докладніше на етапах економічної політики комуністичного режиму Китаю, зокрема на земельній політиці, як основній проблемі, бо Китай був і є країною селян. Крім того досліджування комуністичної економічної і земельної політики в Китаї інтересне ще й тому, що Китай — колосальна країна азійського простору, на якому є ще й інші країни, деякі дуже великі, з подібними соціальними умовами до умов у передкомуністичному Китаї. Цікава ця аналіза в аспекті порівняння комуністичних метод у СРСР і в Китаї, бо в Китаї комуністи намагались діяти на основі 40-річного досвіду земельної політики комуністів в СРСР та їх експериментів.

Коли в СРСР було три етапи земельної політики — воєнний комунізм, НЕП і «завершений соціалізм», — то в Китаї спостерігаємо лише два етапи; там не було етапу т. зв. «воєнного комунізму». Китайські комуністи в боротьбі проти Гоміндана йшли з гаслами земельної реформи, яку заповіли «земельним законом» із 28 червня 1950 року. Законом цим китайські комуністи оформили свою економічну політику в період, що був подібний до періоду НЕП-у в СРСР¹).

Закон від 28 червня передбачав відібрання (конфіскацію) землі, інвентаря, тяглової сили, будинків та запасів зерна (себто основних та обігових коштів) від китайських поміщиків, заможних селян, монастирів, храмів та установ, за винятком земель, які належали великим індустріальним центром та постачали сировину для промислових підприємств.

Про землі біля великих індустріальних міст було сказано, що їх конфіскація і розподіл будуть здійснені окремим законом, а про землі, що постачають заводам сировину, написано дослівно: «Промислові і торговельні підприємства, що належать поміщикам, а також землі й інше майно, що його використовують поміщики безпосередньо для забезпечення діяльності цих промислових і торговельних підприємств, не підлягають конфіскації».

Інші землі та інвентар підлягають конфіскації у випадку, коли вони перевищують на 200 % встановлений приділ, що припадає на душу населення даної місцевості. Ця постанова стосується як до поміщиків, так і до заможних селян.

¹) «Известия», 4. 6. 1950 р.

За законом від 28. 6. 1950 р., конфіскована земля й інше майно та обігові кошти «мають бути перебрані селянськими союзами «сянів» для розподілу». (Сян — адміністративна одиниця, що включає кілька сіл). Частина конфіскованої землі має бути націоналізована для утворення дослідних і зразкових господарств, що належатимуть державі.

Згідно з законом, право на одержання земель надавалось безземельним і малоземельним селянам, що не мають засобів виробництва. Сільські ремісники, дрібні торговці, урядовці та службовці мають право на одержання часткового наділу, з окремим урахуванням для двох останніх категорій розміру їх заробітної платні та матеріального стану. Однакове з селянами право на одержання землі мають також монахи, монахині й інші особи духовного звання, якщо вони не мають інших засобів до існування. Врешті, безробітні, що повертаються з міста, теж мають право на одержання земельної площі нарівні з селянами.

За законом земля передається у користування, а не у власність. Цей важливий момент у законі завуальовано терміном «сільське землеволодіння», при чому зазначено, що земля не може бути продана і це стосується до всього земельного фонду Китаю.

Коли до цього додати, що в законі нічого не сказано про такі важливі моменти, як розмір і характер податку, порядок і ціни реалізації продуктів сільського господарства, як теж нема згадки про соціалістичні форми сільського господарства (механізацію й інше), — то на цьому можна обмежитись щодо змісту згаданого закону.

Економічна характеристика закону від 28. 6. 1950 р. може бути зведена до таких пунктів:

1) Хоч закон було проголошено як захід для сприяння індустріялізації країни, то його метою було сприяти насамперед середняцькому господарству, зокрема міцним середнякам, на що в законі були прямі вказівки.

2) Далі закон мав на меті звільнити державу від обов'язку вповні постачати харчі сільським ремісникам, торговцям, службовцям, урядовцям та інтелігенції, даючи їм натомість хоч невеликі земельні наділи.

3) Закон був спрямований теж на те, щоб розвантажити великі міста й виробничі центри від великої кількості безробітних, що в зруйнованих війною містах не могли бути використані, а яким комуністична влада мала обов'язок постачати харчі. Цей останній момент вказував, що по проведенні цього закону в життя комуністичний Китай мав би стати ще більш аграрною країною, ніж він був до громадянської війни.

4) По реформі комуністичний Китай, за нашими підрахунками, міг мати до 80 мільйонів дрібних сільських господарств, переважно середняцького типу, але різної величини в окремих місцевостях. У густо населених районах це були карлуваті господарства, чверть- чи півгектарові, або ще менші ділянки для тих родин, які одержали землю як допоміжне господарство (ремісники, торговці, службовці та всі родини, що одержали землю з приміських земельних фондів).

5) В законі зовсім не згадувалось про передову техніку чи механізацію, чи про кредити для неї. З усієї концепції закону можна було бачити, що ставлено на ручну працю сапкою і лопатою. Хоч господарства

міцних середняків не були законом значно пошкоджені, проте вже тоді можна було передбачити надзвичайно низьку товарність сільського господарства, бо переважно були утворені «самосодержачі» (споживчі) господарства. Карлуваті господарства навіть не були в силі прохарчувати сільську родину.

б) В законі не було згадки про методи фінансування цієї колосальної акції; виглядало так, що звесь фінансовий тягар переселення, улаштування та загосподарення вповні лягав на плечі найбідніших мас населення.

Підсумовуючи, з погляду економічної характеристики, аналізу закону про земельну реформу в Китаї, приходимо до висновку, що спричинена війною руїна транспорту, промисловости та сільського господарства, відсутність істотної допомоги з боку ССРСР, брак численних надійних комуністичних кадрів, необхідність здійснити обіцянку про проведення земельної реформи, злидні й голод — усе це примусило Москву і китайських комуністів провести земельну реформу в такій формі і такими методами, що відсунули на деякий час пляни індустріялізації Китаю і мали на меті максимально використати приватну ініціативу дрібних селянських господарств.

Інакше виглядає політична характеристика наслідків закону про земельну реформу від 28. 6. 1950 р., а саме:

1) Впадає в очі прагнення комуністів Китаю і Москви задовольнити найширші верстви населення (селян, батраків, ремісників, службовців, урядовців, інтелігенції, безробітних і працюючих робітників) хоч і не достатньою мірою, але все ж цілком реальними матеріальними речами. Без сумніву, цим законом комуністи досягли закріплення і підсилення своїх впливів на широкі верстви населення Китаю. Закріпленню комуністичних впливів допомагала теж досить поміркована клясова політика супроти поміщиків, заможних селян, торговців, ремісників і промислової буржуазії. Згідно з точним змістом закону, під економічний терор підпадали не всі, що евакуювались з армією Гоміндана, а лише «активні вороги». Можна припускати, що місцева влада не завжди додержувалася точного змісту закону у відношенні до поміщиків, але в усякому разі ті, що лишилися, мали змогу відстоювати свої інтереси в окреслених законом межах.

2) В законі було сказано дослівно, що «запроваджується система селянського землеволодіння». Очевидно, була це лише тимчасова поступка селянам. Проте пересічний китаець усвідомить собі це не так скоро, а вважатиме все одержане за цілковиту свою власність. Повна відсутність навіть згадки про соціалістичні методи ведення сільського господарства свідчила про те, що в той час комуністи зробили все, щоб під цим оглядом не викликати навіть підозри в темних китайських мас і таким способом паралізувати протикомуністичну пропаганду. Згідно з духом закону, вся система господарства, а зокрема сільського, побудована на максимальному використанні та сприянні дрібновласницькій стихії китайських мас.

3) Впадає в очі прагнення комуністів досягти земельною реформою певної внутрішньої політичної стабілізації. Ця внутрішня стабілізація була

потрібна китайським комуністам і Москві не тільки для зміцнення своїх позицій усередині країни, але й для проведення значно ширших плянів. Вони не без підстави сподівалися використати силу дрібновласницької стихії не тільки китайських мас, а й мас інших далекосхідних народів.

4) Коли в ССРСР по проголошенні НЕП-у і впродовж майже 17 років Кремль старанно уникав будь-яких воєнних конфліктів навіть з такими малими країнами, як Польща і Румунія, то в 1950 р. Москва і комуністичний Китай уже були підготовані до агресій на Далекому Сході. Вже в кілька днів по проголошенні закону про земельну реформу в Китаї, почалась заздалегідь підготовлена агресія на Південну Корею, а пізніше на Індо-Китай. Обидві агресії супроводжувалися лозунгами й обіцянками провести в названих країнах таку саму земельну реформу, як у комуністичному Китаї. Сталін і Мао Тсе-тунг ретельно плянували використати початковий величезний вплив, досягнений через проведення земельного закону в комуністичному Китаї. Вони поспішали використати цей найпотужніший фактор, добре знаючи, що пізніше при проведенні закону в життя, коли виявляться численні ошукання китайських селян, пропагандивний ефект його буде далеко менший. Сталін і Мао Тсе-тунг ураховували те, що в той час у країнах Далекого Сходу питання земельної реформи було надзвичайно актуальне, а уряди дотичних держав нічого не робили в цьому напрямі і не звертали жадної уваги на прагнення найширших верств населення одержати поміщицькі землі. Як засвідчили наступні події, розрахунок Сталіна і Мао Тсе-тунга був правильний. Коли корейська комуністична армія розпочала несподіваний наступ на Південну Корею, то $\frac{3}{4}$ південнокорейської армії відразу перейшли на бік комуністів, бо ця армія складалася переважно з селян, а в той час 60 % землі в Південній Кореї належало поміщикам. Тільки військове втручання США і ООН урятувало тоді Південну Корею від комуністичного загарбання. Більший успіх мали комуністи в Індо-Китаї, де захопили значну територію і на ній закріпились, утворивши Північно-В'єтнамську Комуністичну Республіку. Можливо, що Сталін і Мао Тсе-тунг плянували тоді агресії навіть на більшу скалю, але через поразку в Південній Кореї пляни агресій на інші держави вже не мали шанс на успіх. А крім цього в Південній Кореї під час війни Сінг Ман-Рі провів земельну реформу.

Отже, закон про земельну реформу в комуністичному Китаї, від 26. 6. 1950 р., був подуманий Кремлем і Пекіном не тільки для досягнення внутрішньої стабілізації, але і як **знаряддя агресії**, і ця прикмета відрізняє його істотно від усіх советських законів, виданих у період НЕП-у.

Комуністична агресія на Далекому Сході в 1950 р. намагалася використати дрібновласницьку стихію в сполученні з збройними нападами. Цій агресії Захід протиставив військову силу, та цього було замало. Треба було намагатися перехопити від комуністів ініціативу для використання дрібновласницької стихії мас, які ще не були опановані комуністами. Проти комунізму треба боротися не лише силою зброї, а й ідеями та реформами, що могли б потягти маси. Але керівники вільного світу дуже тузі на проведення відповідних реформ, особливо в скорому темпі.

Масмо враження, що земельні реформи проведено лише в Південній Кореї, на Формозі та в Південному В'єтнамі. Решта країн — як Пакистан, Індія, Бірма та інші — в цьому відношенні не зробили майже нічого²⁾.

Коли перший етап земельної політики комуністичного Китаю почався в супроводі військової агресії і далі увесь період китайського НЕП-у проходив під акомпаньямент боїв у Кореї та В'єтнамі, то другий її етап почався щойно тоді, коли війни в Кореї і В'єтнамі закінчилися. Тепер агресивність китайських комуністів була перенесена на власні терени і проти власних селян. Почалася колективізація сільського господарства в Китаї. Насильна колективізація — це такий драстичний крок, що унеможливує будь-яку агресію на сусідні держави. Майже чотири роки на Заході припускали, що Китай облишив агресивні наміри, а в той час на площах китайських міст прилюдно відрубувано голови селянам, які не хотіли вступати до колгоспів³⁾. Коли китайська економічна політика часів китайського НЕП-у була більш людяна, ніж у СРСР за часів НЕП-у, бо була розрахована головню на пропагандивний експорт, то китайська колективізація своїми методами перевищила жорстокості большевиків. Та це був тільки початок, а пляни Мао Тсе-тунґа були значно жорстокіші. Вже незабаром по захопленні влади над цілим Китаєм Мао Тсе-тунґ заявив, що Китай може бути «зможним» тільки при умові зменшення його населення на 100 мільйонів осіб. Цей жахливо-жорстокий плян Мао Тсе-тунґ почав здійснювати методом утворення колгоспів, а пізніше — «народних комун».

Треба зокрема відмітити, що в Китаї тільки незначні площі, переважно в Манджурії, надаються для застосування складних сільсько-господарських машин. Китайське сільське господарство є майже виключно інтенсивним господарством, що вимагає багато людської праці, а зате дає величезні врожаї, завдяки яким тільки й можна було прохарчувати 400-500 мільйонів населення Китаю. В багатьох галузях китайського сільського господарства механізація може принести тільки зниження врожаїв і то значно більшою мірою, ніж вона принесла в СРСР у наслідок спротиву селянства та недолугої системи колгоспного господарювання. Тому в Ки-

²⁾ Знаючи необізнаність Заходу в методах поборювання комуністичної ідеологічної агресії за умов, що склалися на Далекому Сході по проголошенні закону про земельну реформу в комуністичному Китаї, автор цієї статті, зразу ж після ознайомлення з змістом закону від 28. 6. 1950 року, надіслав деяким політичним діячам Заходу листа англійською мовою під заголовком: «Basic principles and methods of action to counter communist aggression in East Asia in connection with the publication of a communist land reform Law in China». В листі підкреслено необхідність проведення земельної реформи в Південній Кореї, з оформленням усієї переданої землі в повну власність відповідним документом для кожного, хто одержує наділ. Персональна канцелярія одного з найвидатніших політичних діячів вільного світу надіслала 28. 8. 1950 р. авторові подяку з зазначенням, що лист «був прочитаний з великою цікавістю». Це свідчить про те, що навіть найвидатніші політичні діячі Заходу були в той час далекі від правильної оцінки щодо значення і агресивного характеру згаданого земельного закону в комуністичному Китаї.

³⁾ Декілька років тому американський журнал «Ляйф» подав фотознімки з цих прилюдних страт китайських селян.

таї не можна було при колективізації посилатися на тракторизацію чи комбайнізацію, як засіб збільшення урожайності землі.

Отже, порівняно з сільським господарством ССРСР на початку колективізації, китайське сільське господарство, що впродовж віків оформлювалось як найінтенсивніше господарство світу, не надається до легкого й ефективного переходу на колективні методи його ведення.

З другого боку, промисловість Китаю по своїй продукції завжди була на дуже низькому рівні. А до того під час другої світової і громадянської війн промисловість і транспорт зазнали великого знищення. ССРСР, під виглядом репарацій, демонтував і вивіз все устаткування з усіх металургійних заводів Манджурії, що належали японцям. (Правда, по захопленні влади комуністами це заводське устаткування та машини були повернені). В кожному разі, тільки по закінченні війни в Кореї китайські комуністи мали можливість розгорнути на ширшу скалю індустріалізацію. Інакше кажучи, пройшло тільки 5-6 років, протягом яких Китай мав змогу розвинути свою промисловість.

В цьому ж періоді в Китаї відбувалася колективізація сільського господарства. Як ССРСР, так само і Китай методом колективізації намагався в першу чергу вивласнити для держави найбільшу частину обігових коштів для спрямування їх на розбудову індустрії. «Соціалістичні методи праці» та їх культивування відігравали другорядну роль. Як відомо, ССРСР і досі колгоспною системою грабує селянство і навіть відклав на дальше майбутнє перетворення колгоспів у радгоспи. Зате Китай уже примушений творити «комуни». Виникає питання: чому постала така необхідність?

Відповіді на це питання слід шукати в аналізі економічних обставин періоду від закінчення війни в Кореї. Автор цієї статті раніше припускав, що в період колективізації Мао Тсе-тунг буде намагатися зменшити кількість споживачів, переважно з числа селян, на заплановану кількість 100 мільйонів осіб, наслідуючи приклад Москви з 1932-1933 років, коли то в Україні, Туркестані, на Донщині та Кубані було виморено голодом 12-15 мільйонів людей. Але цього не сталося, хоч, за підрахунками уряду Національного Китаю, Мао Тсе-тунг уже встиг розстріляти 20 мільйонів людей. А тому що все це були особи переважно в повній силі, а не старі, малолітні чи слабосильні, то в наслідок цих ексекцій балаят непрацездатних у китайському суспільстві не зменшився, а навіть збільшився⁴⁾.

Міжнародний стан Комуністичного Китаю по закінченні війни в Кореї не дозволяв Мао Тсе-тунгові приступити до здійснення його плану щодо зменшення населення на 100 мільйонів осіб. Наявність значної армії на Формозі, що кожної хвилини могла використати критичний стан всередині комуністичного Китаю, як теж наявність армії ОН у Кореї та пильне стеження за подіями в Китаї з боку держав вільного світу — не створювали сприятливих умов для такої грандіозної операції щодо винищення китайських селян. А крім цього, може була ще певна надія на те, що колгоспи советського зразка дадуть змогу вилучити достатні кошти для швидкого збільшення капіталовкладень в індустрію. Можливо, що

4) Заява представника Національного Китаю на Асамблеї ОН у 1958 році, при обговоренні справи прийняття комуністичного Китаю до ОН.

були теж певні надії на швидку й велику допомогу з боку ССРСР. При цьому треба відмітити, що Сталін у 1929-1933 роках мав зовсім іншу, дуже сприятливу для його планів, внутрішню і особливо зовнішню ситуацію. В той час Захід переживав економічну кризу, а тому шукав ринків збуту й охоче погоджувався на довготермінове кредитування ССРСР⁵). Захід свідомо примикав очі на те, що робилося в ССРСР, і саме в той час США визнали советський уряд. Захід бачив зростаючу небезпеку з боку вже знову зміцнілої Німеччини і дивився на ССРСР як на майбутнього союзника. Зате Мао Тсе-тунг, як уже було сказано, мав зовсім відмінні обставини. Отже впродовж приблизно 5 років Мао Тсе-тунг намагався індустріалізувати Китай при системі колгоспного сільського господарства, дуже схожій на советську систему.

Той факт, що Мао Тсе-тунг вирішив перейти на систему «комун» є незаперечним доказом, що всі його сподівання не виправдалися. Це можна було передбачити, бо ССРСР виявився абсолютно не спроможний істотно і швидко допомогти Китаєві машинами, устаткуванням та сировиною, тому що сам не має всього цього в достатній кількості навіть для себе. А до того по смерті Сталіна Хрущов, очевидно за порадами Мікояна, почав економічну експансію в країни Середнього Сходу і південної Азії, що ще з більшою мірою обмежило його можливості матеріально допомогти Китаєві. Між Мао Тсе-тунгом і Хрущовим не раз загострювалися стосунки на ґрунті незадоволення Китаю з малої матеріальної допомоги з боку ССРСР. Хрущов погодився дати Китаєві довготерміновий кредит у сумі 1 мільярда рублів, але матеріальна суть цієї позики не подана до загального відома та абсолютно не вистачальна.

Хоч китайська комуністична пропаганда весь час трубила про величезні успіхи колгоспної системи, то колективізація, особливо в організаційний період, мусіла спричинити дуже значні втрати гуртового збору врожаю та ще при необхідності хоч погано, але все ж таки годувати й одягати 400-450 мільйонів селян. Найімовірніше, що ССРСР не раз був примушений надсилати харчову допомогу, в той час, як сам мусів купувати зерно в Канаді, Австралії та Аргентині⁶). Слід припускати, що китайські колгоспи не тільки не на багато збільшили можливості індустріалізувати Китай, а лягли певним тягарем і на советську економіку, що примусило теж Хрущова шукати виходу з цього глухого кута.

Коли економічні показники китійського господарства, в період по закінченні війни в Кореї, для обидвох комуністичних диктаторів не виглядали рожево, то в цей період сталась істотна зміна в міжнародних стосунках. ССРСР випродукував атомну й водневу бомби та досяг великих успіхів у ділянці ракетної зброї. Це дало змогу обидвом диктаторам розраховувати на те, що Захід не зробить жадних кроків навіть у тому випадку, коли Мао Тсе-тунг, звичайно — в повній згоді з Хрущовим, розпічне здійснювати свій план щодо зменшення кількості населення Китаю на 100 мільйонів осіб. Для Мао і Хрущова корисне також те, що поважна група впливових держав Заходу весь час хоче переконувати

⁵) В період 1928-1932 рр. ССРСР одержав довготермінових кредитів на суму понад 1 мільярд золотих царських рублів.

⁶) За даними канадської преси, ССРСР до цього року купував у Канаді 14 мільйонів бушелів пшениці щорічно.

себе й інших, що між Москвою і Пекіном є постійно великі розходження на ідеологічному фронті і що ці розходження треба використовувати та поглиблювати. В Канаді чути голоси про необхідність визнати комуністичний уряд Китаю, є теж ознаки деякого хитання щодо цієї проблеми в колах США. А тим часом між Москвою і Пекіном справді заіснували розбіжності, але не ідеологічного характеру, а на ґрунті недостатньої економічної допомоги з боку ССРСР.

Всі ці вище наведені чинники спонукали Москву і Пекін виробити спільний оперативний план дій як у самому Китаї, так і на зовнішньому форумі. План цей, заздалегідь підготовлений, був остаточно оформлений на початку серпня минулого року в Пекіні, під час відвідин Хрущова. Сьогодні, з перспективи кількох місяців і в світлі відомостей про характер та розміри змін в економічному житті Китаю, можна приблизно собі уявити зміст того грандіозного плану і розподіл роль між Пекіном та Москвою для успішного його проведення.

Основна теза цього плану — проводити прискорену індустріалізацію Китаю за рахунок його власних економічних можливостей і переважно шляхом максимального використання силового потенціалу китайських селян та робітників, при мінімальних витратах на їх утримання, щоб при цій нагоді позбутися малопрацездатного чи зовсім непрацездатного елемента. Інакше кажучи, провести в найширших масштабах «санацію» народу, позбутися зайвих споживачів і таким способом заощадити певні обігові кошти держави для цілей індустріалізації, а при цьому здійснити давню мрію Мао Тсе-тунґа про зменшення населення Китаю на 100 мільйонів осіб.

Вся брудна робота цієї складної і драстичної операції має бути виконана Мао Тсе-тунґом і китайськими комуністами, а ССРСР має би вдавати, що все це робиться без його відома і навіть проти його бажань. Хрущов, що тепер намагається грати ролю «ліберально наставленого», бажає викликати враження, що він про отой план геноциду нічого не знав та навіть пробує вплинути на Мао Тсе-тунґа для спрямування всієї акції на більш поміркований курс. Маємо переконання, що Захід уже зловився на ці хитрощі Хрущова. Західня преса вже переповнена висловами, що Китай хоче перегнати ССРСР у темпах будування комунізму і Мао Тсе-тунґ діє за своєю, відмінною від московської, комуністичною ідеологією. Гадасмо, що Мао випередить Москву лише щодо кількості жертв, принесених в ім'я індустріалізації Китаю, і ні в чому іншому. Треба тільки дивуватися, що багато західніх спостерігачів можуть припускати, що Китай міг сам відважитися на таку небезпечну для нього акцію, небезпечну теж і для самого ССРСР, акцію, що потребує всебічної підтримки з боку решти комуністичних держав і головно з боку Москви.

Наступні події показали, що роля Москви полягає переважно в підтримці Китаю при можливих ускладненнях його взаємин із вільним світом. У цей дуже критичний для Китаю період, що буде тягтися декілька років, а під час якого знуцання комуністів змобілізують проти них увесь китайський народ, найбільшою небезпекою для Пекіну є армія Національного Китаю під командуванням Чіанґ Кай-шека. В цей період, можливо 5-7 років, комуністичний Китай не буде в стані вести будь-яку вій-

ну, бо буде цілковито зайнятий війною проти свого власного народу. В цей час навіть невелика війна була б найбільшою небезпекою для китайських комуністів, як теж і для самого ССРСР, бо вона зірвала б увесь плян Пекіну, а може навіть спричинилась би до повалення комуністичної влади в Китаї. Отже роля ССРСР полягає в тому, щоб усім своїм авторитетом і військовою потугою не допустити до втягнення Китаю у війну аж до часу повної перемоги китайських комуністів над своїм власним народом. Так виглядають, як можна припускати, основні тези і розподіл роль у спільному московсько-китайському пляні щодо прискорення індустріалізації Китаю.

Але тактичні кроки для здійснення цього пляну мали виглядати так, щоб вільний світ перебував у переконанні, що Китай і ССРСР готові в перший-ліпший момент розпочати навіть світову війну.

Хроніка подій минулої осені підтверджує правильність наших припущень. На початку серпня м. р. Хрущов відбув наради з Мао Тсе-тунгом у Пекіні впродовж чотирьох днів, і тоді устійнено ближчі кроки спільної акції. 28. 8. м. р. уряд комуністичного Китаю ухвалив примусово організувати «комуни». Декілька днів пізніше, на початку вересня, комуністи почали обстрілювати острови Кемой і Матсу, але без ніяких спроб збити десант чи зачіпити американські збройні сили. ССРСР і Китай почали лякати світ атомною війною. Китай погрожував озброїти 100-мільйонову армію.

В світлі дальших подій стає ясным, що увесь цей войовничий галас і стрілянина мали дуже обмежену мету, а саме — загрозою великої війни спонукати Захід зобов'язати Чіанг Кай-шека не втручатися у внутрішні справи комуністичного Китаю. Коли, по нарадах Даллеса з Чіанг Кай-шеком, усі військові починання Тайвану узалежнено від США, то скоро після цього припинився обстріл островів, бо, очевидно, Мао Тсе-тунг і Хрущов уважали, що вони вже мають певну гарантію, яка забезпечує комуністичний Китай від військової активності Тайвану. Китайські комуністи приступили до вирішального наступу на свій власний нарід, творячи щось подібне до суцільного концтабору, з концтабоворивими умовами праці для села і міста, називаючи це «комунами».

Москва теж почала свою окрему акцію для відвернення уваги вільного світу від подій у Китаї: Хрущов висунув в ультимативній формі дразливе питання Берліну, але водночас відрядив Мікояна в США за довготерміновою позикою в сумі 178,5 мільйонів фунтів стерлінгів, сподіваючись використати затримку в збуті американської криці⁷⁾. Можна бути певним, що хоч Хрущов ставить берлінське питання дуже гостро, то на війну не відважиться, бо справа індустріалізації Китаю для Москви багато важливіша, ніж Берлін чи навіть ціла Східня Німеччина. Треба сподіватися, що Хрущов, по закінченні метушні з Берліном, розпочне якусь іншу дипломатичну гру, щоб відвернути увагу світу від подій у Китаї і дати Мао Тсе-тунгові можливість спокійно вести війну проти свого власного народу.

За відомостями, що надходять з комуністичного Китаю, «комуни» в загальних рисах виглядають так:

7) »The Daily Telegraph«, London, November 28, 1958, p. 1.

1) Встановлено 16-годинний робочий день, а фактично навіть довший, бо часто працюють і вночі при лампах та ліхтарях. В останньому часі китайська преса висунула пропозицію, щоб селянин мав не менше ніж 8 годин для сну. Це значить, що було багато випадків, коли селян примушувано працювати більше ніж 16 годин. По перших трьох місяцях у «комунах» встановлено 12-годинний день праці. Треба відмітити, що в советських концтаборах офіційно обов'язує 10-годинний робочий день, якщо місце праці віддалене не більше ніж на 5 кілометрів. Та поскільки в советських концтаборах існує система відрядної праці, то советські каторжники фактично працюють пересічно 12 годин на добу⁸). З цього видно, що довжина робочого дня в китайській «комуні» раніше значно перевищувала довжину робочого дня в советському концтаборі, а тепер робляться спроби дорівняти її до концтаборових норм.

2) Члени «комуні» поділені, за віком чи за станом здоров'я, на дві групи: працездатні і непрацездатні. Крім цього є окрема група озброєних, які працюють, а в потребі можуть бути вжиті для придушення внутрішніх розрухів чи відмовлення від роботи. Ця група виконує обов'язок концтаборової охорони, але й сама працює⁹).

3) Для повного використання працездатних жінок, у «комунах» чоловіки відділені від своїх жінок і мешкають в окремих бараках. Діти до п'яти років приміщені в садках, а старші — в школах. Чоловік може зустрічатися з своєю жінкою лише кожної суботи. Непрацездатні приміщені в окремих бараках.

4) Організування «комун» примусове і в них обов'язує військова дисципліна.

5) Військовозобов'язані чоловіки і жінки мають у вільні години проходити військовий і політичний вишкіл, а коли лишилось ще вільного часу, то всі члени «комуні» обов'язково мусять співати пісні, де б вони в той час не були.

6) Члени «комуні» мають у місяць лише два дні відпочинку.

7) Працюючі члени «комуні» одержують тричі на день їжу з загального казана, а на рік — одну пару взуття і трохи грошей.

8) Про кількість кальорій одержуваної їжі, як теж про постачання харчами непрацездатних і дітей — немає даних.

9) Згідно з пляном, примусові «комуні» мали бути створені в селах і містах, але під цю пору з наміру творити «комуні» в містах зрезигновано і відкладено цю справу на далеке майбутнє, очевидно під тиском дуже сильного спротиву з боку робітників.

10) Китайські джерела твердять, що примусовими «комунами» вже охоплено 90 % селянських господарств. Уважаємо, що це твердження пе-

⁸ В. Артемьев — «Режим и охрана исправительно-трудовых лагерей МВД». («Институт по изучению СССР», Мюнхен, 1956 г., стр. 62); «The Daily Telegraph», London, 2. 12. 1958, p. 14.

⁹ Такого роду поліційна одиниця на виробництві не є винаходом Мао Тсе-тунга. Організація таких поліційних груп на підприємстві була вже раніше практикована в Східній Німеччині по берлінському повстанні в 1953 р. Є вістки, що Хрущов теж організує на кожному великому заводі відділи озброєних робітників, що мають замінити «воєнізовану охорону», яка приблизно з 1930 р. виконувала поліційну службу на терені заводу.

ребільшене, зокрема коли мова про віддалені місцевості, проте треба припускати, що вся акція «комунізації» набрала колосальних розмірів.

11) Офіційно подається, що «комуні» продають державі лише «зайвину» своєї продукції. Але відомо, як комуністи обраховують «зайвину» («лишки»), тож правдоподібно, що грабунок у «комунах» ще більший, ніж у колгоспах.

12) Щоб повністю використати людську силу села, в деяких «комунах», що розташовані недалеко від покладів руди, в середньовічного типу вагранках виплавляють чавун. В інших місцевостях риють канали і проводять розгалуження зрошувальної системи.

В перші місяці китайська преса була переповнена вістками про успіхи «комун». Подавалося, що плян виплавлення чавуну перевиконаний на 50 %, як теж про небувало великий урожай рижу, бавовни і т. п. Але вже в грудні м. р., у китайській комуністичній пресі несподівано з'явилися критичні статті. Мао Тсе-тунг уступив з посту прем'єра. Пекінське радіо подало урядову резолюцію, обсягом у 10 тис. слів, про відкладення побудови комунізму на 20-30 років, при чому ідея розбудови «комун», вище наведеного типу, не відкидається¹⁰⁾. Це свідчить про те, що пасивний і активний спротив робітників та селян примусив Мао Тсе-тунга до деякого відступу, до необхідності дати деякий перепочинок, але розбудова «комуні» продовжується далі.

Так виглядає стан побудови комунізму в Китаї за тими досить скупими вістками, що їх приносить світова преса.

Поданий вище короткий опис «комун» показує, що це не є комуні в тому розумінні, як це насвітлюють марксисты, а є це **напівконцтабори в масштабі цілого Китаю**. Та й число концтаборів у Китаї тепер ще збільшиться і вони будуть поповнені новими в'язнями. «Порушники дисципліни» і «саботажники» будівництва «комун», як теж повстанці проти комуністичного режиму, що їх нараховується сотні тисяч, будуть спрямовуватися до концтаборів, щоб з них не вийти ніколи.

Хрущов і Мао Тсе-тунг знають краще, ніж хто інший, усю недоречність назви «комуна» для цих напівконцтаборів, але необхідність приховати свої справжні наміри примусила їх охрестити всю цю брудну акцію якимсь «пристойним» гаслом. Та важливішою від назви є мета цих напівконцтаборів-«комун». Як при організації колгоспів у СРСР і Китаї, так і при організації «комун» головною метою є вилучення якнайбільше обігових коштів з сільського господарства для прискорення індустріалізації країни в найкортший термін. Для досягнення цієї мети жорстоко експлуатується сотні мільйонів населення, тримаючи його на напівголодному харчовому пайку з загального кітла, з позбавленням будь-якої розваги в роботі та задовільнення мінімальних його власних потреб. Мао Тсе-тунг зводить свій власний нарід до стану робочої худоби у жорстокого і скупого господаря. На такий крок Мао Тсе-тунг міг відважитися тільки при повній на це згоді з боку Москви, а може навіть за її порадою.

Збільшення продукції розраховане виключно на людську силу, а не на машинізацію і механізацію.

¹⁰⁾ »Manchester Guardian«, 19. 12. 1958, р. 1.

Отже весь плян побудований на трьох основних економічних чинниках:

- 1) Витиснути з населення максимум трудових зусиль;
- 2) Зменшити постачання населення до крайнього мінімуму;
- 3) Добути таким чином «зайвину» продукції кинути, по демпінгових цінах, переважно на ринки вільного світу, а за виручені кошти придбати устаткування і машини для нових заводів.

Весь плян в основних своїх рисах дуже нагадує плян Сталіна в часи колективізації, з тією тільки різницею, що Сталін розраховував на механізацію і проводив колективізацію не такими швидкими темпами, як Мао Тсе-тунг провів організацію «комун».

Майже 6 місяців виробничої діяльності «комун» показали, що Мао Тсе-тунг, що правда, зумів загнати селянство в «комун», але не тільки не досягнув збільшення продукції, а навпаки — «перший (нормальний) збір урожаю дав втрати в 40 % по зборі рижу, 30 % по зборі бавовни і 20 % по деяких інших культурах». «Довелось проводити додатковий збір, бо перший нормальний збір був проведений дуже недбайливо», а крім цього «транспорт не був у стані своєчасно вивозити збіжжя»¹¹⁾, що, звичайно, спричинилось до загибелі вже зібраного. Про розмір цього роду втрат китайська преса не подає жадних цифр. Очевидно, пасивний і активний спротив селян та навіть повстання, як теж хаос в організації робіт і відсутність достатнього транспорту були основними причинами цього величезного провалу.

Щодо випуску заводської продукції, то китайські джерела не подають алярмуючих інформацій. Але припинення розбудови «комун» у містах свідчить про те, що спротив робітників і технічного персоналу був такий сильний, що Мао Тсе-тунг не мав іншого виходу. Китайська промисловість до часу організації «комун» застосовувала оплату за працю — відрядну чи від предмету. «Комуни» принесли повну «зрівнялівку», що потягла за собою зменшення продукції, навіть при збільшенні годин праці. Тому дуже мало ймовірно, щоб за час існування заводських «комун» міг значно підвищитися випуск заводської продукції. Можна радше припускати, що було деяке зменшення.

Не можна вірити заяві Чу Ен-лая на ХХІ-му з'їзді КПСС у Москві, що і в сільському господарстві і в промисловості Китаю продукція нібито подвоїлася. Подібні заяви робив і Сталін у 1932-1933 роках, хоч у той час фактично третина землі не засівалася, а промисловість почала давати більший випуск продукції тільки по урухомленні нових заводів — приблизно з 1934 року. Отже в Китаї за цих останніх 6 місяців ні промисловість, ні сільське господарство не дали збільшення продукції, а навпаки — деяке зменшення. Тому розрахунок Пекіну і Москви посиленою експлуатацією селян і робітників добути певні кошти для індустріалізації Китаю виявився помилковим.

Інакше є справа з зменшенням постачання для селян і робітників. У цьому відношенні комуністи, безсумнівно, добилися деякого успіху. Посадивши населення на півголодний пайок, та ще й з загального кітла, не постачаючи його одягом та іншими предметами широкого вжитку (як

¹¹⁾ «The Daily Telegraph», 2. 12. 1958, р. 14. Названий часопис, подаючи ці факти, посилається на пекінську газету «Народний Денник».

було згадано вже попередньо, в «комуні» видають лиш одну пару взуття на рік, а одержу «комунар» мусить доношувати ту, що він мав ще до вступу в «комуну»), — Мао Тсе-тунг дістав змогу спрямовувати майже всю продукцію легкої промисловости на експорт по демпінгових цінах. Уже с вістки, що на ринках Азії появились дуже дешеві предмети, випродуковані в Китаї. Але втрати збору бавовни, про що була мова вище, повинні сильно обмежити експортів можливості Китаю, бо бавовняні вироби становлять основний асортимент китайської легкої промисловости. При цьому треба відмітити, що до часу організації «комун» Китай не експортував виробів легкої промисловости, а тільки деякі роди продукції сільського господарства (щетина, пух, шкіра й ін.).

В розрахунки Пекіну і Москви входили пляни експортувати теж харчові продукти, про що свідчить запровадження обмежень щодо харчування членів «комун». Такі обмеження, безумовно, можуть дати деяку «зайвину» для експорту, але найбільшого успіху в цьому відношенні Пекін і Москва чекали не від збільшення продукції сільського господарства. З досвіду в СРСР вони знали, що скоріше можна чекати зменшення зборів збіжжя і то на довгі роки, ніж його збільшення. Але зменшення населення, за рахунок непрацевдатних старих і дітей, може утворити «зайвину» для демпінгового експорту. Як уже було згадано, всі непрацевдатні, старі й діти, відділені від працевдатних. Непрацевдатні мали раніше підтримку чи то від батьків, чи від дорослих дітей. Тепер же їх може постачати і підтримувати лише «комуна», бо батьки й діти не можуть мати навіть жмені рижу, тому що все є в посіданні «комуні». Тепер Мао Тсе-тунг і Хрущов уже можуть приступити до здійснення пляну щодо зменшення населення Китаю на 100 мільйонів осіб. Вже с вістки про зменшення харчового пайка для робітників і працюючих членів «комун». Англійський кореспондент подає, що в Пекіні й Кантоні люди ходять поволі й мають сумний вигляд, так мов би сталася якась всенародна катастрофа¹²⁾. Є вістки, що лікарі роблять смертельні застрики «безнадійно хворим». Подають факт, що мати на полі повісилася, а батько забив дітей, тому що їх позбавлено пайка¹³⁾. Та це ще тільки початок. У найближчі місяці треба чекати масового вимирання від недоживлення чи голоду з числа непрацевдатних, а з числа працевдатних ще й від перевиснаження працею. Є підстави припускати, що плян геноциду буде, може, й перевиконаний. Але Мао Тсе-тунг вживе заходів, щоб це народовбивство приховати від чужинців і навіть від своїх, убиваючи масово людей під претекстом «безнадійно хворих».

Так виглядають найближчі перспективи «щасливого» життя в «комунах». Швидка індустріялізація цілковито аграрної країни, якою є Китай, при повній відсутності надій на значну допомогу з боку СРСР чи на інвестиції капіталів з країн вільного світу, може бути розрахована виключно на значне зменшення споживачів. Ні підвищення продукційности праці, ні довший робочий день, ні напівконцтаборові умови праці не є в стані дати потрібні кошти. Отже Мао Тсе-тунг і Хрущов свідомо йдуть на винищення мільйонів китаїців. Так на цьому етапі китайської земельної політики виглядає початок комуністичної агресії на свій власний на-

¹²⁾ »The Daily Telegraph«, London, 19. 12. 1958, p. 14.

¹³⁾ »The Daily Telegraph«, London, 27. 12. 1958, p. 7.

Виразно підкреслюємо, що в Китаї все робиться в повній згоді з Москвою. Хрущов на ХХІ-му з'їзді КПСС відверто заявив, що він розраховує на швидку і значну індустріалізацію Китаю як на основну передумову перемоги комунізму. Цим він уповні підтвердив нашу тезу, а зокрема те, що він цілковито обізнаний з пляном Мао Тсе-тунґа винищити 100 мільйонів населення для прискорення індустріалізації Китаю. Щодо цього між Мао Тсе-тунґом і Хрущовим немає ніяких розходжень. А семирічний план Хрущова для подвоєння випуску продукції в СРСР вказує на те, що Москва не буде істотно допомагати Китаєві, а тому цей останній мусить шукати потрібних для індустріалізації коштів шляхом колосального збільшення вилучення та зменшення числа споживачів.

1) На довгий час можна сподіватися мирної політики Китаю і ССРСР, бо Китай цілковито загруз у боротьбу проти власного народу і не спроможний вести навіть малу зовнішню війну. В такому стані Китай не може бути для ССРСР допомогою, а тільки обтяженням у випадку великої війни.

3) Політичний вплив Китаю на вільну Азію вже зазнав великих змін. Навіть Неру відверто засудив перші кроки Мао Тсе-тунґа. А коли Неру та інші діячі вільних азійських країн, що досі більш-менш поблажливо ставилися до комуністичного Китаю, незабаром довідаються про всі жахіття в цій країні, то їхнє негативне наставлення до Пекіну ще зміцниться. Методи організування »комун« у Китаї перелякали навіть польських і югославських комуністів. Арабський світ та африканські політичні діячі теж відчули справжню суть комуністичної жорстокості, в наслідок чого ідеологічний фронт проти комунізму в Азії й Африці вже зміцнів і буде далі міцнішати.

14) »The Daily Telegraph«, London, 3. 12. 1958, p. 14.

твердження про наявність розбіжностей між Москвою і Пекіном, тому можна сподіватися, що на Заході знайдуться охочі підтримати комуністичний Китай у протиставленні СРСР. Щоправда, США займають більш правильну позицію і, можливо, не змінять своєї політики супроти комуністичного Китаю та стримають Захід від найгрубшої дипломатичної помилки, що могла б поставити вільний світ у найбільш критичне положення. На ХХІ-му з'їзді КПСС Хрущов обвинувачував тільки США у ворожому наставленні до комуністичного Китаю. Крім цього Хрущов висунув проєкт утворення на Далекому Сході, включно з Китаєм, району, що не посідав би атомної зброї. Це є доказом, що Хрущов прикладає всіх зусиль, щоб дати Китаєві змогу спокійно провести нищівну агресію на свій власний нарід.

4) Якщо Хрущову і Мао Тсе-тунгові пощастить перемогти спротив китайського народу і винищити значну його частину, то через 8-10 років Китай зможе нанести найбільшу шкоду вільному світові, в першу чергу країнам південної Азії. Про це досить прозоро натякнув Хрущов у своїй промові на ХХІ-му з'їзді КПСС. Отже прискорення темпів індустріалізації Китаю ставить Захід під велику загрозу і то в не дуже далекому майбутньому.

Такий єдиноправильний висновок з аналізу сучасного положення в комуністичному Китаї вимагає від вільного світу негайних і рішучих заходів приблизно такого характеру:

1) Відкинути помилковий погляд, що між СРСР і Китаєм існують такі розбіжності, що їх можна використати для поборювання один одного. Натомість треба собі належно усвідомити, що існує повна координація дій Москви і Пекіну як у їхній внутрішній політиці, так і в політиці на зовнішньому форумі.

2) Відкинути звичку досить байдуже приглядатися до боротьби поневолених комуністами народів, у даний момент — до боротьби китайських народних мас проти «комун». Не чекати, поки сили спротиву будуть подолані в нерівній боротьбі.

3) Припинити вибілювати Хрущова і комуністів СРСР, мовляв, вони не винні в теперішніх стражданнях китайського народу. Навпаки — треба підкреслювати повну відповідальність Хрущова і СРСР за ті злочини, що під цю пору діються в Китаї.

4) Коли в період китайської агресії, по проголошенні земельного закону від 28. 6. 1950 р., найдоцільнішими були земельні реформи у вільних країнах Далекого Сходу, бо виключно військовий тиск не міг дати політичного ефекту, то тепер доцільно тиснути на комуністичний Китай пропагандивно, дипломатично, економічно і військово. Гадаємо, що досить скоро настане слушний час для військової дії військ Чіанг Кай-шека, звичайно, при повній підтримці з боку вільного світу. Скоро прийде час, коли комуністи Китаю не матимуть змоги покладатися не тільки на свої війська, але і на значну частину своїх однопартійців.

Українська еміграція, яка краще за інших знає комуністичні методи винищування народних мас, повинна вести перед у пропагандивній акції проти Мао Тсе-тунга і Хрущова, роз'яснюючи світові справжню суть китайських «комун».

Д. ШАЛДИЙ

КРИЗОВІ ЯВИЩА В ЕКОНОМІЦІ УКРАЇНИ

Свою промову на ХХІ-му з'їзді КПСС Н. Хрущов розпочав такими словами: «Здійснюючи політику індустріалізації країни, наш народ під керівництвом партії та її Центрального комітету, на чолі якого довго стояв Сталін, здійснив найглибші перетворення. Переборюючи всі труднощі на своєму шляху, ламаючи опір класових ворогів та їх агентури — троцькістів, правих опортуністів, буржуазних націоналістів та інших, — наша партія і весь советський народ добилися історичних перемог, побудували соціалістичне суспільство...» Далі, говорячи про т. зв. «бурхливий розвиток промисловості ССРСР», Хрущов заявив: «Буржуазні економісти намагаються довести, ніби на певному етапі неминуче зменшування темпів промислового розвитку ССРСР. Це не що інше, як намагання судити про соціалізм за аналогією з капіталістичною економікою. Насправді, капіталізм створює нездоланні бар'єри розвиткові продуктивних сил і темпи зростання промисловості починають скорочуватися. А соціалізм створює всі необхідні умови для безперервного зростання продуктивних сил...»

Такими твердженнями Хрущов навмисне намагався замаскувати справжній стан советської економіки, всередині якої весь час нуртують поважні кризові процеси, що їх Москва ретельно приховує від підсоветського населення і західного світу. А беручи загально, вся доповідь Хрущова — це хвалькувата балаканина про «досягнення і переосагнення», «бурхливий розвиток», «мирне економічне змагання», «ентузіазм советського народу», «непомилність мудрого партійного керівництва» і т. п.

«Тези» доповіді Хрущова були оголошені ще напередодні минулорічної сесії Верховної Ради ССРСР. Цих «тез» дотримувався і перший секретар ЦК компартії в Україні, Подгорний, виголошуючи свою директивну промову на ХХ-му з'їзді КПУ, що відбувся в половині січня 1959 р. За прикладом Хрущова, Подгорний так само дуже рожевими фарбами змалював сучасний стан економіки УССР, спиритно промовчуючи всі її кризові явища.

Якщо вірити твердженням Хрущова і Подгорного, то Україна «достроково» виконала план за 1958 рік і її населення «розгорнуло всенародну боротьбу», щоб забезпечити успішне здійснення хрущовської семирічки. Як заявив Подгорний, у 1958 р. Україна виконала план по валовій продукції на 103 %, а в загальному продукції було вироблено на 10,6 % більше ніж у 1957 р. Перевиконано теж завдання щодо зниження собівартості продукції, у висліді чого понадпланово заощаджено понад 1,5 мільярда карбованців. Значно перевиконало плани і сільське господарство України, а в подяку за це Москва нагородила аж 15 областей України орденом Леніна, як теж своїх відпоручників в Україні — другим орденом Леніна.

Всі оті московські «нагороди» свідчать про те, що Україна займає дуже важливе місце в економіці ССРСР. По окремих галузях продукції, питома вага УССР у загальносоюзному виробництві в 1958 р. становила: чавуну — 51 %, сталі — 40 %, вальцю (прокату) — 41 %, залізної руди — 56 %, кам'яного вугілля — 43 %, коксу — 53 %, газу — 32 %, вугільних комбайнів — 96 %, цукру — 70 %.

Як можна бачити з доповіді Хрущова, в період семирічки питома вага України в економіці ССРСР значно збільшилась. Валова продукція України в 1965 р. повинна збільшитись, порівняно з 1958 р., на 77 %, в цьому числі в групі «А» (продукція середників виробництва: машин, верстатів, сировини, півфабрикатів) — на 82 %, а в групі «Б» (продукція споживан-

ня) — на 67,5 %. Пересічне річне наростання валової продукції дорівнюватиме приблизно 8,5 %, при чому 1 % становитиме в 1965 р. вартість 3 мільярдів карб.

Такий великий тягар, що його поклала Москва на поневолену Україну, — як заявив Подгорний — «під силу українському народові»... Мовляв: «Робітнича класа, колгоспне селянство та інтелігенція України досягли величезного зростання промислового і сільсько-господарського виробництва завдяки братерській допомозі великого російського народу».

Згідно з даними Подгорного, в Україні за минулих три роки було збудовано 500 нових великих підприємств, у тому числі 140 вугільних і 16 залізнорудних шахт та кар'єрів, 11 доменних печей; урухомлено стале-плавильні агрегати, вальцювальні стани і т. д. У наслідок цього виробництво чавуну збільшилось на 22 %, сталі — на 28 %, вальцю (прокату) — на 30 %, видобування залізної руди — на 25 %.

Проте дійсний стан економіки України далеко не такий світлий, як його змальовують Подгорний, Кальченко, Коротченко та інші московські ставленники в Україні. Про це недавно писала, між іншим, югославська преса, зокрема газета «Ворба», стверджуючи наявність важкої хронічної кризи в промисловості ССРСР, а особливо в промисловості України. З цього приводу дуже обурилась московська «Правда», від 26. 1. ц. р., мовляв, «югославська преса у своїх статтях, присвячених советській семирічці, навмисне викривляє дійсний економічний стан соціалістичного табору».

Кризові явища в економіці України виникали ввесь час — уже від початку першої п'ятирічки. На перший погляд вони могли здаватися льокальними, проте з бігом часу узагальнилися і допровадили советську економіку до такого стану, що під їх тиском Москва була змушена відмовитися від напружених за своїми темпами п'ятирічок і перейти на семирічку.

Хоч Хрущов заявив на ХХІ-му з'їзді КПСС, що перебудова керівництва промисловістю вже дала дуже добрі наслідки, то Кальченко на ХХ-му з'їзді КПУ не міг промовчати, що в Україні і після згаданої перебудови все ще зберігається складна та багатоступнева побудова плянної праці. Так, напр., у Дніпропетрівському будується потужний завод автомобільних шин, який повинен стати до ладу вже в 1960 р. і виробляти стільки шин, скільки в 1958 р. Україна одержала з призначених для неї фондів. Але Дніпропетрівський раднаргосп буде його дуже погано. В минулому році мільйони карбованців із призначених для будування капіталовкладень залишились не використані. На завод уже надходить дороге імпортне устаткування, але воно лежить під голим небом та псується від іржі. За пляном — устаткування треба б уже установлювати в цехах, а тим часом будівництво заводу одержало технічну документацію лише наприкінці 1958 р. Із 39 підприємств хемічної промисловости, що за пляном мали бути урухомлені в Україні минулого року, урухомлено тільки 22. Це стосується головню Дніпропетрівського, Луганського та Київського раднаргоспів. До цього часу вони не закінчили будування Кадіївського сажового заводу, Рубежанського хемічного заводу, Дніпропетрівського заводу лаку і фарб, Дніпродзержинського азотнотукового заводу, Дарницького заводу штучного волокна та інших підприємств. Основною причиною невиконання пляну капітальних робіт у галузі хемічної промисловости є брак координації праці між раднаргоспами і Держпляном України: раднаргоспи плянують за своїм уподобанням, а Держплан із своєю документацією завжди спізнюється. Київський раднаргосп у 1958 році виконав плян будівництва хемічних підприємств лише на 83 %, Луганський — на 85 %. Такий же стан і в Дніпропетрівському та Сталінському раднаргоспях. Навіть на початку 1959 р. окремі підприємства, вже діючі в Україні, не знають яке устаткування і в якій кількості вони повинні виробляти для хемічної промисловости, в той час коли програму щодо виробництва хемічного устаткування на 1959 рік збільшено в півтора раз. Хемічне устаткування ще не виготовлене, а за планами на 1959 рік воно повинно вже виробляти готову хемічну продукцію.

На місцеву промисловість в Україні Москва дивиться як на другорядну справу. Для неї найголовніше, щоб промисловість всеосяжного та республіканського підпорядкування перевиконувала план, постачала фабрики і заводи РСФСР сировиною та півфабрикатами. Зате місцева промисловість України, що повинна б задовольняти матеріальні потреби українського населення, а яку Москва трактує як пасинка, в багатьох містах і районах дуже слабо розвинена. Вона не виконує планів і виробляє продукцію дуже низької якості, що не має попиту серед споживачів. У 1958 р. на місцевих підприємствах України вироблялися майже всі хлібобулочні продукти, від 60 до 80 % предметів культурно-побутового призначення та до 80 % будівельних матеріалів. У Дніпропетровській, Миколаївській, Сумській та Херсонській областях майже одна третя частина місцевої промисловости не виконала в 1958 р. планів виробництва і не додала продукції на 250 мільйонів карб. Подібний стан місцевої промисловости і в інших областях України.

Не кращий стан і в металургійній промисловості України, зокрема щодо постачання її сировиною. Наприклад, на металургійний завод у Кривому Розі завозиться руда з Вінниці й Одеси, бо штучне прискіплення Москвою темпів розвитку доменного і сталеплавильного виробництва, що постачає сировину та півфабрикати для заводів РСФСР і військової промисловости, випереджує темпи видобування руди. Тому сьогодні однією з важливих проблем, що виникла в наслідок кризових явищ в економіці України, є прискорення будівництва гірничозбагачувальних комбінатів і розбудова нових шахт та кар'єрів, які забезпечили б металургію сировиною. Брак руди для металургійної промисловости примусив, напр., завод «Криворіжсталь» компенсувати її за рахунок відпадків під час доменного процесу. Цей завод за 2-3 минулих роки використав 1 міль. 500 тис. тонн колошникового пилу, що заступило 1 міль. 400 тис. тонн залізної руди. Викидання на відвали відпадків з великим змістом потрібної для доменних печей залізної руди свідчить про те, що металургійні агрегати не тільки не використовуються на власну запроєктовану потужність, але й збудовані з низьким коефіцієнтом видаєйности продукції. А до того, постійне підганяння робітництва для виконання і перевиконання планів позначається теж на недбалому використанні залізної руди в металургійних печах, себто на якості праці. Такий стан існує не тільки на заводі «Криворіжсталь», але й на Сталінському, Краматорському, Алчевському та Костянтинівському заводах.

До цього часу в металургійному виробництві України дуже мало використовується як природний, так і попутний газ. Кокс — гатунок палива в доменному виробництві, він майже в 5 раз дорожчий ніж природний газ. На Заході кокс давно вже заступається іншим паливом, здебільша газом. В наслідок занедбання розбудови газової промисловости в Україні, металургійна промисловість відчуває тепер велику недостачу коксу. Між вугільно-добувною і коксохімічною промисловістю заіснувала велика диспропорція в постачанні. Вугільна промисловість не спроможна вповні задовольнити коксохімічну, а ця в свою чергу не додає велику кількість коксу для металургійної промисловости. Так само в Україні ще й досі не розв'язана проблема води, що її дуже багато потребує чорна металургія.

Згідно з семирічним планом, в Україні передбачається розвиток головню важкої промисловости, а насамперед чорної та кольорової металургії, гірничорудної бази, хемічної і нафтової та газової промисловости, енергетики і частинно машинобудування. Для здійснення цих завдань будуть збудовані різні промислові підприємства. Та вся трудність у тому, що в Україні, в наслідок московського господарювання, дуже занедбана будівельна база, особливо в районах великого капітального будівництва, таких як Криворіжжя, Донбас і західні області. Але на це не звертають уваги ні Держплан ССРСР, ні підпорядкований йому Держплан УССР.

Організація для проєктування підприємств важкої промисловости так само не дописує. Скорочення строків і здешевлення будівництва залежить у великій мірі від своєчасного забезпечення технічною документацією.

Але в Україні існує під цю пору такий розділ проектування робіт, що одна будівельно-монтажна організація, яка буде якусь фабрику або завод, одержує документацію від 20 і більше проєктних інституцій не тільки республіканського, але і всесоюзного значення.

Не краще виглядає справа постачання економіки України різномірною продукцією і сировиною. Це постачання відбувається через т. зв. «Главсбити» («Головні управління збуту»), що існують як в Україні, так і по всьому СРСР. За такої системи, виконання замовлень вимагає дуже багато часу. Наприклад, Харківський раднаргосп одержав виробничі плани для підпорядкованих йому підприємств у березні 1958 року, а з яких підприємств СРСР він одержуватиме сировину та півфабрикати — надіслано плани щойно в середині грудня 1958 р. На одному з компресорних заводів, за вказівками Держплану СРСР, започатковано серійне виготовлення етиленових компресорів супервисокого тиску. Помпи та електродвигуни, потрібні для виготовлення продукції, мали бути надіслані заводами РСФСР. Проте отих pomp та електродвигунів компресорний завод так і не одержав, бо — як виявилось пізніше — навіть не було зроблено замовлення на їх виготовлення. В наслідок цього сотки ам'ячних компресорів, вартість яких дорівнювала 7 мільйонів карбованців, лежали на подвір'ї заводу недороблені й непридатні для користування.

В наслідок держпланових маніпуляцій буває й таке, що т. зв. передове підприємство перетворюється у відстале. Згідно з хрущовським «розширенням прав у галузі місцевого планування», кожне підприємство складає на наступний рік власний виробничий план і пересилає його до Держплану. Держплан затверджує його і підприємство розпочинає свою діяльність. Але в середині або наприкінці року Держплан надсилає до підприємства т. зв. «уточнений план», що буває набагато більший, ніж план складений підприємством. Очевидно, що «уточненого плану» підприємство виконати не спроможне, в наслідок чого зараховується до «відсталих». І навпаки, якщо Держплан бажає витягти якесь підприємство з відсталих і зробити його передовим, він навмисне знижує йому виробничі завдання, підприємство їх перевиконує і одержує нагороду — орден Леніна. Така практика примушує керівників підприємства приховувати, під час складання планів, промислові резерви і тримати їх на той випадок, коли б Держплан призначив їм «уточнений», звичайно збільшений, виробничий план.

Від багатьох років у СРСР говориться про потребу скорочення і здешевлення інженерно-адміністративного апарату підприємств, але конкретно в цій справі зроблено небагато. Облік у галузі праці та заробітної платні дуже занедбаний. В Україні, як і в цілому СРСР, працівники підприємств усе ще поділяються на шість категорій: 1) робітники, 2) інженерно-технічні працівники (ІТР), 3) службовці, 4) допоміжний обслуговуючий персонал (МОП), 5) сторожова охорона і 6) протипожежна охорона. По всіх цих категоріях працівників провадиться в планових установах облік праці та заробітної платні. Щоб зменшити витрати на платні для адміністративного апарату, міністерство фінансів контролює кожне підприємство й усталоє для нього кількість осіб, що зараховуються до адміністративного апарату. Між іншим, категорія «службовців», згідно з найновішими інструкціями з Москви, вважається небажаним елементом на виробництві і підлягає скороченню. Категорія ІТР такому скороченню не підлягає і тільки цього роду працівників можна перекидати на працю (на цю ж посаду) з управління заводу до цеху. Щоб урятувати службовців від скорочення, керівництво підприємства замасковує їх під різними вигаданими назвами та зараховує до складу ІТР. Наприклад, звичайного рахівника замасковують під назвою «диспетчер», «технік», «технік-конструктор» і т. п. Таких фальшивих техніків і конструкторів нараховується в Україні мільйони, зростанням кількості яких вихваляються на різних партійних пленумах, сесіях і з'їздах московські верховоди. Але це явище настільки загальновідоме, що приховати його не можна і про нього пише навіть советська преса. І так, напр., у журналі «Комуніст»,

ч. 1 ц. р., читаємо: »На цьому ґрунті створюється фальшиве уявлення, ніби зростання чисельности інженерно-технічних працівників відбувається завдяки поліпшенню організації виробничих процесів«. Фактично цей процес повинен відбуватися зворотно: на підприємствах, що мають високий рівень організації виробничих процесів, відсоток інженерно-технічних працівників мусить зменшуватися.

Ми подали тільки невелику кількість тих елементів в економіці України, що свідчить про нуртування і поступове наростання в ній хронічних кризових явищ. Головною ж причиною кризи є політичне поневолення України і ліквідація її господарської самостійности Москвою. Москва твердить, що причиною кризових явищ є »форми прояву націоналістичних пережитків у свідомості людей«. Насправді ж це не »націоналістичні пережитки«, а прояви спротиву українського народу московському наїзникові. В галузі економіки ця боротьба проявляється у т. зв. »місництві«, себто в намаганнях протиставити інтереси економічних районів України інтересам економічних районів Росії. Одним із проявів отого українського »місництва« є невиконання плянів кооперативних поставань для РСФСР та інших »республік«, як теж намагання »урвати« з загальносоюзного бюджету якнайбільше для України. »Місництво« проявляється і в підкресленні національних особливостей України та у використанні для промисловості республіканського підпорядкування коштів, що призначені для розташованої в Україні промисловості всесоюзного значення.

Сьогодні Україна є індустріально-аграрною країною, з високим рівнем важкої промисловости, але в ній існують поважні диспропорції, що залишаються і на хрущовське семиріччя. Крім уже згаданих, велика диспропорція існує зокрема між виробництвом сталі та чавуну. В РСФСР виробництво сталі весь час переганяє виробництво чавуну, з метою якомога збільшити мілітарну потужність ССРСР. В Україні діється навпаки — виробництво чавуну переганяє виробництво сталі, бо чавун як сировина вивозиться на військові заводи РСФСР. Так само велика диспропорція існує і в машинобудівельній промисловості України, зокрема щодо спеціалізації і кооперування. Наприклад, щойно в хрущовській семирічці почнуть діяти два заводи для виробництва автомашин (Львівський і Запорізький — кол. завод сільсько-господарських машин »Комунар«). До цього часу автоопони завозились в Україну з РСФСР і щойно в 1959 р. розпочато будування Дніпропетрівського заводу для виробу автоопон, хоч харківський тракторний завод уже від багатьох років продукує трактори на колесах, що вимагають гумових опон.

Хоч Україна має повну можливість задовольнити всі потреби української промисловости виробництвом власної продукції, Москва примушує її ввозити і вивозити значно більше механізмів та машин, ніж це необхідно було б робити при нормальному збалансованому господарстві в державно-самостійній Україні.

Як буде виконаний в Україні хрущовський семирічний плян — сьогодні передбачити важко, але з певністю можемо сказати вже тепер, що всі існуючі в економіці України диспропорції протягом семирічки усунені не будуть, а ще більше накопичаться і поглибляться. Визвольно-революційна боротьба України продовжуватиметься, не зважаючи на всі намагання і сподівання Москви »перевиховати« і »привести до комунізму«, впродовж хрущовської семирічки, український нарід і зокрема його молодь. Як досі, так і в майбутньому, ця боротьба відбуватиметься і в галузі економії і на всіх інших ділянках життя українського народу, зокрема ж на культурному та політичному фронтах.

Арх. ЮРІЙ ШУЛЬМІНСЬКИЙ

ДРАМА АРХІТЕКТУРИ В УКРАЇНІ

(Закінчення, 2)

Невід'ємною частиною праці сучасного архітектора стало містобудівництво, в розвиток якого великий поштовх внесла відбудова знищених війною осель. Основне завдання проєктування осель у демократичному ладі — це встановлення рівноваги між індивідуальною свободою людини та обмеженнями, які накладає суспільне життя. У підсоветській дійсності новопостала оселя має бути монументом гльорифікації режиму, потреби населення мають другорядне значення.

Швейцарський мистецтвознавець З. Гідон у книжці «Architektur und Gemeinschaft» (Гамбург, 1956), про псевдомонументалізм у новітній історії архітектури пише так: «Він народився в оточенні Наполеона, який репрезентує »selfmade man«. Назовні люди цього типу характеристичні необмеженою енергією, але всередині вони психічно почуваються непевно, тому намагаються імітувати попередню панівну класу, до якої самі не належать. Те що зробив Наполеон, як фальшиве зрівняння з монархами, повторили багаті XIX-го сторіччя у вигляді свого житла та його влаштування».

Слова ці можна віднести і до панівної класи нової советської буржуазії.

По деякому часі після приходу німецьких військ до Києва, в домах уздовж Хрещатика почали рватись міні. Це плянове знищення головної магістралі Києва було для міста болючою ампутацією, але давало можливість оздоровити санітарно-гігієнічні умови; щільність забудови цього району Києва доходила до 60 % і в наслідку появилися т. зв. »дворикриниці«, без достатнього доступу світла і повітря. В часи найбільшого розросту наших метрополій не було установ нормуючих хаотичну концентрацію населення⁶⁾. Знищені будинки Хрещатика належали переважно до комерційної забудови з другої половини XIX-го століття. Однак теперішнє архітектурне оформлення відбудови Хрещатика перевищує вульгарністю його вигляд перед знищенням. На фотографії, знятій з площі Хрещатика в напрямку площі Хмельницького (Бесарабки), видно як перспективу закриває восьмиповерховий житловий дім, коронований вежею з двома поверхами колон, а над ними стоїть височезний шпиль. Усе це зовсім не гармонізує з київськими традиціями. В книжці »Архітектура Радянської України...« читаємо таке: »І хоч новаторський підхід до рі-

⁶⁾ Ще в 1835 році окупант зліквідував міське самоврядування в Києві. З 1499 р. Київ, як і інші міста в Україні, користувався магдебурзьким правом — виборним війтом й цеховими організаціями, які дбали про органічну розбудову міста.

шення Хрещатика викликав суперечності в оцінках його архітектури, іноді занадто пишної і декоративної, все ж таки архітектура Хрещатика — значне явище в післявоєнній архітектурі України.

Як урбаністичну розв'язку, можна вважати за вдалу забудову одної частини Хрещатика з розривами, крізь які видно мальовничі Липки. Своєрідно, в двох лініях, вирішено профіль вулиці. Це виїмок; нова забудова переважно замикає місто в коридори вулиць і трафаретні квартали.

Про Київ у згаданій книжці ще читаємо: «Створено нові масиви в Дарницькому, Залізничному, Подільському та інших районах. Дарниця, розміщена на лівому березі Дніпра, перетворилась у великий багатоустроений індустріальний район».

Міст через Дніпро, збудований у 1953 р., перестарілий як конструкцією, так і архітектурним оформленням (русло Дніпра перекрите 20-ма пролетами).

Відбудова площі Дзержинського в Харкові (1950-55 рр.) в порівнянні із своїм передвоєнним виглядом робить провінційальне враження дезоляції.

Є в книжці «Архітектура Радянської України...» приклади районного планування із світлинами господарських будинків, корівників, силосних башт для переховування пащі тощо. Очевидно, на них уже не видно наліплених прикрас, але бачимо їх на воднонапірній башті автобусної станції в Піратині (1950 р.) в стилі ренесансу. Також наведені плани Нової Кахівки (1951 р.) та с. Катеринівки, Костянтинівського району в Донбасі (1949 р.), більше схожі на шкільні вправи, ніж на проект урбаністів. Знехтовано: рельєф терену, проблеми розвитку оселі в майбутньому, можливості набережної; немає градації вулиць за своїм призначенням, трафаретні квадрати кварталів, серед яких випадково, але завжди в симетричному ригорі, розкинені громадські будинки.

Все це робиться після того, як на Заході вже зреалізовано урбаністичні розв'язки такої категорії, як план нового міста СабAUDІІ (Італія, 1933, арх. Піччінато) чи план регуляції Рованіємі у Фінляндії (1945, арх. Аальто), чи «greenbelts» у Північній Америці.

Коли перелистовуємо «Архітектуру Радянської України...», кидається у вічі, наче б територія України була поділена межею, яка проходить, приблизно, через міста Миколаїв—Харків, на дві відмінні зони. Найбільше капіталовкладень на схід від цієї межі, особливо в промислове будівництво в Донбасі та курортне в Криму. В зоні положеній на захід — без порівняння будеється менше; упосліджені осередні, а ще більше західні українські землі. З цих останніх земель переважно репрезентовані, як одинокі приклади дерев'яного будівництва в Україні, чепурні селянські хатки з Гуцульщини та Закарпаття.

Сьогоднішній поступ техніки включив деревину до найсміливіших інженерських конструкцій. Нові конструкційні рішення⁷⁾ дозволяють використовувати навіть деревину, яка досі, з причин обмеженого перекошу чи довжини, уважалась непридатними в будівництві відпадками. Забезпечення деревиною в Україні стає щораз більш критичне. За даними

7) Пор.: школи, індустріальні будинки і спортивні залі в США з пристосуванням «glued laminated wood» та «lamella arches» чи британський павільйон на світовій Брюссельській виставці з перекриттям «stressed-skin».

статистичного збірника (Київ, 1947), експлуатація лісових ресурсів перевищує в декілька разів раціональну норму вирубу. Цей матеріал частинно вивозять у Росію. Ще перед 1939 р. на одного мешканця України припадало 0,2 га лісу, коли після обчислень — для забезпечення потреб країни, в умовах контингенту з Європи, на одного мешканця України повинно припадати найменше 0,31 га⁸).

Сьогодні в поступовій архітектурі поширена тенденція послуговуватись модерними технічними середниками у використуванні природних матеріалів. У цьому напрямку в підсоветській Україні зроблено мало. Використовування природних матеріалів пов'язане з існуванням кваліфікованих ремісничих сил. У господарській системі переросту бюрократії, недостачі щораз то інших матеріалів та знярядь праці, нереального планування згори вниз та незгідного з дійсністю зведення знизу до верху — наочно зменшилась якість виконання будівельних робіт. До цього стану також спричинюється:

1. Знищення ремісника, як незалежної кваліфікованої групи;
2. абсурдний поспіх у виконанні деяких будівельних робіт, при чому час закінчення будови назагал розтягається на роки;
3. виконання будівельних робіт узими, без спеціальних заходів обережності⁹).

Американський економіст проф. В. Наттер після своєї подорожі по СРСР в 1956 році, пише: «Я згадав про добру київську цеглу. Мушу признатись, що в Києві я бачив будинки солідніше виконані, ніж в інших містах СРСР».

Випалювання кераміки в Україні було завжди високорозвинене¹⁰). Багаті поклади високоякісного каоліну, розкинені по всьому українському кристалічному масиві (в Глухівцях, Козятинського району, доходять до 106 м товщини) ще не достатньо досліджені й використувані в будівництві України як облицювальні матеріали — майоліка, кахлі, будівельні деталі тощо.

В сучасній архітектурі Заходу відродилось мистецтво мозаїкових панно. Мало де в Європі є такі традиції цієї галузі образотворчого мистецтва, які могли б рівнятися з Києвом.

Український кристалічний масив особливо багатий магмовими породами з глибинних шель. Найбільше розповсюджені дрібні й середньозернисті граніти (темночервоний кремечуцький, сірий дніпропетрівський); їх близьким родичем є попелястий діорит з Волині. Ці породи, в порівнянні з іншими, обробляється й полірується трудніше, зате довше заховують

⁸) До найпридатніших у будівництві вітчизняних порід дерев належать: ялиця — дахова в'язь, інженерські конструкції; смерека — шаблювання, риштування; сосна і високоякісна модрина — столярські роботи; дуб — паркет, облицювальний матеріал; бук — мебель.

⁹) Візьмім, для прикладу, проведення штукатурських робіт сталінського лавреата Смірнова на морозі: до піску з водою сиплять мелене негашене вапно, мішають і зараз же наносять на площину стін. Наслідки такі — мулярі попарені, а вапно, розширюючись при гашенні, відлуплює штукатурку.

¹⁰) Славні були вироби з XVIII-го стол., порцеляна з Корця, Баранівки, фаянс з Межигір'я і т. п.

полиск. Середньозернисті сієніти вирізняються багатством відтінків білих, жовтуватих, рожевих і сірих.

А вже дійсним унікатом, яким обдарувала нас природа, є одна з відмін ґаброноритових порід — сірий лябрадорит, який міниється всіма барвами веселки. Кращі лябрадорити знаходяться в житомирському і радоминському районах. З давнини лябрадорит був уважаний за цінний камінь, з нього виконували майстри (Петро Мілонегі — XII стол., Андрій Чалицький — XIII стол. та інші) різні мистецькі вироби, «холодні цвіти» та деталі інтер'єрів. Прекрасно полірується чорний ґабронорит (найбільший, досі добутий моноліт важить 60 тонн). Всі згадані породи каменю відпорні на кліматичні зміни і тим самим придатні до облицьовування зовнішніх стін будинків.

Зі скель виливових особливо ефектні червоні порфіри, в їх основній мікрозернистій масі різко виділяються ясні вкраплення. Менші можливості в наземному будівництві мають багаті містини базальтів¹¹⁾ в долині річки Горині, а також діабаз (зеленець) біля міста Лубні — це матеріяли для будівництва шляхів.

В давнину в Україні було розповсюджене добування лупака (шифер до крівлі дахів), з якого виконувались барельєфні плити. Такі плити були в стінах Михайлівського монастиря (кінні їзди) та в друкарні Лаври (Самсон і Вакх). Взагалі різьба вважалась спеціальністю України княжої доби. Навіть стіни київських споруд мали рельєфне оформлення. Тонку квадратну цеглу жовтуватого відтінку кладено на рожевому розчині, з примішаною меленою червоною цеглою, товщиною у 8 см, наперемін з верстами круглого каменю (Золоті Ворота, Кирилівська церква).

Сьогодні навіть у найбільш репрезентативних будівлях України переважає викінчення у звичайній штукатурці, часто низькоякісно виконаній¹²⁾, а наші цінні породи каменю бачимо у великій кількості в Москві: на мавзолеї Леніна, нових мостах (45.000 тонн), готелі «Москва», московське метро й інші споруди; деякі з цих порід каменю експортуються також на Захід.

Застосування добутоків магмових порід каменю обмежене в Україні будівництвом трафаретних пам'ятників, які ґльорифікують режим і його людей. До винятків належить пам'ятник І. Франкові в Києві та пам'ятники Т. Шевченкові: в Києві (1938 рік, постумент з червоного полірованого ґраніту), бронзова постать поета, та сама постать і в Каневі на могилі (1938 р., постумент з сірого тесаного ґраніту), і багатофігурний пам'ятник у Харкові (1935 р.); всі три пам'ятники роботи скульптора М. Манізера.

В оформленні скульптури численних пам'ятників, які побудовано в післявоєнні роки советським командирам, переважає декадентний натуралізм (пам'ятник Щорсу та деякою мірою пам. ген. Ватутіну в Києві, пам.

11) В двадцятих роках цього стол. у Франції започатковано петрургію, себто промисл перетоплювання і відливання у формах базальтів чи діабазів. У цей спосіб виробляється облицювальні плити, ступні, тротуари і т. п.

12) Для прискіпшення робіт уживається також т. зв. суха штукатурка, себто відливані гіпсові плити, товщиною в 1 см, армовані рослинними відпадками, які потім приліплюється гіпсом чи бітумним мастиком до стін. В Києві існує завод гіпсової штукатурки.

ген. Черняхівському в Умані). Дещо кращий монумент, який тематикою стосується до подій 1654 р., на шосе Київ—Харків (скульптор Гончар, арх. Мілецький); коректний загальний об'єм, але композиція барельєфу розбита, постать Хмельницького бліда. Того самого скульптора упрощений пам'ятник М. Горькому в Ялті. Некрополь бійцям у Севастополі у вигляді єгипетського обеліска разить тяжким баластом бутафорних прикрас.

В тексті «Архітектура Радянської України...» постійно підкреслюється застосування передової техніки і механізації будівництва, але це лиш частинно правда, бо надалі розчин і цеглу виносять робітники (переважно жінки) на четвертий поверх, чого не видно навіть у тропіках Африки чи південної Америки. Масова механізація будівельних робіт і її щоденне застосування — в СРСР це ще справа майбутнього. Тому й така гльорифікація машини в літературі, стінному малярстві, на мітингах і т. п.

На Заході проблема відношення людини до машини дещо відмінна: тут людину турбує не тільки тотальне використання механізації, але й посилення контролю над машиною та її енергією, її фіскалізація та збільшення безпеки праці.

Приклади т. зв. карксно-панельного будівництва, стосованого в Києві від 1951 р., не уявляють в оформленні фасади конструктивної методи, вони обліплені гірляндами та іншими прикрасами, наслідують міщанську забудову минулого століття, виконану в традиційних матеріалах. Є очевидний розрив між конструкційною метою та зовнішнім виглядом будинку.

Чи є якісь надії виходу з сліпого тупику, в якому опинилася архітектура підсовєтської України? Шукаємо будь-яких об'явів критики, хоч згорі, якщо вже не можливий голос незалежних архітекторів. У книжці «Архітектура Радянської України...», на останній сторінці тексту, читаємо: «На московській нараді будівельників, яка відбулася в грудні 1954 р. і в постановвах ЦК КПРС та Ради міністрів СРСР про усунення надмірностей в проектуванні й будівництві (1955 р.) — були рішуче засуджені прикрашувальні тенденції в архітектурі останніх років»; а далі: «Порівняно невеликий період, який пройшов після відомої московської наради будівельників, характеризується значними і знаменними змінами в творчості радянських, у тому числі й українських архітекторів. Ці зміни характеризуються перш за все самою рішучою боротьбою з архізмом і прикрашуванням, шуканням простих і економічних архітектурних рішень».

Здавалося б, слова ясні й однозначні, але дійсність інша. У наведених в «Архітектурі Радянської України...» прикладах споруд, реалізованих у 1955-57 роках, не можна добачитись змін на краще. Їх не видно і в двокомплетній середній школі з «крупних» бльоків (1956) у Києві, ані в театрі в Тернополі (1955-57), ані в залізничній станції в Дрогобичі (1956) чи житловому будинку в Жданові (1955-57). Всі ці, різні своїм призначенням, споруди з однаковими колонадами. Де немає вільної творчості незалежних мистців, там жадні «укази» політичного апарату, не раз суперечні одні з одними, не можуть у нічому поліпшити справи.

Шукуючи познаник реновації та можливостей відродження мистецтва в Україні, спинимось на наших ближчих і дальших сусідах, особливо на державах-сателітах СССР, як Східня Німеччина, Чехо-Словаччина, Польща та Угорщина. Також запізнаємося з сучасною архітектурою фінів та шведів, звідкіля почав поширюватися новий рух органічної архітектури.

Після першої світової війни в родинному місті Гете, Ваймарі, Вальтера Гротіуса школу модерної архітектури очолює Баугаус. Школа ця групує кращих мистців Європи, архітекторів Міс Ван дер Роге і Якобуса Уда, пластиків П. Мондріана, Казимира Малевича, Ван Дезбурга та інших. Згодом школа переноситься до Дессау і до часу гітлерівських чисток випромінює на цілий континент відновлення архітектури. У Франції від 1919 року творить Ле Корбюз'є¹³). В тісних культурних зв'язках з Західною Європою знаходиться Чехо-Словаччина. В Брні Ван дер Роге будує знаменну віллу. В Празі виростає ансамбль бюрових приміщень (1932 р., архітектори: Гавлічек і Гонцік). В Словаччині постяє промислова оселя Ватьовани та курорт Піщани над Вагом. На західноукраїнських землях функціональна архітектура залишає деякі шкільні та поштові будинки; у Львові підміські оселі, криту плавальню, санаторію на нижньому Личакові і т. п. На Волині діє арх. Маслов, якого творчий шлях перериває постріл у гітлерівській в'язниці.

Чи вицезгадані народи за залізною заслоною, які мали підставовий досвід прогресивної архітектури, зможуть тепер протиставитися натискові Москви? Події остянього дворіччя здається підтверджують, що Москва змушена на культурному фронті йти на компроміси.

Польські мистецтвознавці прилюдно засудили накинений соцреалізм, який на відбудові Варшави позначився змкненням міста в тісні коридори вулиць, обвішених, як ялинка, медяниковими прикрасами». А вже море протестів викликав московський подарунок — «Палата культури» у Варшаві: «Палата культури має 200 метрів висоти. Ідеться на найвищий поверх трохи розклекотаним елеватором з горішнього портику, коронованого бароковими викрутасами, оглядати море руїн... То не символ світла зі Сходу, а символ монгольського сатрапа... Що ж, ми є диким Заходом для імперії... Нічого дивного, що на окраїнах цієї імперії ставлять собі її владики піраміди. Для своєї слави¹⁴). На нараді архітекторів у березні 1957 р. прем'єр Циранкевіч говорив: «Ми були заатаковані особливо тяжкою хворобою — працями для фасади будинку і прагненням викликати подив. У Советському Союзі неоднократно застосовано методи капіталістичні, прикриті соціалістичними кличами».

В Угорщині літературно-мистецькі угруповання безперервно намагаються вирватися із накинених в'язів.

В Чехії, хоч і не чути прилюдних голосів критики советського мистецтва, але ані в конкретній розв'язці павільйону на виставці в Брюсселі, ані у фільмах Ірі Трнки, який у майстерно виконаних ляльках зумів пе-

13) Ле Корбюз'є, великий сучасний архітектор-урбаніст, у 1945 р. проєктує відбудову міста Сен Діє, реалізує (1947) «Unité d'Habitation» в Марселі та інших містах Франції; від 1952 р. будує в Індії нову столицю Пенджабу.

14) Ледуховські: «Нотатник», Культура, ч. 5 (1958), Париж.

ремогти все несуттєве і дати синтезу »Старих чеських легенд«, не можна добачитись соцреалізму. Може, в нікого з наших сусідів немає стільки гуманних первнів та терпимости, як у словаків. У серці країни, Турчанському Св. Мартіні, існує зразкове »Словенське Народне Музеум« — щасливе сполучення архітектури нашої епохи з народними традиціями.

Ті народи свідомі своєї культурної окремішности, не домінують зброєю, ані не мають атомних бомб, але зате мають фундаментальний досвід прогресивного мистецтва, розпоряджають кадрами кваліфікованих архітекторів, мистців і ремісників та утримують культурні зв'язки з Заходом, тому є й надія, що зможуть проявити спротив нівелюючому натискові соціалістичного реалізму.

Раціоналізм в архітектурі, після великих осягів десятиліття 1923-1933 років, переходить на оборонні становища в наступній декаді років. Голоси критики раціоналізму не раз були обґрунтовані й речеві. Наслідувачі великих майстрів функціональної архітектури проявляли часом надто формалістичні тенденції. П'ять писаних томів творів Ле Корбюз'є давали проєктовані зразки для розв'язки всіх можливих проблем і прокламували »maison machine à habiter«: перший поверх незабудований, дім піднесений на залізобетоннім кістяку, фасада з безперервними поясами вікон, тераса озеленена.

Голоси критики підкреслюють, що раціональна програма будівництва часом не задовільняє персональних вимог жителя, часто не бере до уваги реальних можливостей виконання будинку та редукує житло до анорімату кубічних об'ємів. З цієї критики зроджується рух органічної архітектури. Характеристичним є те, що представники цього руху не протиставлять себе генерації раціоналістів, лише вважають себе її духовими спадкоємцями й продовжувачами. Вони признають великі заслуги своїх попередників для розвитку архітектури, але намагаються віднайти нове відчуття внутрішнього простору, в якому людина живе, радіє і терпить. Їх турбує конкретна розв'язка гуманних і психологічних проблем щоденного життя. Знаменним є те, що найчілльнішим ініціатором органічної архітектури є представник свободолюбних фінів — геніяльний Альвар Аальто. Після санаторії в Паїміо (1932), він проєктує бібліотеку в Вііпурі (1934)¹⁵, павільйон Фінляндії на виставках у Парижі та Нью-Йорку, а згодом плян регуляції Рованіємі (центр Ляпонії, 1945) та гуртожиток студентів у Кембрідж (США, 1949). Його проєкти відзначаються простою, глибокою майстерністю, випрацюванням деталей та знанням технології матеріалів. Аальто об'єднує всі елементи — структуру, плян і фасад — в одинокій візії простору.

Аальто головний, але не одинокий представник течії гуманної реновації архітектури. Крім нього, в роках найбільшого потоптання на європейському материкі прав людини діють у Швеції Ерік Асплунд і Свен Маркеліус. Хоч усі три скандинавські мистці належать до одного напрямку і творять одночасно, все ж таки є більша різниця між архітектурою Аальта, Асплунда і Маркеліуса, ніж поміж проєктами Алексея Щусева, райхміністра Альберта Шпера, будинками деяких американських банків та еклектичною забудовою минулого століття. І це зрозуміле. Ав-

¹⁵ Вііпурі — місто анексоване до РСФСР в 1940 р. (Виборг).

тентична творчість завжди відмінна, вона є своєрідним осягом індивідуальності мистця; фальсифікати уніформуються в утечі від дійсності, вони є самотнім «інтернаціональним стилем» в архітектурі.

Коли оглядаємо проєкт житлового будинку, побудованого Асплундом в околиці Стокгольму (1937), то відчуваємо контакт людини з природою, дім неначе вріс у краєвид і є його невід'ємною частиною. Дім під Стокгольмом, як і дім Аальта в Гельсінках (1937), це житло свободної людини. Правдиве мистецтво скрізь і завжди потребує для свого розвитку свободи, його післанництво — ревіндукувати фундаментальну вартість людства: свободу духу.

Тому зрозуміле, чому найбільше жертв у 30-их роках було серед українських письменників, мистецтвознавців, музиків та пластиків. Це не випадок, що в лісових бункрах УПА діяли поети і графіки. Не є випадком, коли бачимо на барикадах Будапешту письменників поруч з фабричним пролетаріатом і коли в колах літераторів і мистців назріває клімат жовтня 1956 р. у Варшаві.

Прогресивна архітектура має маркантний соціальний характер. Вона є більше архітектурою працюючих мас, ніж магнатів. Її чільніші представники, почавши від Морріса до Аальта, повсякденно борються за робітничі оселі, за більшу кількість світла й повітря, за зменшення спекуляції теренами, за озеленення метрополій. Проєктуючи, вони стараються ревіндукувати права пішохода в містах, розв'язують проблеми спричинені концентрацією транспортів та елімінують з осель артерії транзиту.

Єдність боротьби за прогресивне мистецтво і за свободу людини — очевидна. Проблема вільного розвитку мистецтва є одночасно проблемою культури, моралі та естетики.

Диктатори придушують спонтанний розвиток мистецтва, бо його бояться. Архітектура деспотів навіртає невідмінно, скоріше чи пізніше, до фальшивого наслідування, до плягіату і магії. Вони бояться сучасного і заперечують творче життя народу, його поетів, і при допомозі реакційних поворотів хочуть знехтувати проблеми сучасності, тої сучасності, яку гвалтують. Псевдомонументалізмом відвертають увагу від палючих потреб життя; гідне житло для народу, проїзні весною чи осінню шляхи, водопроводи, каналізація, автобусні сполучення, залізничні станції близько осель, що придатні до того, щоб сісти на поїзд, а не суперничати з храмом Юпітера.

Не режимові палати з бастардними гіпсовими капітелями, побудовані як на глум похилим халупам, до яких за чотирнадцять років після війни не доведено навіть скла, а десятки мільйонів квадратних метрів гідного житла для населення потрібно, в першу чергу, Україні. Важливою є не тільки кількість житлової площі, а теж і її якість.

Не легко створити для людини життєрадісне, привітливий й зручне житло, яке дає відпочинок, охороняє, стимулює, є відповідне до її думок, її серця, її тіла, її спроможностей, одним словом — є на міру людини.

Мрп ІВАН БОДНАРУК

ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА В АНГЛОМОВНИХ І ПОРТУГАЛЬСЬКИХ ЕНЦИКЛОПЕДІЯХ

Рік 1959 присвячуємо пам'яті великого нашого гетьмана Івана Мазепи. З перспективи 250 років гетьман Іван Мазепа стає нам щораз ближчий, бо він поставив був своїм завданням те, що є основою нашої теперішньої політики: знищити Московську імперію і зробити Україну незалежною від Москви. Відзначаючи сумні роковини полтавської катастрофи і вшановуючи великого гетьмана за його заслуги для України, мусимо використати всі засоби, щоб познайомити чужинецький світ з постаттю Мазепи, а через нього — з нашими визвольними змаганнями, бо постать Мазепи — це синонім нашої боротьби проти московського імперіалізму.

В Європі є вже досить багато письменників, повістярів, драматургів, малярів і музик, які зсхопилися постаттю Мазепи та взяли як тему до своїх творів. Світ знає досить багато про Мазепу. Сталося це завдяки чужим письменникам і мемуаристам, які в своїй творчості присвятили чимало уваги тій центральній постаті нашої історії.

На жаль, треба ствердити, що світ знає ще мало про Мазепу як українського гетьмана, не знає його з того боку, що ми бажємо. Знають його чужинці, здебільшого, як героя романтичних пригод, як любовника, гарного королівського пажа, пристійного мужчину, що чарував і зводив жінок. Що саме так вони уявляють собі нашого великого гетьмана, це, очевидно, заслуга ворожої нам пропаганди, польської і московської. Причинились до цього і деякі наші історики й письменники, які намагаються знайти в постаті й житті Мазепи тільки любовний сценарій для заспокоєння лакомих на «пікантні» романтичні картини читачів. Забуваючи, що Ян Хризостом Пасек, як особистий ворог Мазепи, в своїх мемуарах зобразив його в тенденційному навітленні, а пізніше те саме намагалися зробити в час судового слідства Кочубей, Іскра і Ніканор, — письменники чужих народів, а також наш Костомаров і Лазаревський, узяли ті вигадки як базу для своїх творів про Мазепу. Хоч і стягнули його вниз з п'єдесталу, на якому ми хочемо його бачити, все ж таки спопуляризували ім'я і постать великого українського гетьмана. Пасек, бажючи помститися на Мазепі, бо мав з ним особисті порахунки, навіть не думав, що його зловна вигадка й романтичне оповідання про любовні пригоди Мазепи, принесе нашому гетьманові багато слави та введе його в західноєвропейську літературу.

Здавалося б, що коли стільки чужих письменників і мистців захопилося постаттю Мазепи, то наш гетьман повинен знайти почесне місце в чужих енциклопедіях і лексиконах. На жаль, не так воно є. Я переглянув 21 англomовну енциклопедію (в тім — більшість лексиконів), збираючи

матеріал, що стосується до України й українців. З них аж 14 енциклопедій навіть нічого не згадують про Мазепу, а тільки 7, себто третина, помістили довші чи коротші відомості про українського гетьмана. Внизу, в примітці, вміщуємо список тих 14-ти енциклопедій, які взагалі не згадують про Мазепу*).

Залишається нам розглянути 7 видань, у яких згадано гетьмана Івана Мазепу. Якщо візьмемо до уваги факт, що серед тих 7 енциклопедій і лексиконів є 3, в яких відомості про Мазепу дуже скупі й незадовільні, інколи обмежені одним-одніським реченням, то лишається всього 4 енциклопедії, які присвячують більше уваги тій великій постаті козацької України.

З тих трьох перших тритомовий «The New Century Dictionary of the English Language» (New York-London, 1927) пише, що «Мазепа або Мазепа Іван Степанович (1644?-1709) — козацький гетьман». Американський «Webster's New International Dictionary of the English Language» (Second edition, Springfield, U.S.A. 1951) Мазепу знає тільки як заголовок та ім'я героя поеми Байрона. До цієї групи треба зарахувати «Funk & Wagnalls Britannica World Language Dictionary» (New York 1954), американський двотомовий лексикон, який пише, що «Мазепа Іван Степанович, 1644-1709, — козацький отаман і герой поеми Байрона».

Монументальна «Encyclopaedia Britannica» (A New Survey of Universal Knowledge, William Benton, pub. Chicago-London-Toronto, 1956) з усіх ан-

*) 1. «Chambers's Encyclopaedia» (George Newnes Ltd., 1950, New edition). В ній панує повне незнання українських справ, отже не дивуємося, що про великого українського гетьмана вона нічого не вміє сказати.

2. Велика, 21-томова, американська «Collier's Encyclopaedia» (New York, 1952-1954), теж не згадує про Мазепу, хоч вона вже досить вірно інформує про нашу літературу новіших часів і присвячує багато місця Україні після 1918 року.

3. Американський «The Winston Dictionary» (College Edition, Philadelphia 1948), знаний з ігноранції українці.

4. Даремно шукати згадки про Мазепу і в 15-тимовий «Compton's Pictured Encyclopaedia and Fact-Index» (Chicago 1954).

5. Те саме треба сказати і про 12-тимову «Everyman's Encyclopaedia» (New York 1951, third edition), хоч Україна й українці їй не чужі, бо Радянській Україні присвячує навіть досить місця.

6. Лексикон «The World of Learning» (London 1950, 3rd edition).

7. Однотомовий «Merriam-Webster Pocket Dictionary» (New York 1947).

8. «Thorndike-Barnhart Comprehensive Desk Dictionary» (Garden City, New York 1954).

9. Однотомовий «Webster's New Practical Dictionary» (Springfield, U.S.A. 1933).

10. «Cassell's New English Dictionary» (London-Toronto-Melbourne-Sydney-Wellington, 1953, 16th edition).

11. Однотомовий «Thin Paper Webster's New Collegiate Dictionary» (Springfield, U.S.A. 1953).

12. Однотомовий «The Westminster Dictionary with Supplement of New Words» (London-Glasgow).

13. Двотомовий «Webster's New Dictionary of the American Language» (Cleveland 1954).

14. «The Oxford English Dictionary», виданий Оксфордським університетом у 1933 р., не знає нічого про Мазепу, хоч складається з 13-ти томів.

гломовних енциклопедій (за виїмком «Slavonic Lexicon») ще найкраще інформує про Україну й українців, подаючи інколи навіть бібліографію предмету. Очевидно, не могла вона збути мовчанкою й гетьмана Мазепи, якого називає — «Мазепа-Коледінський Іван Степанович». Згадує його коротко в 15-у томі, а потім вдруге — на стор. 129 в 13-м томі, присвячуючи йому майже півсторінки. Повторивши за Пасеком вигадку про любовну пригоду Мазепи з жінкою польського багатого шляхтича, який казав прив'язати нагого юнака до хребта дикого степового коня і пустив його в степ, енциклопедія каже, що Мазепа врятувався і після пригоди став одним з найздібніших козацьких отаманів. В 1687 році, після подорожі в Москву, здобув собі приязнь всесильного князя Василя Голіцина і завдяки йому став гетьманом України. Брав дуже активну участь в азовському поході Петра I-го і з'єднав собі повне довір'я молодого царя. Взявши участь у волинському поході 1705-1706 років, Мазепа віддав Петрові I-у великі прислуги в початках т. зв. «північної війни». Через те ні один козацький гетьман не тішився такою великою пошаною в Москві як Мазепа. Мазепу цар гостив у себе й разом з ним засідав до столу. І такий вірний Мазепа був би й залишився, якби Карло XII не був переступив кордонів Росії. Думаючи, що Карло XII переможе Росію, Мазепа рішив перейти на його бік. Спершу поступав дуже обережно, але коли цар наказав йому активно співпрацювати з москалями в Україні, Мазепа порозумівся з міністром Швеції, графом Пінером, і в жовтні 1708 р. перейшов до шведів. Тоді Петро I велів зруйнувати Батурин і наказав вибрати нового гетьмана. Київський митрополит кинув анатему на Мазепу. Яку роль відіграв Мазепа в полтавському бою, не зовсім ясно (? — І. Б.). Після катастрофи Мазепа з 1500 козаками, разом з Карлом XII, втік до Туреччини. Тих 1500 козаків це були нужденні останки колишньої 80-тисячної армії Мазепи. Цар обіцяв 300.000 дукатів за видачу гетьмана, але султан не погодився. Помер Мазепа в Бендерах 22. 8. 1709 р.

Як бачимо, в тій енциклопедії деякі речі з'ясовані баламутно. Не подано тут тих ідейних причин, чому Мазепа перейшов на бік Карла, не з'ясовано ролі гетьмана в полтавському бою тощо. Все ж таки ця велика й славна енциклопедія присвятила досить багато місця нашому гетьманові.

«The World Book Encyclopaedia + Reading and Study Guide» (Field Enterprises, Chicago, 1953), велика 18-ти томовна американська енциклопедія, згадує Мазепу також у двох місцях. Вона доповнює в дечому вищезгадану «Енциклопедію Британіка», але обурює тим, що Україну називає «західньою Росією», а Мазепу — «російським полководцем», поміщуючи його в розділі «Russian Military». Оповідання про любовні пригоди Мазепи і помсту польського шляхтича називає «російською легендою». Вже краще розповідає ця енциклопедія про Мазепу в 11-м томі, на стор. 4903. Тут треба їй дати перевагу над британською. Як дату народження Мазепи подано 1640 рік, але з знаком запитання. Далі читаємо, що Мазепа був славним козацьким гетьманом. Оповідання про його життя знайшли відгомін у поезії й пісні. Народився в «західній Росії» в сім'ї бідного шляхтича. Молодим юнаком дістався на двір польського короля Яна Ка-

зимира. Після того, повторивши вигадку про романс Мазепи з жінкою польського шляхтича, помсту чоловіка й дикого степового коня, енциклопедія каже, що Мазепа врятувався завдяки своїй великій силі та відвазі, дійшов до великого значення завдяки українським козакам і в 1687 р. його обрано гетьманом. Цар Петро мав до нього безмежне довір'я і назначив його князем України. Але Мазепа рішив здобути повну незалежність України. Склав союз з Карлом XII проти Петра I, однак більшість козаків покинула його. В бою під Полтавою Петро I побив Карла XII і Мазепа мусів утікати, щоб оминати кари з рук царя.

Про союзника Мазепи, Карла XII, енциклопедія пише ще в двох інших місцях, але про Мазепу вже не згадує.

«The Modern Dictionary for Home, School, Office» (Funk & Wagnalls Company, New York and London, 1941) подає про Мазепу деякі відомості в двох місцях, але вони досить баламутні й зображують нашого гетьмана у фальшивому наświetленні. В одному місці повторена, znana вже з попередніх енциклопедій, легенда про молодого Мазепу і його романтичні пригоди, з додатком, що був він козацьким отаманом і відомий як герой поеми Байрона. Ця сама легенда згадується в додатку до енциклопедії «Bibliographical Dictionary of noteworthy Persons», поширена ось якими подробицями: Мазепа був польським пажем. Після помсти шляхтича втік в Україну й пристав до козаків. Цар Петро дуже його підтримував, але Мазепа зрадив царя і перейшов на бік шведського короля Карла XII.

Накінєць «Slavonic Encyclopaedia» (edited by J. S. Roucek, Ph. D., Philosophical Library, New York, 1949), єдина англомовна енциклопедія, якої відомості про гетьмана Мазепу можуть нас більше вдоволити. Вартість цієї, зрештою невеликої, книжки для пропаганди української справи досить велика. Що з усіх англомовних енциклопедій вона найповніше й найвірніше інформує про Україну, це нас не дивує, бо в списку її співробітників бачимо також і українців — Андрусихина, Миколу і Ярославу Чубатих, В. Душника, М. Гайдака, С. Гординського, М. Григорієва, Т. Луціва, М. І. Мандрику, Клявдію Олесницьку, Романа Олесницького, Т. Павличенка, І. Решетаря і вкінці, хоч і чужинця, але відомого й заслуженого приятеля українців, проф. Меннінга, автора англомовної книжки про Мазепу. Ця поважна кількість наших учених, а також ім'я Меннінга, серед співробітників «Слов'янської Енциклопедії» наставляє українського читача оптимістично, каже сподіватися, що відомості про Мазепу будуть у ній вірні й, по змозі, повні. Ці сподівання згадена енциклопедія виправдує.

Вже в першому гаслі (Київська академія), що його опрацював Олівер Фредеріксен, професор університету в Маямі, згадано заслуги Івана Мазепи для Київської академії й української культури. Довідуємося тут, що під покровом гетьмана І. Мазепи побудовано новий будинок і поширено академію. Тоді вона втратила багато з свого стислого релігійного характеру та стала зразком для подібних нових шкіл у Росії і в Україні.

Під гаслом «Будівництво України» читаємо, що в Києві сам гетьман Мазепа збудував 5 великих церков. Барокко створило знамените портре-

тування в козацькій добі; зразки його бачимо в музеях Києва, Львова, Харкова та інших міст України. По упадку Української держави І. Мазепи, одного з головних опікунів українського мalarства й мистецтва, українські малари перейшли до Петербургу, де відкрили Академію мистецтв.

З-під пера Фредеріксена вийшла теж більша стаття про гетьмана І. Мазепу. Тут читаємо, що Мазепа народився около 1640 р., а помер у 1709 році. Був отаманом українських козаків. Його ім'я стало славне завдяки поемі Байрона, в якій описаний романтичний епізод його молодого життя, як також завдяки зусиллям Мазепи звільнити Україну від Росії при допомозі Швеції, зусиллям, що закінчилися катастрофою під Полтавою.

Далі в цій статті читаємо, що Мазепа народився в Мазепинцях близько Білої Церкви, в маєтку своїх батьків козаків. Дістав вищу освіту в Київській академії та в єзуїтській колегії у Варшаві. Декілька років жив, як паж, на дворі польського короля, який пізніше послав його в дипломатичних місіях до козаків. У 1663 р. вернувся до Білої Церкви і служив генеральним писарем при гетьмані П. Дорошенку. В одному з Дорошенкових походів дістався в полон запорожців. Тоді Мазепа став на службу лівобережного гетьмана. 1687 р. його обрано гетьманом і на цьому становищі він залишився до смерті, себто до 1709 року. Мазепа бажав з'єднати Україну та забезпечити їй незалежність під своєю булавою. Брав участь в успішному поході (1696 р.) царя Петра І проти Азова, чим здобув собі прихильність Петра і від того часу був володарем України. Ревно опікувався освітою, Церквою і будівництвом; побудував багато церков у стилі, що його називаємо «мазепинське барокко». Влітку 1704 р. наказав приборкати прошведські (? — І. Б.) елементи в західній частині польської України й на деякий час згвоздів нею. Після полтавської катастрофи втік з переможеним Карлом XII до Туреччини і там помер 22 серпня (2 вересня) 1709 року. Похований у монастирі в Галаці над Дунаєм. Одна з причин його упадку була та, що своїм аристократизмом зразив до себе простих козаків і селян.

Коли говоримо про Мазепу, треба згадати теж Пилипа Орлика, гетьмана-емігранта, який на скитальщині продовжував боронити прав України. Про нього згадує в цій енциклопедії Фредеріксен, присвячуючи йому окремий розділ. Пилип Орлик народився коло 1680 року, а помер у 1739 році. Це останній український козацький гетьман, що робив поважні спроби звільнити Україну від Польщі й Москви. Народився близько Вільна, на Литві, але вже юнаком поселився в Україні. Після студій у Київській академії, служив у канцелярії київського митрополита, а потім у канцелярії гетьмана... Коло 1700 р. став генеральним писарем Івана Мазепи. Всі дальші відомості про П. Орлика в цій енциклопедії згідні з нашою історією.

В старій португальсько-бразильській енциклопедії «*Encyclopedia e Dictionario International*» (W. M. Jackson, ed., Lisboa—Rio de Janeiro—S. Paulo—Londres—Paris—New York (без дати видання) згадується тричі ім'я Мазепи. Перший раз при гаслі «Микола Костомаров», — якого, на жаль, ця енциклопедія називає «російським поетом і істориком», — сказано, що Костомаров у 1882 р. видав твір п. з. «Мазепа». Другий раз виступає Ма-

зепа під гаслом »Лебедин«. Тут читаємо, що Лебедин був для царя Петра І центром операцій проти Мазепи. Під гаслом »Полтава« подано, що тут 9 липня 1709 р. побив Петро І шведів та що ця битва стала кінцем потуги Карла XII. Про Мазепу тут згадки немає. Натомість Мазепі присвячений окремий, досить великий, але баламутний розділ, прикрашений мистецькою картиною Горація Вемета — »Мазепа прив'язаний до кінського хребта«. Тут читаємо, що Мазепа був козацьким гетьманом, народився в Мазепинцях біля Білої Церкви (в Енциклопедії назва перекручена: Bielo Tzerko) в 1644 р., а помер у Бендерах 1709 року. Належав до визначного роду Малої Росії (Pequena Russia) і, мабуть, учився в єзуїтів. Як паж польського короля Яна Казимира, вів на королівському дворі дуже розпусне життя. Чоловік зведеної ним шляхтянки прив'язав його нагого до хребта роззуханого коня й пустив у степ. Кінь заніс юнака в Україну і тут козаки обрали його гетьманом на місце Самойловича. Цар Петро І доручив йому охорону кордону від татарів. У війні Петра І з Карлом XII, що вибухла 1702 року, Мазепа був вірний цареві, але в 1708 р. зрадив його і з 4-5 тисячами козаків перейшов до шведів. Після програної битви під Полтавою в 1709 р. утік з Карлом до Бендер, де незабаром отруївся, знаючи, що цар йому не простить зради. Перед смертю спалив усі свої документи.

Після всіх тих ревелаяційних даних про Мазепу, подано в цій енциклопедії ще й літературу про Мазепу, до речі, дуже скупеньку. Тут довідуємось, що трагічна доля Мазепи надхнула багатьох письменників і мистців. До них належить В. Гюго і лорд Байрон. У поемі останнього, написаній у 1818 році, Мазепа розмовляє з Карлом XII і розповідає йому про своє бурхливе життя.

Як бачимо, в цій португальсько-бразильській енциклопедії є деякі відомості, яких не знайдемо ні в одній з вищезгаданих англomовних енциклопедій. Напр., подано тут, що постаттю Мазепи займався М. Костомаров, що Лебедин відіграв сумну роль в нашій історії після переходу гетьмана на бік шведів, що Мазепа був наслідником Самойловича, воював з кримськими татарами тощо. Але впарі з тими плюсами йдуть у цій енциклопедії такі нісенітниці, яких не знайдемо в інших чужомовних енциклопедіях.

У новій, великій (32 томи) португальсько-бразильській енциклопедії »Grande Enciclopedia Portuguesa e Brasileira, ilustrada com cêrca de 15000 gravuras«, виданій в Лісбоні й Ріо-де-Жанейро, нема навіть згадки про Мазепу. Коли ця енциклопедія згадує про Полтавську битву, що відбулася 27. 6. 1709 р. (? — І. Б.), то каже, що тут Петро І побив шведського короля Христіяна XII (? — І. Б.) і напам'ятку тієї битви стоїть у Полтаві колона на 50 стіп висока. А Мазепи навіть не згадано. Думаю, що ім'я українського гетьмана збуто мовчанкою не з якоїсь злоби, а просто тому, що автори енциклопедії не грішать знанням історії Східної Європи. Нас дивує, що ця енциклопедія присвятила досить багато місця Петлюрі, а не вміє нічого сказати про гетьмана, що перший очолив нашу боротьбу проти московського імперіалізму. Це тим дивніше, що Гріші Распутіну присвячено майже дві шпальти.

Як бачимо з фактів, хоч життя Мазепи стало сюжетом для досить великої кількості творів чужих письменників і мистців, однак в енциклопедіях і лексиконах західного світу знайшло воно слабу й баламутну відбитку. Кидається у вічі, що чужі видання приділяють більше уваги романтичним пригодам гетьмана, ніж його історичним чинам і боротьбі з Москвою. Українські вчені в цьому ювілейному році Полтави і Мазепи повинні подбати, щоб західний світ дістав правдиві інформації про Мазепу, як великого володаря, зручного політика й опікуна культури. Коли гетьман України знайде своє почесне місце в чужих енциклопедіях і в такому насвітленні, в якому зображує його наша сучасна наука, то цим найкраще відзначимо 250-річчя смерті Мазепи і нашої визвольної боротьби з Москвою.

Ще й нині часто читаємо про українські справи в чужих виданнях (які мають претенсії називати себе науковими) такі нісенітниці, що їх можна назвати вершком непоінформованости, наївности, а то й гумору. Не краще інформують такі видання своїх читачів і про Мазепу. Ось у «Свободі» з 23 липня 1958 р. повідомив п. В. Н. з Чикаго, що відомий там радіокоментатор Поль Гібсон нагородив таких нісенітниць про Мазепу, що можна їх сміло помістити в гумористичному журналі, бо бракує їм не тільки глузду, але й логіки. Згідно з його інформаціями, Мазепа після полтавського бою втік до Туреччини, а тоді вірні цареві козаки обрали собі нового провідника Батурина, пігнали за Мазепою, а піймавши його, спалили його портрет, викляли його, а потім посадили на паль та перерізали йому горло.

Ми свідомі того, що не легко нашим ученим знайти доступ до чужих енциклопедій та приневолити їх поміщувати правду про Україну. На університетських катедрах Європи й Америки сидить багато наших ворогів, які невірною й тенденційною інформують чужий світ про нашу історію й культуру. Ті наші вороги, не тільки поляки й москалі, навчили західний світ дивитися і на нашого гетьмана Мазепу крізь польські або московські окуляри. Цим вони працюють не лише на шкоду нам, але й на шкоду західного світу.

Однак, з приємністю слід ствердити, Захід уже починає прозрівати. Серед чужих учених є вже чимало людей, які стали щирими приятелями України і допомагають нам у поширюванні правди про визвольну боротьбу українського народу. Вони, віримо, й допоможуть нам, щоб ювілейний рік став переломовим в інформації про Україну й Мазепу в чужих виданнях.

Д-р ВАСИЛЬ ЛУЦВ

ІВАН ВАГИЛЕВИЧ

(Пам'яті призабубого пробудителя Галицької Волости)

(Закінчення)

V. Значення Вагилевича в українській і слов'янській науці

Подув «Весни народів» докотився й до Австрії, проте не міг уповні зрушити нашу суспільність на західноукраїнських землях. Революція у Відні 1848 р. та угорське повстання розрухали до основ поляків і сколихнули українцями. У Львові скликано «Руську Раду», що поставила австрійському урядові свої скромні вимоги. Найважливішим документом «Руської Ради» була політична програма Галицької волости і, як каже сучасник о. Олександр Заклинський: «Документ цей указує на потреби українського народу, котрі ніхто з українських послів на сеймі і в державній думі не повинен забувати¹⁾».

Особливо багато скористали з конституції чехи, що з усіх слов'ян стояли тоді культурно найвище. Чеські вчені Шафарик, Палацкій, Ганка, Гавлічек, Рігер, Штробах та інші належно зрозуміли вагу австрійської конституції і повели у відповідному напрямі працю. Іван Вагилевич був у близьких взаємовідносинах із чеськими вченими і старався вести відповідну працю на рідних землях. Почалося це від моменту його вступлення до таємного гуртка, заснованого Маркіяном Шашкевичем.

Справа цього таємного гуртка дуже цікава, тому треба докладніше про нього згадати. По здушенні польського повстання з 1830 р., в Галичину продирається кільканадцять тисяч польських повстанців. Вони започатковують у Галичині підпільний революційний рух, звертаючи бачну увагу на скупчення української молоді у Львові та намагаючись притягнути її до співпраці. Мабуть під впливом отих польських гуртків, за почином Маркіяна Шашкевича постає гурток молодих питомців духовної семінарії, який кидає гасло відродження українського народу. Члени цього гуртка зацікавилися, насамперед, чистонародною творчістю та справою піднесення освіти селянства. Перелякані представники духовної влади повідомили про це директора поліції Паймана, запитуючи, що з цим робити. Пайман відповів: «Ми маємо одної нації (польської) по вуха, а навіжені хочуть збудити мертеу й похоронену рутенську (українську) націю²⁾». Справжню паніку викликав, знайдений під час поліційної ревізії, лист питомця Кміцикевича до товариша³⁾. В листі були такі слова: «Заволодів мною великий дух волі. Поштовхом до цього були: поперше — Суліковський із своїм ультралібералізмом, подруге — сон, після якого замітив я в себе великі переміни; мріялося мені про те, що я виборю русинам волю і незалежність — а це викликало в мене такий ентузіазм, що про ніщо інше не думаю; у припливі захоплення написав я про це Лужецькому, але він звернув мені увагу, щоб я думав про

1) Записки Олександра Заклинського, пароха Старих Богородчан. Львів, 1890 р., стор. 45.

2) Справоздання комісара поліції Паймана з 1832 р.

3) Лист Кміцикевича з грудня 1832 р.

літературу, щоб Мінерва не перемінилася в бога війни. На мою думку, було б найкраще, якщо б Польща піднялася (до повстання), — маю великі пляни. Мені найбільш на серці лежать українці, поляки хай самі про себе думають, а я думаю про своїх і цього ніхто не може взяти мені за зле».

Очевидно, австрійська бюрократія перелякалася таких бунтарських думок. Уже саме намагання підняти «хлопську» мову до висот книжної, літературної, мови було бунтом. Гурток Маркіяна Шашкевича, по скомпонуванні збірки «Син Руси», намагається переступити поріг духовної семінарії, редагує збірник «Зоря» і подає до львівської цензури. Аж двох цензорів — віденський славіст Копітар і львівський професор богослов'я Левицький — переглядають «Зорю» і, звичайно, друкувати не дозволяють. Довелось «убрати в шори» назвних цензорів, і Я. Головацький, завдяки протекції, друкує цей збірник під зміненою назвою «Русалка Дністров» в Будапешті. Репресії з боку духовної влади розбили гурток Шашкевича і покарали провідників, між ними чи не найтяжче Івана Вагилевича. В той час (1833-1837 роки) Вагилевич був уже добре знавий у слов'янському науковому світі своїми науковими, літературними і фольклорними працями та збірками.

В перших початках своєї наукової творчості Вагилевич звернув на себе увагу саме етнографічними збірками. І так, напр., Шафарик писав у листі до Погодіна, що «Вагилевич вибрався в літературну подорож між карпатців», подаючи при цьому, хто з ним поїхав (Головацький і богемець Зап), де вони побуватимуть, до кого завітають і що робитимуть. З не меншим признанням поставився Шафарик до участі Вагилевича у виданні «Русалки Дністрової», жалюючи, що її зустріла лиха доля⁴).

Як лінгвіст, Вагилевич дав не тільки дуже цінні самостійні праці, але й багато заслужився для опрацювання величезного шеститомового словника польської мови — Ліндого. Сам автор праці, друг Вагилевича Август Бельовський, каже в передмові до першого тому: «... ми ніколи не дали б тому ради, якщо б не жертвна поміч п. Івана Вагилевича... Саме йому теперішнє видання завдячує все те, що вміщено з церковно-слов'янської мови чи з інших слов'янських діалектів»⁵). В інших томах, подаючи співпрацівників, Бельовський завжди на першому місці ставив Вагилевича.

Мовні праці Вагилевича безперечно мають свої хиби, особливо щодо чистоти мови, як про це свідчить, наприклад, така цитата з редагованого ним часопису «Дневник»: «Всі тоє дуже добре знають, що народність єсть найголовнішою вимінкою в том, аби народ прийшов до розвита політичського, а через те почув сам себе і порозуміл свою судьбу. Отжеж на отголос вольности, которий ідет що молнія по всіх кутах Еуропи і кличет до нового житя всі єї народи, встают Полякі і Русини, товариші в спільної судьби, аби мали уділ в будущем, якое єсть приречено народам вольним»⁶).

Вже з цього малого уривка бачимо нахил до етимологічного правопису, що його опісля вповні перейняв третій член «Руської трійці» Я. Головаць-

4) Лист Шафарика до Погодіна, з 18 липня 1837 р.

5) «Сьоло», зош. I, стор. 79.

6) Там же, том 3, стор. 126.

кий. Щождо згадуваної вже граматики Вагилевича, то треба сказати, що її досить довго вважалося одною з найкращих. Його рукописний «Словник ензика руского» («Словник української мови») теж міг принести велику користь, якщо б був своєчасно виданий. Кількадесятиаркушева рукописна праця Вагилевича п. з. «Розправи о ензику полудньово-руским» («Розвідка про південно-руську мову») складається з таких десяти розділів: 1) Південна Русь (Україна), 2) Південно-руська мова, 3) Організм мови, 4) Наріччя, 5) Субнаріччя, 6) Порівняння з братніми мовами, 7) Чужі стихії, 8) Історія мови, 9) Поява мови, 10) Замітки про мову.

В цій останній праці Вагилевич висловлює, між іншим, таке твердження: «Південно-руська мова є окремою осередньою мовою в Слов'янщині. Як така вона дуже вплинула на книжну польську і російську мови, тому то можна б її назвати субнаріччям, або інакше кажучи, в даній хвилині вона є відносно обидвох мов підрядною⁷⁾. Не входимо в те, в чому Вагилевич помилявся, бо в наші дні це зовсім ясне; зате важливо, що вже тоді він конкретно заявив: «... байдужість і ворожість загрожує затратою своєї мови, а тим самим своєї індивідуальності як окремого народу⁸⁾.

Історичні праці Вагилевича свідчать про його велику ерудицію; вони стали поштовхом для майбутніх істориків, що пішли його слідами. Прикладом того, як наш учений брався за наукову працю, може послужити його розвідка «Манастир Скит у Манявік». Про це сам Вагилевич пише в листах до Погодіна: «Восени гостював я на Підгір'ї, від ріки Стрий до Вистриці; в час гостювання, крім давніших дослідів, тепер мною справлених, зібрав я багато відомостей із життя народу. Треба про них децю побалакати: Манастир у Скиті. Там у звалищах вежі знайшов я слов'янський напис на гранітовому камені. Вияснилося, що цей напис належить до граничних пам'яток із княжої доби⁹⁾. А в іншому листі інформує, що під час перебування у Львові українського вченого І. І. Срезневського вручив йому для Погодіна цілу низку історично-етнографічних праць, у тому і розвідку про Скит Манявський¹⁰⁾.

Дуже солідно опрацьована праця Вагилевича про походження слов'ян від тракоїллірів, в якій подано дуже багато джерельних матеріалів. Складалася вона з трьох розділів. У цій праці Вагилевич наслідує деякою мірою польського історика Лелевеля, але перевищує його багатством джерельного матеріалу. Він проводить доволі глибоку аналізу українських і польських хронік, як теж праць римських, грецьких і слов'янських істориків. Автор щедро користується фолклором і археологічними пам'ятками. Хоч названа праця Вагилевича лишилася в рукописі, нею користувалися польські історики (А. Бельовський).

У «Літописі південної Руси» Вагилевич подає матеріали, що стосуються до часів від 680 р. перед Р. Х. аж до 1741 р. по Р. Х. Є це праця дуже солідно опрацьована і закінчена, тож дивно, що наші історики і досі не користувалися багатством зібраних у ній матеріалів.

Уже з наведеного, далеко не повного, огляду наукових праць Вагилевича можна бачити, як багато труду вклав він для розвитку української

7) «Рукописи Вагилевича» («Сьоло», зош. 3, стор. 164).

8) Там же, стор. 165.

9) «Писання Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича і Якова Головацького». Львів, 1884 р., стор. 168.

10) Там же, стор. 178.

і слов'янської науки. Вражає тільки те, що наші вчені не використали дотичних матеріалів, особливо рукописних, хоч вони й були їм приступні. Вважаємо, що холод і байдужість були в даному випадку зовсім не на місці, ба навіть більше — шкідливі й каригідні. Вагилевич був наскрізь чесною людиною, все своє життя цілковито присвятив українознавству, і якщо б його праці були своєчасно надруковані та поширені, він — не зважаючи на його помилки та деякі невірні інтерпретації — міг би був здобути собі у слов'янському світі ім'я українського Шафарика.

VI. Закінчення

Доба нашого національного відродження була надзвичайно тяжка як під московською, так і під австрійською займанщинами. Зокрема на західноукраїнських землях не доставало відповідних людей до праці. Вороги, а то й свої незрячі брати кидали тяжкі колоди під ноги працівникам на народній ниві. Чого тільки не робили з українським народом! Русифікували, польонізували, германізували...

Перші пробудителі Галицької волости, особливо ж члени «Руської трійці», вповні розуміли глибоку національну єдність українського народу обабіч тимчасового кордону. Іван Вагилевич писав у «Русалці Дністровій»: «нарід руський — один з головних поколінь слов'янських, всередині між ними, живе на хліборобських землях з-заBesкидських гір за Дін». А в одному з листів до Максимовича, написаному 20-го квітня 1837 року, Вагилевич заявляє: «... ми українці, з-позаBesкиду від Тиси, з-поза Сяну та по Серет з братією нашою задніпровою складаємо одне суцтво».

Піднесення цих гасел, отих ідей, було одною з основних заслуг братчиків нашого національного відродження, особливо Івана Вагилевича.

Другою, не менш важливою, заслугою Івана Вагилевича та його друзів було те, що вони відкинули фальшиве твердження, начебто українська мова — «незугарна» «хлопська» мова. Вони доказали, що українська мова чудова, прекрасна наче те квіття бескидське, придатна не тільки для пісень, але і для літературних та наукових праць.

Великою заслугою Вагилевича є і те, що він нав'язав зв'язки не тільки зі східноукраїнськими вченими, але й з визначними постатями слов'янського світу. Якщо б Вагилевич і його друзі не були зазнали перепон та переслідувань з боку духовної влади, то пробудження Галицької волости було б значно прискорене, а світ раніше був би ознайомився з українською проблемою.

Іван Вагилевич, як і всі члени тогочасного народовецького руху в Галичині, діяв під впливом західноєвропейського романтизму, демократизму та лібералізму. Під впливом літературного відродження на Наддніпрянщині, Вагилевич починає писати свої літературні, а опісля й наукові праці. «Весна народів» захопила його, як й інших, і Вагилевич бере жваву участь у політичній діяльності, дає реальний вклад своєю журналістичною працею, як теж у ділянці українського шкільництва. Обмежене поле діяльності та вороже наставлення з боку деяких кіл власного громадянства не дали йому змоги вповні розвинути працю на науковому і політичному відтинках. Позбавлений постійного достатнього заробітку, не маючи змоги друкувати свої наукові розвідки, цькований і гонений Вагилевич із родиною опинився в дуже скрутному матеріальному положен-

ні та був примушений шукати праці в поляків, які його використовували за мізерну винагороду.

Несправедливе ставлення з боку своїх церковних кіл штовхнуло Вагилевича до розриву з ними та до переходу на протестантизм. Зробив він це не з помсти чи злоби, а в надії знайти тут, за навчанням Євангелія, правдивого Бога любови і можливість працювати для рідного народу.

З любови до рідного народу Вагилевич узяв на себе важкий хрест і, серед глуму та насміху, чесно й гідно пройшов увесь свій життєвий шлях крізь терня та безчисленні перешкоди. Як тихо і скромно переносив усі напади та терпіння, так само тихо і скромно відійшов туди, де «ність болізни ні печали», і скоро був забутий.

Від того часу минули цілі десятиліття, а зерно правди, кидане в кам'янисту землю — в занедбану українську ниву, зійшло рясно й дало колосистий плід. Ідеї, за які боровся Вагилевич з друзями, вповні прийнялися в Україні. Руське плем'я переродилося в українську націю. Проте ворожа загроза не зникла, Україна й досі оповита вечірнім сумерком. Тож заки засяє зірниця волі, хоч на чужині згадаймо незлим тихим словом великого українського вченого і страдника — Івана Вагилевича.

ДОДАТКИ

1. Передмова до українських народних пісень*)

Український народ, один з головних поколінь слов'янських — всередині між ними — розкинувся по хліборобських середовищах з-поза гір Безкидських за Дін. У своїх традиціях, піснях, обрядах, казках і прислів'ях найщиріше зберіг усе те, що йому предки в спадку залишили; тоді як інших слов'ян переслідували загони лютих чужоплемінників та топили в ріках крові, а вкінці закували в залізні кайдани і забрали їм незалежність, — Україна була захищена Бескидами, що на низинах ланцюгами пов'язалися, і була оповита великими ріками, що мов ті сестри побралися за руки.

Гори мов велети, ріки наче сяни (сян — змій, полоз). Слов'янщина навколо Білим-Богом стерегла сиву старовину, лучила українців, а в час ворожих нападів була засіком народу; через те то її і в піснях звеличують. Свята Україна була селищем райських птиць і дичини; ясні небеса одівали її чистою опанчею; природа віддыхала любов'ю; український народ був великим і звеличуваним; зрозумів і зглибив природу, шанував і до серця її пригортав, і був мир і гаразд та взаємна любов. Сюди належать обрядові і небеличні пісні. Християнство внесено в Україну не надармо, а хоч замість храмів звелися церкви, священники співали Службу Божу мовою власного народу, не пишалися, не ставали панамі, а як перед сотнями літ, так і сьогодні, жили з парохіянами як батько з дітьми, були для них друзями, ділили під їхніми низькими стріхами горе і радість. Не було випадку, щоб хтось затрачував старі обичаї і з ма-

*) Перекладено на сучасну літературну мову з оригіналу І. Вагилевича — «Передговор к народним руским пісням». Ця передмова була вміщена в книзі «Писання Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича і Якова Головацького». («Руська Бібліотека», за редакцією І. Онішкевича, т. III, стор. 138-145. Львів, 1884 р. Друкарня Товариства ім. Т. Шевченка).

терним молоком виссані почування; проповідуючи віру Христову та викидаючи поганство, не напихали в народ чужої душі. Український нарід прийняв у свої серця правдиве світло і окрасив його поверховне обличчя улюбленими барвами, не псуючи його внутрішньої чистоти.

Ясний світ буйно, буйно всякими барвами процвітав. Скрізь творилися різні ремесла, промисел зростав, ширився і вступав на вершини все обіймаючи, велика торгівля пов'язала український нарід між собою і з чужими поколіннями далеко й широко, тому то і вся Україна процвітала багатством і достатками безчисленними. Коли ж український нарід під проводом великого князя створив одне тіло, шляхи вишир і вздовж прокопано, і правду з простих сердець і давніх традицій установлено, а українська земля честь і славу мала; тоді на ловах Бояни пускали по десять соколів на лебедине стадо, а устами виливали славу переможцям хоробрим і нагострювали уми мужністю; учені черкали золотими буквами пісні і чудові казки. З сотень київських церков понад хмари блищали золоті хрести, а по майданах хвилювалися тьми хоробрих молодців; князь, сидячи на золотому стільці, велів сурмити походи далекі, а залізні полки суднами орали Руське море, тому то в обрядових піснях так багато згадок про князів, княгинь, бояр, про адамашки і ковальчиків, що золото кують, та про інших ремісників, котрих у великій шані мали.

Як тільки настали чвари і князі почали крамоли кувати, Україна дробилася і падала; а тьма диких орд кривавими шляхами набігала і красні українські царини кінськими копитами заорювала, а райські птиці наполохані далеко відлетіли, — то і гаразд з ними відлетів!

А коли татари сірими вовками на землях українських загніздилися, зійшла на нас недоля. Густі осади трупами устеляли, а ріки кров'ю спливали. Не висічені, не забрані в полон останки бідного населення, залишаючи вогнища давніх городів, утікали в гори, хоронилися в печерах і жили в невідомості, без пристановища, змушені боротися за поживу і з бур'янів варити їжу. Тут розрісшися знову сходили на доли, але вступали в нову долю, бо були лукаві користолюбці, що відчужувалися і приставали до ворогів, а зв'язавшись з ними, кували ланцюги своїм братам. Уночі осявали небо загриви горючих сіл, а вітри розносили зойки мордованого і полоненого народу; а коли зірниця звіщала ранок, гайдуки гонили півсонних селян на лани власників із побратимського народу, томили гірш татар; кривавий піт обливав буйний полин, а виснажених постійними роботами людей підганяли дротяними нагайками. Таким способом обтяжений горем українець задумався в журбі та став міркувати над своєю долею; але вона щораз доповнялася, втрати повторювалися, а гірко придбана землиця опинилася в непевності, не так уже для себе самого, як для любові родини, жінки, дочок і синів, що на них кігті гострили хижі яструби.

Тому так багато горя; з одного боку — буйний міраж української душі і красна природа: зелені зруби, квітучі царини насичені прадідними кістками, золотокоші ниви повні божого дару; а з другого — похилі могили над останками рідних батьків і братів, згадка про минулу честь, гаразд і велич України — все це прив'язувало народ до любові вітчизни і гнало у вир життя, повного дії й одчайдушної боротьби з наїзником, і народ рвався кривавими грудьми до давніх щасливіших часів.

Так, український народ прославляв себе, жив у гаразді, бідував, боровся, розбивав тугу і надіявся! Звичайно, це вилито і в його думках та піснях.

В думках процвітає буйність, пов'язана лицарськими ділами, і вони заповнені внутрішніми видивами; вони є найчеснішими картинами людей, призначених на загибель, що борються і гинуть. Слава лицарських діл Запоріжжя гомоніла високими могилами по всій Україні; а з Бескидів та інших сторін розбігалися мстиві юнаки і наче шуліки мстили за скорбну неволю та страждання народу. Чисте повітря і чудові околиці творили прекрасний і буйний світ, ум заколочували буйні гадки, в серці зростали сильні почування і квітучі мрії; а українець усе те, що бачив, що перетерпів і що робив — виливав словами, і виливав з повної душі; а в якому положенні був і змагав до кращого, так і голос настроював і свої пісні, і розділяв їх як палаюче світло, в різних барвах тремтяче; і це підносило його вище.

Героїчні думи, здебільша билинні, хвилюють буйною і диною силою. Чоловік, покликаний славою чи справою народу, залишає родину, яка любила його, виховувала та вилеліяла солодкими словами, і йде на кривавий бенкет, сестри виносять сидельце і виводять коня; а вся родина проводить зі сльозами та журними гадками, благословляючи на широкий степ. Матінка розмовляє з конем, випитує у птиць, у серце вжираються жура та печаль, чоло оре туга; крім того у вирі недолі сполікують його дрібні дощі, розчісують густі терни, а буйні вітри осушують. Зійшла бліда зоря; молодці на вороних конях полетіли на чорний шлях і забрали в полон не одну сотню татарів, — і тоді буйна радість розляглася по степах піснею. Або оточені тьмою татар, з розтрощеними черепами в крові постелили собі постіль... Вірний вороний кінь вбився по коліна в землю, припав до ніг свого пана; а хижий сизий орел сідав на чоло, наступав на кучері та випивав очі. Смерть на побосвищі була для нього сватанням, тільки жура родини його засмучує; потішає її медовими словами, прощається зі старою ненькою, що падає над ним без духу. — Гетьман прощається з військом, товаришами і вітчизною.

А ввечері, коли блідий місяць мріє серед мерехтячих зірок, сивобородий дід із козкою сів на могилі, глянув на кості, що біліють між травами, подумав і заспівав сумну думу; або при ватрі, обступлений молодцями, прославляв бадьорими словами і сильнішим ніж на могилі голосом минулі літа та давніх переможців-героїв.

Від дівочих дум віє буйною красою і палаючими почуваннями, пов'язаними з журую і тугою. Дівочі почування стеляться в них хрещатим барвінком, зелена рута прикрашає тернові вінці страстей, дивна боротьба з невідмінним призначенням вилонюється з них. Обман з боку козаків, лиха смерть, що милого забрала, злидні, що вбили його, або смерть, що закрила йому очі — гнівлять залюблену всією душею дівчину; огортає розпач; спливаюче кров'ю серце нис, сама розбивається об камінь, під землю западається, під воду йде. Обманена зрадливим козаком (лерінем, юнаком), обкидає його вогненними прокльонами; або, не вдаючись у тугу, сподівається привабити його наново, йде в городчик, копає зілля, що над білим каменем росте, чарує юнака, який прилітає і стає предметом глуму та насмішок з боку милої, що радіє з його повернення. Вірний

козак іде на війну. Мила, відпустивши його, хоч-не-хоч, лишається з журливими гадками, — тужна пісенька розлягається сумними ярами. Залишена виходить на могилу високу виглядати повернення милого; висилає по вісті сизих соколів та чорних круків, що або вертаються і потішають її, або замість них сивенька зозуля сумно закує про смерть милого. Тоді вона дістається багатому лютому нелюбові, або якомусь пройди-світові, тоді з грудей вириваються тужливі зідхання, душа горюючи літає за горами і мріє про миленького; згадка й пісня ллються про загиблого. — Інший, довідавшись, що мила присилувала вінчатися з нелюбом, найчастіше з багатцем, не вертається додому, розбиває тугу степами задніпрянськими, або, присівши на могилі, загомонить думку про щастя, що сплигло, а пісня, що нею юнак тужить за своєю небогою, не різниться від пісні, яку мила співає про нього. — Любовні пісні, в яких немає провини чи туги, бренять палким коханням, веселою буйністю, безжурною радістю і здебільша підскачві до танців.

До жіночих пісень зараховуємо всі обрядові. Тут не та жура і горе, що в думках. Співаки, співаючи їх, забувають про залізне життя, і ці пісні виливаються ручаями почувань. Тут видно інший світ; на чудових крилах гадка летить у прастарі віки, — люба, свободна нирвана огортає душу; в них українець показується справжнім слов'янином, що не любить у боротьбі, а в тихенькому домашньому гаразді. На кожную пору року є пісні й обряди: воскресла весна, настає літо, обжинки, кінець усяким роботам, інші скликають молодих і старих усього села в заповітні місця, сьогодні біля церкви, на оболонні, теж у гаю; кладуть вогні, юнаки іграють своїм способом, а дівчата йдуть танком і співають безконецних пісень, бо і танок безконецний. Тільки танок обрядовий і голос до обрядових пісень інший. У буйній радості розсипає руса красуня ясні бинди, як веселку на небесах; хвилює почуваннями, що в місячному мріянні, в гарній бесіді виливається з її медових усточок; а чим душа хвилюється, те й на лиці, і в танку, і в кожному русі тіла проявляється. Так, наприклад, у гагілці «Ой Давчику, Білоданчику»: в колі приспівуючих дівчат стоїть дівчина, розчісує косу, пригладжує брови, злегка підскакує і вибирає з кола одну дівчину на своє місце в середину.

Обрядові пісні — це чесне, святе віно наших прадідів з передхристиянської доби; їхній уклад не сучасний, імена нечужані й не знані. В них стрічаємо багато згадок про слов'янських богів, про рай, райські птиці, райські дерева та гаї. Сгмі назви — ладкання, купала, коляда, гагілки, русьські пісні та щедрівки — свідчать про це. Ці пісні — це золоті залишки щасливіших часів, коли тільки природа промовляла до душі українця, а він згортав її у свої надри. Тоді дух пнявся під небеса, під сонце, місяць і зорі та братався з ними, прикликав їх на землю, прикрасив ними обряди Лади і вплив їх у ладкання; — або, злинувши бистрим соколом, літав поза іграюче море, набирав на крила золота — золотити княгиню, і приносив кудерне деревце, що похилилося в рай і сильно зацвіло майбутньою долею; ця квітка сяла в коровай, ясному як місяць, уквітчаному зорями. Все це віщувало майбутній господині гаразд.

У ладканні пробивається теж туга, тільки не такого змісту як у думках. Жаль за родиною, за зільничком, за вінцем дівочим, страх перед лихим свекром — злагіднює нсдія майбутнього щастя з любим. Під цим оглядом перед ведуть сирітські пісні.

Перед сотнями літ князь, княгиня, король, бояри звеличували українську землю; паволоки, адамашки, шовкові свити, золоті кучі ковалі та інші ремісники, які були в пошані у народу, свідчать про прадідну славу. Їхній пам'ятник стоїть і досі, і перетриває нас і наших дітей в обрядових піснях.

2. 3 листування І. Вагилевича з М. П. Погодіним*)

Львів, з Новим Роком 1839.

Після останнього листа до Вас, що його Ви може й не одержали, минув уже цілий рік. У тому часі сталося немало всяких перемін, про що й Вам буде мило довідатися.

Насамперед про себе. Я був дав друкувати в чеському журналі свою статтю про печери в Розгірчі, з проханням до редактора п. Шафарика, щоб вислав Вам кілька екземплярів. Тепер там друкується моя розвідка про гуцулів, однак жалю вже, що її оголошую, бо в своїх подорожах зробив багато помилок, що подекуди мають інше значення; але вони будуть колись систематично викладені в другому, виправленому, виданні по-українськи. Підготовляю таку саму статтю про бойків.

Крім етнографії працюю над старовинною архітектонікою; частину виклав я в праці «Печери в Розточі». Крім того я описав печери в Поляниці. При тій нагоді довідався про інші речі з волості древніх білохорватів. Є тут численні дупла й печери. До них належать камені з написами на старосвітських кладовищах у Дершівцях, Поморянах і в Зелений, «божі стопи» і три або чотири божки. Може навіть (про городи) розпишуся. Я віднайшов у зудачевській землі 15 городів, як теж дещо в галицькій, але гірше збережені (мабуть городища). Моїм обов'язком усе це оглянути й описати — сподіваюся зробити це восени цього року.

Найважливіша річ на моєму шляху — це збирання пісень-колядок. Маю їх разом із варіантами понад сотню. Вони кращі від усіх дотепер знаних народних пісень. Не менш важливі для поета, історика й археолога: чогось подібного досі ми не бачили. Біля тридцяти я післав був п. Шафарикові, котрий називає їх дорогоцінними перлами, пишучи: «Вдскуплне ти простонародні чісте, вонне квети їсау мі мле негінач, нежлі драгоценне перли»^{**)} . Є в них згадки про билини з VIII-го ст., а може й із ще раніших — з доби первовіків слов'янських, про Царгород, про Галич; є теж і мітичні. Це є душа наших предків, збережена під Карпатськими горами. А насправді це тільки сотня таких пам'яток, бо я був лише в восьми селах, та й то не все зібрав. Однак, хоч дуже бажав би подати опис обрядів коляд з цими піснями і дати до друку, змушений до цього з усіх боків, — на жаль, не можу, хіба на другий рік буду святкувати Різдво між народом.

При цьому і мій словник збагатився корінними словами. Це й було б про себе.

Літературні новини. Г. Зубрицький, видавець книжки «Нарис історії Галичини», тепер видає, наслідуючи Вас, обширний історичний альбом; дру-

*) М. П. Погодін, російський учений, початково допомагав українським ученим, надсилаючи їм українські книжки, що появились на Наддніпрянщині. В пізнішому часі він багато причинився до поширення москвофільства на західноукраїнських землях.

**) «Повні чару ті простонародні пісні, запавні квітки колядок мені миліші, ніж дорогоцінні перли».

га частина його історичного нариса, де вся його заслуга виявиться — тепер знаходиться у віденській цензурі. Назагал є надія, що дозвіл на друкування своєї праці він одержить. Те ж саме з граматиною п. І. Лозинського. Дав би Бог, щоб усе це появилось в цьому році, щоб мені було можливим сповнити свою повинність супроти Вас хоча в сотій частині.

Крім того ще кілька слів про деякі знахідки. Пан Г. Д. Зубрицький упорядковував архів міста Львова. При цьому віднайшов 2 українські купецькі та одну німецьку грамоти від князя Дмитра Луцького, всі з другої половини XIV ст., крім багатьох волоських з XV ст.; а він тільки один відділ (сепет) переглянув; з цього можна дійсно багато сподіватися. Я придбав один лист з обгортки пергаментової книжки, з книги церковних проповідей, написаний церковно-слов'янською мовою в XIII ст., не дуже великої вартости. Теж чув я про статут Ягайла, рукопис у Гульові, книжка величиною листа, може, я її здобуду. Стародруки знаходяться, як це мені відомо, в Крехівцях, Озерянах та ін.; одначе їх годі роздобути інакше як через заміну, а це щойно тепер стали виходити церковні книги у Львові й Перемишлі. Що можна буде зробити — зроблю, якщо громади захочуть замінити.

Як видно, ми більше при надії, ніж у дійсності. Дав би Бог, щоб усі наші надії доладно розвинулися.

Майтеся гаразд та й будьте здорові!

Ваш вірний слуга, завжди з глибокою пошаною **Д. І. Вагилевич.**

П. С.

У нас у Перемишлі відкрита катедра української мови. Маю кріпку надію бути за рік там професором. Тоді зможу добре вив'язатися з моїх зобов'язань, доконати всі літературні праці, а крім цього — про що мені йде — розпочати українську літературу для виховання молоді по-українськи, національно.

Використана література

1. Михайло Возняк — Епізоди культурних зносин галицької і російської України в першій половині XIX віку. Львів 1914.
2. Михайло Возняк — Призабута могила. Журнал «Життя і Знання», р. 1932, ч. 15 (63), стор. 134-135.
3. Яків Головацький — Біографія Івана Вагилевича. Журнал «Київська Старина», серпень, 1883 р.
4. Записки Олександра Заклинського, пароха Старих Богородчан. Львів 1890.
5. Богдан Лепкий — Маркіян Пашкевич. Галицька Накладня, Коломия.
6. Василь Луців — Іван Вагилевич — про одного з наших призабутих. Літературний додаток «Свободи», ч. 44 (437), р. 1952.
7. Василь Мудрий — Боротьба за огнище української культури в західних землях України. Львів 1923.
8. Є. Ю. Пеленський — «Русалка Дністрова» в літературному оточенні. «Календар для всіх», рік 1937, стор. 31-34.
9. Писання Маркіяна Пашкевича, Івана Вагилевича і Якова Головацького. Руська Бібліотека І. Онішкевича, том III. Львів 1884.
10. Rekopisma pozostale po sw. p. J. Wagilewiczu. («Siolo», 1866. Zeszyt 2, str. 134-152).
11. Rugja — przez J. Wagilewicza. («Siolo», 1866. Zeszyt 2, str. 134-152).
12. P. Swiencicki (?) — Jan Wagilewicz, wspomnienie posmiertne. («Siolo», Lwów, 1866. Zeszyt 1, str. 78-88).
13. Ів. Созанський — До біографії й літературної спадщини Ів. Вагилевича. Львів.
14. Іван Франко — До біографії І. Вагилевича. Стор. 45.

ДЖ. К. ЧЕСТЕРТОН

ВІЧНА ЛЮДИНА

(Продовження, 2)

IV. Бог і порівняння релігій

Ми звикли бачити таблицю або каталог великих релігій світу в паралельних рядах, так що уявляємо собі, що вони дійсно паралельні. Ми звикли бачити імена великих основоположників релігій, усіх в одному ряду: Христос; Магомет; Будда; Конфуцій. Але в дійсності це тільки фокус; один з обманів зору, в яких усякі предмети можна привести до певного відношення. Ці релігії і ці основоположники релігій, або радше те, що нам хочеться зліпити до купи під назвою релігій і їх основоположників, у дійсності не виявляють ніякого спільного характеру.

Ілюзія частково викликана тим, що іслам іде відразу після християнства в списку, бо іслам з'явився після християнства і був великою мірою його наслідуванням. Але інші східні релігії, чи те, що ми називаємо релігіями, не подібні не тільки на церкву, але й одна на одну. Коли ми доходимо до конфуціанізму на кінці списку, то опиняємось перед чимось, що перебуває в зовсім іншій сфері думки. Порівнювати християнство з конфуціанством — усе одно, що порівнювати атеїста з англійським сквайром, або питати: «чи цей чоловік вірить у безсмертя, чи він — стопроцентний американець?» Конфуціанство може бути культурою, але не релігією. Не легко пояснити, якою саме облудою утворюється фальшива класифікація, щоб затопити унікальну річ. Поскілки ніде інде немає такої самої речі, немає й такого самого обману. Але я візьму найближче, що можу знайти, до такого єдиного соціального явища, щоб показати, як цим способом його затоплюють і асимілюють. Думаю, що більшість з нас погодиться, що є щось незвичайне й унікальне в становищі жидів. Нема нічого іншого, що було б у такому самому розумінні інтернаціональним народом; старовинною культурою, розкиданою по різних країнах, але досі окремою.

І от, ця процедура схожа на спробу складання списку кочових народів, щоб пом'якшити дивну самотність жидів. Це досить легко зробити таким самим способом: почати з чогось досить близького і потім заїхати в зовсім відмінні речі, всунені якнебудь, щоб тільки заповнити список. Таким чином у новому списку кочових народів за жидами будуть іти цигани, що принаймні кочові, хоч і не становлять нації.

Потім професор нової науки — порівняльної номадології — може легко перейти до чогось іншого, хоч воно й дуже відмінне. Він може помітити англійців, що розкидали свої колонії по стількох морях; і назвати їх кочовиками. Як тільки ми загадаємо кочову імперію англійців, мусимо додати еміграційну імперію ірландців. Потім професор номадології, задумавшись, роздивиться на всі боки і пригадає, що недавно багато балакали про німецьких офіціантів, фрізерів, службовців, німців, що приймали громадянство в Англії, в США і південно-американських республіках. Німці ввійдуть у список, як п'ята кочова раса. І після цього професор, бачачи,

що він уже доходить до кінця, в розпачі зробить останній стрибок. Він згадає, що французька армія захопила майже всі столиці в Європі, що вона завоювала країни без ліку в часи Карла або Наполеона; і це теж буде ознакою кочової раси. Таким чином він матиме аж шість кочових націй, і відчує, що жиди вже не становлять таємничого і навіть містичного винятку. Але люди з трохи більш здоровим глуздом може помітять, що він поширив список кочовиків, поширивши поняття кочовництва, і поширив так, що воно зовсім втратило зміст. Цілком вірно, що французька армія зробила деякі найблисучіші походи в усій військовій історії. Але теж правильно, і далеко очевидніше, що коли французькі селяни не закорінені на своїй землі, то ніхто на світі не закорінений; або, іншими словами, коли вони — кочовики, то всі люди — кочовики.

І цей самий фокус зроблений у порівнянні релігій і в розміщенні всіх основоположників релігій світу в одному ряду. Христа хочуть класифікувати так, як тут — жидів, вигадуючи для цього нову категорію і заповнюючи решту місця малоякісними копіями. Я не хочу сказати, що ці інші речі не бувють часом великими в своєму власному характері і категорії. Конфуціанство і буддизм — великі речі, але називати їх церквами — неправда, так само, як французи і англійці — великі народи, але називати їх кочовиками — безглуздя. Є деяка подібність між християнством і ісламом — його імітацією; бо є і деяка подібність між жидами і циганами. Але після цього список складений з перших-ліпших речей, які повернуться, з чого завгодно, що можна записати в один каталог, хоч воно не в тій самій категорії.

В цьому нарисі історії релігії, з усією пошаною до людей багато більше вчених за мене, я хочу знехтувати цю новочасну класифікацію, яка, як я певний, сфальсифікувала історичні факти.

Я запропоную тут іншу класифікацію релігії чи релігій, і думаю, що вона висвітлює всі факти і — що тут так само важливе — всі фантазії.

Замість того, щоб ділити релігії географічно, ніби вертикально, на християнську, мусулманську, браманську, буддійську і так далі, я поділю їх психологічно, і в певному розумінні горизонтально; на шари духовних елементів і впливів, що можуть часом існувати в тій самій країні і навіть в одній людині. Залишаючи церкву покищо на боці, я поділив би природну релігію маси людства під такими назвами: Бог; боги; демони; філософія. Думаю, що подібна класифікація допоможе нам впорядкувати духовний досвід людей більш вдало ніж конвенційна процедура порівнювання релігій, і що багато відомих постатей потрапить на своє природне місце. Тому що я буду вживати ці терміни не раз, буде добре описати тут, що я під ними розумію. І я почну в цьому з першого, найпростішого й найвеличнішого, — теми цього розділу.

Багато дехто в своїй еволюційній моноєнії думас, що все велике вирастає з насіння чогось меншого ніж воно. Вони забувають, що все насіння походить від дерева — чогось більшого ніж воно. І є дуже добрі підстави для того, що релігія походить первісно не з якоїсь деталі, яку забули тому, що вона була незначна; а з ідеї, яку люди потім покинули тому, що вона була занадто велика для них. Є добрі підстави для того, що люди почали з простої ідеї одного Бога, який керує всім; і потім упали в культ демонів. Навіть дослідження релігій дикунів, яке так до впо-

доби вченим, часто підтримує цей погляд. Деякі з найпримітивніших дикунів, примітивні в усіх розуміннях, в яких антропологи вживають це слово, наприклад — австралійські тубільці, мають, як виявилось, чистий монотеїзм з високою мораллю. Один місіонер проповідував перед досить диким племенем політеїстів, які розповіли йому всі свої політеїстичні міти, і він розповідав їм з свого боку про існування єдиного доброго Бога-духа, який судить людей за духовними критеріями. І раптом вони загули збуджено, неначе на когось, хто видавав таємницю, й загукали один до одного: »Атагокан! Він говорить про Атагокана!«

Є скільки завгодно подібних прикладів. Оповідання, записане слово за словом від одного індієця з Каліфорнії, починається так: »Сонце — батько й володар неба. Воно — ватажок. Місяць — його жінка, й зірки — його діти«; і так далі, ціле винахідливе і складне оповідання; і посередині його раптом зустрічається примітка, що сонце й місяць мусять зробити щось тому, що »так наказав Великий Дух, який живе вгорі над ними всіми«.

Часом про вище божество згадується на вищих ступенях посвяти і становить певну таємницю. Але завжди дикуни балакають багато про свої міти й мовчать про свою релігію. Австралійські дикуни, наприклад, які без вагання почнуть говорити, що сонце й місяць — дві половини дитини, розрубаної надвоє, або, що дощ виникає з того, що доять велику космічну корову, ховаються в таємні печери, замкнені для жінок і білих людей — храми посвяти, де при капанні жертвенної крові жрець шепче останні таємниці, що їх знають тільки посвячені: що чесність — найкраща політика, що трохи доброти нікому не шкодить, що всі люди — брати, і що є тільки один Бог — всемогучий Отець, творець усього видимого і невидимого.

Іншими словами, тут є дивна річ: дикуни ніби виставляє на показ усі бридкі й неможливі частини своєї віри і приховує всі розумні й вірогідні. Але це пояснюється тим, що вони — не належать до його віри, або принаймні до того самого виду віри. Міти — це тільки казки. Містерії — це правдиві оповідання, і їх розповідають потай, щоб до них ставилися серйозно.

І ніщо не вказує на те, що Атагокан — поліпшений продукт чистих мітів; і все — на те, що він був перед мітами. Йому поклоняються найпримітивніші племена, в яких немає й слідів служби духам, жертв на похованнях, чи якихось інших ускладнень, у яких Герберт Спенсер шукав походження цієї найпростішої з усіх ідей. Чого б не було на світі — еволюції ідеї Бога ніколи не було. Цю ідею приховували, її уникали, навіть збували поясненнями, але вона ніколи не розвинулась ні з чого.

Вважають дуже ліберальною й культурною річчю говорити, що чужий бог може бути такий самий гарний, як наш; і без сумніву погани вважали себе дуже ліберальними й культурними, коли додавали до своїх богів міста чи дому якогось дикого й фантастичного Діоніса чи сільського Пана, що вилазить з лісів. Без сумніву, старомодних людей, що трималися єдиного святого імені, вважали забобонними дикунами, темними й відсталими. Але ці дикуни зберігали щось багато більш схоже на космічного Бога, як його розуміє філософія чи навіть наука. Відсталий реакціонер був пророчим прогресистом. У цьому парадоксі, наче в якійсь загадці,

відповідь на яку була запечатана на століття, лежало значення й місія жидів. Ми вже згадували про кочове становище жидів між іншими народами і про їх мандрування. Але в своїх ранніх мандрівках вони справді носили з собою долю світу в дерев'яній скрині, що належала невидимому Богові. Можна сказати, що найважливіша риса його була та, що він не мав рис. Як би ми не воліли творчої свободи, яку проголосила християнська культура, і якою вона навіть затьмарила мистецтво старовини, ми не повинні недоцінювати вирішальної ваги заборони образів у жидів у той час. Це типовий приклад тих обмежень, що зберегли назавжди можливість поширення. Бог, який не міг мати статуї, залишався духом. І його статуя ні в якому разі не мала б гідності й грації християнських статуй. Він жив у країні потвор. Ми ще матимемо привід розглянути повніше, які були ці потвори — Молох, Дагон і Таніт — жахлива богиня. Коли б йому тільки дали тіло, з'явилися би всі найгірші елементи мітології: вся полігамія політеїзму, уява про гарем на небі. Ця заборона — перший приклад тих обмежень, які часто неприхильно критикують тому тільки, що критики самі обмежені. Але є ще сильніший приклад. Часто кажуть з глумом, що Бог Ізраїля був тільки Богом битв, «чисто варварським Паном військ», що стояв проти інших богів, тільки як суперник, як їхній заздрисний ворог. Добре світові, що він був Богом битв. Добре нам, що він був для всіх інших богів тільки суперником і ворогом. В іншому разі, його служителям було б занадто легко, на біду й лихо, уявити собі його як приятеля інших богів; бачити, як він простягає руки з любов'ю і замиренням; як він обіймає Вагла й цілує мальоване лице Астарті, бенкетуючи по-товариськи з богами; як останній з богів, що продав свій вінець за Сому індійського пантеону: за нектар Олімпу чи мед Вальгалли. І досить очевидно, що його служителі весь час сповзали вниз по цьому легшому шляху; треба було майже демонічної енергії деяких надхненних демагогів, які свідчили про єдність Бога словами, що звучать ще тепер наче вітер надхнення і руїни. Чим більше ми будемо розуміти старовинні обставини, тим більшу пошану матимемо до величчя пророків. У той час, коли весь світ розтавав у масу плутаних мітів, це божество, яке звать племінним і вузьким, зберегло первісну релігію всього людства — саме тим, за що його звать племінним і вузьким. Воно було досить племінним, щоб бути універсальним; таким вузьким, як всесвіт.

Одним словом, був народний поганський бог, на ім'я Юпітер-Амон. Не було ніколи бога на ім'я Ягве-Амон або Ягве-Юпітер. Коли б вони були, напевно був би й інший — Ягве-Молох. Далеко раніше ніж ліберальні й культурні об'єднувачі релігій дійшли аж до Юпітера, образ Господа військ був би спотворений так, що не нагадував би нічим монотеїстичного творця й володаря, і став би ідолом далеким гіршим ніж будь-який дикунський фетиш; бо він міг стати таким самим культурним як боги Тиру й Картагени. Що означала ця культура, ми розглянемо в наступних розділах; коли ми побачимо, як сила демонів ледве не зруйнувала Європи. Але доля світу була б викривлена ще фатальніше, коли б монотеїзм збанкрутував у традиції Мойсея. Світ загинув би, якби він не зміг повернутись до цієї великої первісної простоти, єдиного авторитету в усьому.

V. Людина і міти

Те, що назване тут богами, можна майже так само назвати мріями. Всі міти належать до поетичного боку людини. Дивно, як тепер наче забули, що міт — це твір уяви і через те — твір мистецтва. Треба поета, щоб скласти його. Треба поета, щоб критикувати його. На світі більше поетів ніж непоетів, як доводить народне походження таких легенд. Але чомусь тільки меншості — непоетичним людям дозволяється писати критичні до-слідки про ці поеми. Ми не дасмо сонету на розгляд математикові чи піс-ні — рахівникові; але потураємо фантастичній ідеї, що до мітів можна ставитись як до точної науки. Коли вони не оцінюються з погляду мис-тецтва, вони не оцінюються зовсім.

Ми мусимо мати певну простоту, щоб змалювати дитинство світу. Коли Гаяваті сказали, що хтось підкинув свою бабусю до місяця, він сміявся, як сміється будь-яка англійська дитина, коли їй кажуть, що корова перестрибула місяць. Дитина розуміє тут жарт краще ніж деякі наукові люди. Коли якийсь учений скаже мені, що Гаявата в дитинстві сміявся тут тільки з пошани до племінного звичаю жертвування старих людей задля оццадности в господарстві, я відповім, що ні. Коли він скаже, що корова перестрибула місяць тому, що Діані жертвували телицю, я ска-жу, що ні. Це сталося тому, що корові, як очевидно, годиться перестриб-нути місяць. І підкинути бабусю до місяця — це не добра поведінка; але це цілком добрий смак.

Учені рідко розуміють — як розуміють мистці — законну свободу чудернацького. І вони збувають міт дикунів як чисто грубий, незграбний і як доказ нижчости, коли він не має краси Меркурія — геральда на горі. Часом гумор буває і темою і стилем байки. Австралійські тубільці, яких ввсжають за найпримітивніших дикунів, мають оповідання про ве-летенську жабу, що проковтнула море й усі води на світі та яку можна було примусити виплювати їх знову тільки розсмішивши її. Всі тварини з усіма штуками проходили повз неї і їй не ставало смішно. Врешті вона за-сміялася через в'юна, який став на кінці хвоста. З цієї байки можна зро-бити гарні фантастичні оповідання.

Крім того, навіть коли байки меншеартісні з погляду мистецтва, про них не можна судити як про науку. Деякі міти дуже примітивні й чуд-ні, наче ранні малюнки дітей; але дитина пробує малювати. Тим не мен-ше є помилкою ставитись до її малювання ніби це діаграма, або задума-не як діаграма. Дикун не висловлює наукового твердження про світ.

Признаюся, що я сумніваюся в теорії розповсюдження мітів. Щось у нашій природі й наших обставинах робить багато оповідань подібними; але вони можуть бути оригінальними. Легко пристосовувати ці мірку-вання про легенди до літератури й перетворити її в плягіати.

Справжнє походження всіх мітів відкривали занадто часто. Все — то-тотеми; все — духи й принесення на похованнях; все — жертви; все — сонце й місяць. Етнографи, що знали трохи більше ніж свою власну мономанію, люди з широким знанням книжок і з критичною освітою, як Ендрю Ленг, фактично признавались, що ці речі спантеличували їх так, що морочилась голова. Але вся біда в тому, що людина намагається ди-витись на ці оповідання зовні, наче це наукові об'єкти. Їй треба тільки подивитись на них зсередини і запитати себе, як вона почала б опові-

дання. Оповідання може починатися з чого завгодно і йти куди завгодно. Воно може початися з птаха без того, щоб птах був тотемом; або з сонця без того, щоб воно було сонячним мітом. Дайте десятьом тисячам дітей балакати вигадки про те, що вони робили в лісі, і не буде важко знайти подібності на культ сонця чи тварин. Деякі з оповідань може будуть гарні, деякі дурні й деякі брудні; але їх можна судити тільки як оповідання; за новочасним висловом — тільки естетично.

Часто кажуть, що поганська мітологія була уособленням сил природи. Цей вислів дуже незадовільний; бо він містить у собі припущення, що сили природи абстрактні й уосіблення штучне. Міти — це не алегорії. Природні сили тут — не абстрактні. Може бути геній водоспаду, але не чистого падання, тим більше не чисто водяний геній. Справа в тому, що особовість удосконалює воду значенням. »Father Christmas« — не алегорія снігу і ялин; не просто сніг, якому штучно дали людську форму. Він — це щось таке, що дає нове значення снігові і ялинам; так що сніг навіть здається радше теплим ніж холодним.

Деякі гарні казки, як »Золота гілка«, залишать у багатьох читачів враження, що, наприклад, це чи те оповідання про серце велетня, чарівника в скриньці чи в печері тільки »означає« якийсь дурний забав, так звану »зовнішню душу«. Але ми не знаємо, що означають ці речі, бо не знаємо, що ми самі маємо на увазі, коли вони рухають нас. Припустім, що хтось у казці каже: »Зірви цю квітку і в замку за морем загине принцеса«; ми не знаємо, чому щось хвилюється в підсвідомості, і чому неможлива річ здається майже неминучою. Припустім, що ми читаємо: »І в ту годину, коли король погасив свічку, його кораблі розбилися далеко на гебридських берегах«; ми не знаємо, чому уява прийняла цей образ раніше, ніж розум може відкинути його.

Сила в мітах — як у метафорах поетів. Найвидатніші критики зауважили, що в найвидатніших поетів порівняння часто буває образом, який можна зовсім відділити від тексту; воно так не пасує до нього, як далекий замок до квітки або гебридські береги до свічки. Шеллі порівнює жайворонка з молодою жінкою на башті, з трояндою в густому листі, з рядом речей так не схожих на жайворонка як що завгодно. В »Солов'ї« Кітса, в уривку про вікна ніхто не помічає, що образ з'являється раптово після таких самих недоречних зауважень і не стосується зовсім до теми. Менш за все можна чекати солов'я на підвіконні коло моря. Але так само ніхто не сподівався б бачити серце велетня в скриньці на дні моря.

Ці уявні враження часто суворо місцеві; це не абстракції перетворені в алегорії. Поет відчуває таємницю якогось окремого лісу, не наукового лісівництва; він шанує шпиль окремої гори, не абстрактну ідею висоти. І так ми знаходимо, що бувають боги не просто води, а часто якоїсь окремої річки; бог може бути морським, бо море єдине. Аполлон живе не просто всюди, де світить сонце; його дім — на дельфійській скелі. Найнижча форма цього місцевого почуття — у звичайному фетиші або талісмані, як ті, що їх мільйонери чіпляють собі на автомобілі. Але з нього може виникнути щось схоже на високу релігію — як боги міста або навіть домашні боги.

Найвидатніші критики погоджуються в тому, що в найбільших поетів, наприклад у Греції, було ставлення до богів таке, що цілком чудне й загадкове для людей християнської ери. Є ніби визнаний конфлікт між богом і людиною, але неначе кожний сумнівається в тому, хто з них герой і хто негідник. Це стосується не тільки до скептиків, як Еврипід; це стосується навіть до справжнього реакціонера як Арістофан у «Жабах». Але це тому, що все почалося в уяві і мрії.

Міти ніколи не були релігією в такому розумінні як християнство чи навіть іслам. Вони задовольняють деякі необхідності, як задоволення релігії: ідеї свята й ритуалу. Але вони не дають людині віри. Люди не вставали й не казали: «Вірю в Юпітера, Юнону й Нептуна» і так далі, як вони встають і кажуть: «Вірю в одного Бога Отця» і решту апостольського символу. Деякі вірили в одних і в других ні, або в одних більше і в інших менше, або в усіх дуже невиразно і поетично. Ніколи всі не були зібрані в ортодоксальний порядок, за збереження і недоторканість якого люди воювали б і зносили б торттури. Тим більше ніхто не казав: «Вірю в Одина, Тора і Фрею». Мені здається ясною річчю, що Тор був зовсім не богом, а героєм. Ніщо схоже на релігію не змальовувало б, як бог ходить навпомацки наче карлик у великій печері, яка потім виявилась рукавицею велетня. Один здається ватажком, що дійсно був, може в «темних віках» після християнства.

Так само воно задовольняло — радше частково — ідею жертви. Кажуть, що в його грубих формах трапляються часто дії, що по-чудернацьки показують, наче бог справді їсть жертву. Але це непорозуміння психології мрій. Дитина, що вдас, ніби в дуплавному дереві лісовик, залишить для нього шматок пирога. Поет може зробити щось вище й елегантніше, наприклад, принести богові плоди й квітки. Але груба фантазія — не більше віра ніж ідеальна фантазія. Звичайно, поганин не переконаний так, як атеїст, і так само не вірить так, як християнин. Він відчувсе присутність сил, про які він здогадується і вигадує.

Суть такого поганства — намагання досягти реальності божества через уяву; в її власних межах розум не стримує її зовсім. Розум — щось відокремлене від релігії навіть у найбільш раціональних з цих культур. Тільки пізніше, коли такі культи занепадають або перебувають у відступі, знаходяться кілька новоплатоністів або кілька брамінів, що пробують зробити їх раціональними, та навіть тоді вони тільки перетворюють їх в алегорії. Але в дійсності ріки мітології та філософії течуть паралельно і не змішуються. Люди неприхильні до Церкви ще досі балкають, ніби вона внесла якийсь розрив між розумом і релігією. Насправді ж Церква взагалі перша спробувала сполучити розум з релігією. Перед тим ніколи не було такої єдності жерців і філософів. Уява має свої власні закони, що їх логіки і наукові люди не можуть зрозуміти. Вона залишалась вірною чомусь такому, що примушує якогонебудь мистця спинитися перед якоюсь спеціальністю і сказати: «Моя мрія збулася».

Людина знаходила природною річчю поклонятися; навіть поклонятися неприродним речам. Поза ідола могла бути нерухома й дивна, але жест ідолопоклонника був щедрий і гарний. Він не тільки почував себе вільнішим, коли згинався; він почував себе вищим, коли схилявся. Все, що позбавило б його цього жесту, прибило б і знівечило б його. Бути чисто

світським — було б рабством і заборобою. Коли людина не може молитися, їй заткнули рота; коли вона не може стати на коліна, вона закута. Через те в поганстві помітне цікаве подвійне почуття. Коли людина робить жест вітання або жертви, вона вважає, що робить щось гідне і мужнє. Але тому, що все це почалося з уяви, в ньому є якесь глузування, особливо в його об'єкті. Це глузування, під час сильнішого думання, перетворюється в майже нестерпну іронію грецької трагедії. Жрець здається більш урочистим і майже святішим ніж бог. Увесь порядок храму суцільний, здоровий і задовільний для певних частин нашої природи; крім його центру, що здається дивовижно змінним і сумнівним. Це — перша думка, навколо якої все збудоване, і перша думка ще досі — фантазія і майже легковажність.

Ці речі відрізнялися від релігії не тим, як вони виглядали, а тим, чим вони були. Малюнок може виглядати як красвид; може бути в усіх подробицях такий як красвид. Єдина подробиця, в якій він відмінний — та, що це не красвид. Різниця тільки та сама, яка відділяє портрет королеви від королеви. Хто відчув атмосферу цих мітів, знатиме, що вони в певному розумінні не проголошувались як дійсність. Погани мали сні про дійсність. Ці сні стають дуже яскравими, коли торкаються до певних трагічних речей, від яких той, хто спить, може прокинутися з почуттям, що його серце розірвалось уві сні. Вони ввесь час простують до певних тем щодо якогось життя, що закінчується смертю, або до якоїсь смерті, що становить початок життя. З усім цим змішується містичне почуття, що смерть може бути примиренням, що така смерть дає кров бога для оновлення і що добро можна знайти, збираючи розбите тіло бога. Це можна назвати прообразами, коли пам'ятати, що це тіні. Бо тінь — форма; річ, що подає форму, але не будову. Ці речі були схожі на справжню річ; і це означає, що вони були відмінні від неї. Ніхто не думав про Ізіду як про людську істоту; про Деметру як про історичну особу; про Адоніса як про основоположника церкви. Не було ідеї, що хтось з них змінив світ; їх періодична смерть і життя радше несли сумний тягар незмінності світу. Жадне з них не було переворотом. У певних аспектах вони, звичайно, показують, який бог міг би задовольнити людей.

Ті, що балакають про «поганських Христів», називають ці культи «релігіями» і «порівнюють» їх з переконаністю і викликом Церкви, оцінюють багато менше ніж ми те, що робило поганство людським. Доводити, що голод — те саме, що їжа — не дуже людське ставлення до голодних. І цілком нереальна річ — доводити, що ці образи уяви, якими захоплювалися, належать до одної категорії з живою людиною, яку шанують за те, що вона була дійсною. Так само можна було б казати, що хлопець, який грається в розбійників — те саме, що доросла людина на війні. Ці речі суттєво відмінні саме там, де вони поверхово схожі. Маю на увазі не те, що, на мою думку, одне реальне й інше ні; а що одне ніколи не вважалося реальним у такому самому розумінні як інше. Ми знаємо краще ніж учені, що означали міти; знаємо останню тасманицю, відкриту досконалому посвяченому. І це — не голос жерця чи пророка, що каже: «Ці речі є». Це голос мрійника й ідеаліста, що кричить: «Чому цих речей не може бути?»

З англійської переклав П. П.

(Далі буде)

ОНОРЕ́ де БАЛЬЗАК

Христос у Фляндрії

В досить неозначеному проміжку часу брабантської історії, сполучення між островом Кадзант і побережжям Фляндрії відбувалося з допомогою порона, що служив для перевозу подорожніх. Столиця острова, яка згодом ще раз заблисла славою в аналах протестантизму, — Мідельбург, нараховувала тоді заaled-ве дві чи три тисячі душ. А багата Остенде була маловідомою, поганенькою пристанню, над якою збоку розташувалося сільце, де жило декілька сімей рибалок, убогих ремісників і некараних морських розбишак. Все таки городок Остенде, що складався з двадцяти дімків і трьох сотень халабудок — це були головню солом'яні халупки або нужденні нори, збудовані з решток розбитих кораблів — пишався тим, що мав усі органи поступової цивілізації: губернатора, загін міліції, суд, монастир і посадника міста.

Хто тоді володів у Брабансі, у Фляндрії, в Бельгії? Переказ про це не згадує. І це, зрештою, не важливе.

Наша подія, яку перекажемо вам, має в собі якраз сліди невідомого, таємного, недовомленого, навіть чудесного, чим захоплювали прядільниць по флямандських хатах улюблені в народі оповідачі, які широко розводилися над цією історією, переповідаючи її в поетичний і zarazом суперечний у подробицях спосіб. Передавана з епохи в епоху старими людьми як спадщина для наслідників, ця легенда діставала в кожному сторіччі нове забарвлення. І подібно, як збудовані за примхою архітектури своєї доби пам'ятники викликають захоплення поетів своїм темним, пригніченим вітрами масивом, так ця історія була відчаєм її тлумачів, вишукувачів слів, фактів і дат.

Теперішній розповідач попросту вірить у неї, як це робили всі віруючі у Фляндрії, не ставши через те ні глупішими, ні розумнішими. А що неможливим є охопити в одну гармонійну цілість всі розповіді інших і їхні варіанти, доводиться мені розказати лише саму розповідь, навіть, може, без її трудної до передання романтичної простоти, але з усією її сміливістю, повчальністю, фантастикою і силою яскравої уяви та прихованим глибоким сенсом, який може збагнути кожна інтелігентна людина. І кожний нехай візьме з цієї легенди те, чого він потребує. Мусить тільки вміти відділити полосу від зерна.

Барка, що перевозила подорожніх з острова Кодзант до Остенде, якраз мала відчалювати від берегів села. Та раніше, ніж

відв'язати залізний ланцюг, яким барка була прив'язана до невеличкого кам'яного причалу, капітан задув у ріг, даючи останній знак тим, що могли зволікати. Човен відпливав востаннє того дня. Надтягала ніч і бліді проміння заходячого сонця ледве дозволяли бачити побережжя Фляндрії та запізвених подорожніх, які блукали поміж високими надбережними комишами, чи підтюпцем поспішали вздовж земляних валів, що обрамлювали поля.

На барці було вже чимало людей, тому хтось крикнув:

— Чого ж ждете? Відчалюймо!

У цю хвилину появилася за декілька кроків від причалу постать чоловіка. Капітан барки, який не чув його кроків здалека, дуже здивувався, побачивши його раптово перед собою. Здавалося, що подорожній виринув нараз із землі, немов той селянин, що ждучи на від'їзд уклався спати в борозні й тепер прокинувся на звук рога. А може це був злодій або митний, чи поліційний урядовець?

Коли ж незнайомий став на причалі, де до каменя була прив'язана барка, в той час саме семеро осіб на кормі барки почали поспішно розсідатися на лавках — вони напевно хотіли бути самі в своєму товаристві — і так перешкодили новому пришельцеві присістися біля них; підсвідомо швидка думка, аристократична думка, яка звичайно йде з серця багатих людей!

Четверо з цих осіб належали до прошарку флямандської шляхти. Між ними був молодик з двома гарними хортами. Його довгі кучері вкривала обсіпана брилянтами шалка; він голосно подзвонював золотими острогами і час від часу підкручував свого вусика, зневажливо поглядаючи на інших подорожніх. Гордовита паняночка тримала на руці сокола і розмовляла тільки зі своєю мамою або високого чину духовником, який, мабуть, був її свояком. Ці люди чинили багато гамору й в розмові зверталися тільки до свого найближчого оточення.

А біля них був теж знатний у країні пан, товстий міщанин з Брюгге, загорнений в широку опанчу. Його слуга, що двигав два мішечки грошей, був озброєний до зубів. Коло них стояв учений, доктор університету з Лювен, разом із своїм секретарем. Всі ці люди, які гребували один одним, були відділені від носової частини корабля лавкою гребців.

Коли запізнений подорожній ступив на поклад барки, він окинув швидким поглядом корму корабля. Не побачивши, однак, там вільного місця, подався на носову частину барки, щоб знайти якийсь куточок.

На цій частині примістилися самі убогі люди. Коли вони побачили перед собою чоловіка з відкритою головою, блюза й штани якого були з бурої шерстяної матерії, а передник сорочки на грудях з звичайного льняного полотна без ніяких прикрас, та коли переконалися, що в нього немає в руці ні капелюха, ні

шапки, шпади при боці та калитки за поясом, то всі вони прийняли його за свідомого свого значення посадника міста, добродушну, лагідну людину, одного з тих флямандців, яких нам так чудово зберегли на своїх образах малярі цієї країни.

Убогі подорожні прийняли незнайомця ознаками пошани, що викликало серед людей на кормі корабля глузливі насмішки. Старий вояк, який пройшов у своєму житті »крізь огонь і воду«, відступив чужинцеві своє місце, а сам сів на краєчку облавка, запершись ногами для рівноваги об бельку. Молода жінка, мама дитини, що походила, мабуть, з робітничого стану Остенде, відсунулася на бік, щоб гість міг вигідно сісти на лавці. І цей її рух не був ні легковаженням чужинця, ні виявом покори перед ним. Бідні люди, звиклі до заплати за свої послуги і користи з братолюбства, виявляли в цьому щирість і безпосередність своїх дитячих ще душ. Це була, отже, тільки ознака чемности. І чужинець теж подякував за неї шляхетною усмішкою. Опісля він сів поміж молодого мамою і вояком.

Позаду нього знаходився селянин із своїм 10-річним сином. Якась старчиха з порожньою торбою на плечах, уся поморщена й загорнена в ганчір'я, справжній образ злиднів і zarazом безтурботности, зібгалася клубочком на купі товстих канатів. Один із гребців, старий човняр, який знав її ще раніше, коли вона була молодого і заможного, пустив її на барку за звичайне простибіг, ведений якимсь чудесним почуттям простого народу.

— Тисячу разів дякую тобі, Томо, — сказала старенька й обіцяла:

— Сьогодні вночі змовлю за тебе два »Отчєнаші« й дві »Богородиці«.

Капітан корабля ще раз задув у ріг, а коли ніхто не з'являвся, кинув ланцюг у барку, пройшов покладом до стерна й взяв його в руки. Коли ж барка виплила в чисте море, капітан поглянув на небо й воду і крикнув до гребців:

— Тягніть! Тягніть! Налягайте міцніш! Морська відьма сміється на лихий шторм! Стерно дрижить, а й мої старі рани віщують негоду.

Він сказав ці слова моряцькою говіркою і в такий спосіб, що зрозуміли їх тільки ті, чиї вуха звичні до пошуму хвиль. Вони приспішили одностайні рухи гребців і веслування скидалося на біг коня, який перейшов у чвал.

Вельможні пасажири на кормі барки почали розважатися, спостерігаючи жилаві рамена, засмаглі обличчя гребців з жевріючими очима, напружені м'язи, всю ту людську силу, яка змагалася люту, щоб за невеличке перевізне щасливо добитися до берега. Не замислюючись навіть поверхово над людським горем і злиднями, вони із сміхом показували один одному на викривлені обличчя гребців, на яких фізична натуга вимальовувала найдивовижніші гримаси. Вояк, селянин і старчиха, які були на носі

барки, дивилися на моряків з тим природним співчуттям, яке притаманне людям, що самі важко працюють і знають увесь жах та гарячкове напруження праці. Всі вони, змалку зжиті з природою, давно зрозуміли, що їм загрожує небезпека, а тому й були спокійні. Молода мати колихала на руках свою дитину, наспівуючи їй до сну стародавню церковну пісеньку.

— Якщо вийдемо ціло, то така Божя воля затримати нас при житті, — сказав вояк.

— Ох, Він має нас усіх у своїй опіці, — відповіла старенька, — але мені здається, що Він таки хоче покликати нас до себе. Бачите отам унизу сяйво?

Порухом голови вона показала на захід, де крізь бурі, обшиті червінню хмари, жваво продиралися огнисті пасмуги, віщуючи бурю. Море глухо шуміло, немов приховуючи свою лють, як собака, що гарчить. А Остенде не було далеко. В цю хвилину небо й море творили такий образ, що його ні малярське мистецтво, ні поезія не змогли б утривалити напостійно.

Людські створіння люблять могутні протиріччя. І чи мистці не жадають від природи її найяскравіших з'явищ і чи не розчаровуються вони звичайно, намагаючись убгати їх у буденні рамки своєї поезії, хоч людську душу однаково глибоко вражає спокій, як і гамір, тиша чи рев бурі?

Протягом однієї хвилини всі мовчали, вдивляючись у море й небо, пройняті чи то неясним прочуттям, чи тією релігійною задумою, яка огортає кожного в надвечір'я, коли природа западає в тишу, а починають дзвонити дзвони церков. Море кидало блідавий, мінливий посвіт, що мерехкотів немов сталь. Небо було цілком сіре. На заході снувалися довгі, вузькі пасмуги, немов криваві хвилі; а на сході ясніли, попереривані жмутками хмар, лінії неначе б виведені тонким пензлем, схожі на зморшки старечого обличчя. А море і небо творили притемнене, розмальоване півтонами барв тло, яке відбивало зловіщу пожежу заходу сонця. Це природне явище викликало несамовиті почуття. Якщо в літературі можна вжити сміливі вислови народу, то треба б повторити слова вояка: »Буря ішла, немов дика погоня«, або слова селянина: »Направду, чорт уздрів небо«.

Раптово зірвався західній вітер і стерничий, що не спускав очей з моря і спостерігав, як воно надималося на овиді, крикнув:

— Го! Го!

На цей поклик гребці негайно зупинилися, опускаючи весла.

— Господарева правда! — сказав сухо Тома, коли барка, піднята вгору велетенським гребенем хвилі, зісунулася раптово немов на саме дно моря.

Порив оскаженілого океану нагнав жах на обличчя людей, що сиділи на кормі, й вони, бліді, викрикнули:

— Потопаємо!

— Ей, ще ні! — відповів спокійно стерничий.

В цю мить понад кораблем роздерлися під напором вихру жмари. З сірої маси, що нахлинула зі сходу й заходу, вистрілив жмут тьмяного світла, обдаючи ясністю обличчя людей. Подорожні — шляхтичі й багатії, моряки й бідаки остовпіли, глянувши на незнайомого, що останній прийшов на барку. Його золотисте волосся, розділене двома пасмами обабіч спокійного, погідного обличчя, кучерями спадало на плечі, обрамлюючи на тлі сірої атмосфери високу, повну лагідності постать, яку просвічував блиск божеської любови. Незнайомий не нехтував смертю; він був упевнений, що не згине.

Після короткої хвилини забуття про бурю, люди на кормі барки знову незабаром повернулися до своїх самолюбних почуттів і навичок.

— Чи він насправду такий блаженний, той глупий посадник, що не бачить небезпеки, яка загрожує нам усім? Стоїть, мов той собака й згине, не кивнувши пальцем у своїй обороні, — сказав доктор.

Та заледве він вимовив ці злющі слова, буря вибухла із ще жажливішою силою. Вихор ревів з усіх боків, барка закружляла дзигою й зачерпла води.

— Ох, моя дитино, моя бідна дитино! Хто врятує мою дитинку? — закричала, проймаючим серце, голосом мама.

— Ти сама! — відповів чужинець.

Звук цього голосу так глибоко проникнув у серце молодій жінки, що в ньому затліла іскра надії; вона вчула ці солодкі слова крізь завивання вихру, почерез крики подорожніх.

— Пречиста Діво Доброї Помочі в Антверпені! Обіцяю Тобі тисячу фунтів свічок, ще й статую, якщо вирвеш мене звідсіля, — кричав крамар з Брюгге, стоячи навколішках біля своїх мішків з золотом.

— Пречистої Діви немає ні в Антверпені, ні тут! — відповів йому доктор.

— Вона в небі! — крикнув чийсь голос, що здавалося йшов із моря.

— Хто це сказав?

— Бог з нами, — закричав слуга, — він насміхається з Пречистої в Антверпені!

— Залишіть у спокої вашу Пречисту Діву, — крикнув до пасажирів стерничий. — Краще беріть черпаки й вичерпуйте з барки воду. А ви, — звернувся він до гребців, — за весла! Маємо якраз ще хвилину часу. До чорта, який не забариться ухопити вас, самі будьте для себе провидінням! Цей малий канал славиться своєю дикістю. Плаваю ним уже від тридцяти років. Чи це первина мені змагатися з бурею?

І він не випускав з рук стерна, споглядаючи на переміну то на барку, то на море й небо.

— Наш господар барки насміхається з усього, — сказав тихо Тома.

— Чи Бог дозволить, щоб ми згинули разом з цією голотою? — запитала гордовита панянка хорошого молодика.

— Ні, ніколи, достойна панночко, але послухайте тільки, — він обняв її за стан і шепнув до вуха.

— Я вмю пливати, але не кажіть про це нікому. Я зловлю вас за ваше гарне волосся і ніжно притягну до берега. Але я можу врятувати тільки вас!

Дівчина поглянула на свою стару маму. Ця кинулася навколішки перед єпископом, благаючи в нього відпущення гріхів. Але єпископ не слухав її. Молодик побачив в очах своєї гарної товаришки слабе почуття дитячого милосердя і сказав глухо:

— Здайтеся на Божу волю. Якщо Бог схоче покликати до себе вашу маму, то станеться це, без сумніву, для вашого щастя... на тому світі, — додав він тихішим голосом, а в душі подумав:

»А для нашого на цьому!«

Бо ж пані фон Рупельмонд була власницею сімох ленних володінь, не кажучи про баронство в Гавр.

В душі шляхетної панянки прокинувся гін самозбереження, її подразнила любов, що прозирала зі слів гарного шибайголови, молодого безбожника, який вештався по церквах, шукаючи там добичі — дівчини з гарним посагом.

Єпископ закликав хвили й безнадійно наказував їм успокоїтися. Він думав про свою любку, яка десь певно ждала його із смачною вечерею, а, може, купалася якраз, намазуючи своє тіло пахощами, одягалася в оксамити та чіпляла на шию намисто. Замість того, щоб думати про могутність святої Церкви, потішати біля себе ближніх і підбадьорювати їх покластися на Боже Провидіння, безбожний єпископ мішав у святі слова свого молитовника світські нарікання й жалі.

Сяйво, що освічувало бліді обличчя, дозволяло бачити на них цілу скалю почувань. При тому пронизливі крики чергувалися з гнітючою тишею, бо баркою метало, немов опалим осіннім листком. Хвилі підносили її високо вгору, а через хвилину кидали вглиб, аж тріщали всі корабельні снасті.

Поведінка людей на носі корабля була дивним контрастом до поведінки багатих вельмож. Молода мама за кожним разом, коли хвилі насакували на барку, пригортала щільніше до своїх грудей свою дитину. Але вона сильно вірила в слова незнайомого. Час від часу звертала на нього свій погляд, щоб зачерпнути з його обличчя віру, стійку віру слабкої жінки, віру мами. Надхнення божеським словом, словом любови, яке вона почула від чужинця, бідна жінка з повним довір'ям ждала сповнення його дивної обіцянки й не боялася смерті.

Вояк, що немов прикипів до свого місця на краечку барки, не зводив очей з незвичайної людини. Всією своєю важкою, за-

смаленою вітрами поstattю і сильною, незужитою в суворому житті силою волі він пильно намагався наслідувати холодно-кровність незнайомого. Він просто горів бажанням виявити таку саму спокійну рівновагу, якою була надзвичайна відвага чужинця, а врешті, просто підсвідомо, скорився його таємній силі. Подив вояка перемінився в нестримність безмежної любови й віри в цього мужа, схожу на одушевлення, яке відчують вояки до свого старшини, опроміненого славою влади, перемог і героїчних учинків, зроджених з сильною волі.

А старчиха сказала тихо:

— Яка я нікчемна грішниця! Чи ж ще мало відпокутувала я гріхи своєї молодости? Ох, чому ж я, нещасна, жила гулящим життям, прогайновуючи Божі дари з церковниками, а майно убогих з головорізами й митниками? Важкі мої гріхи, але Ти, любий Боже, закінчи мої пекельні муки на цій нещасній землі. Пресвята Діво, Матінко Божа, змилосердися наді мною!

— Не побивайтеся, матусю, Пан Біг не є лихварем. Я не боюся Страшного Суду, хоч я чинив всуміш добро й зло, і хто зна, чи завжди слушно.

— Ох, пане вояку, — відповіла стара, — які щасливі є ті гарні жінки там біля єпископа, святої людини. Вони дістануть відпущення гріхів. Коли б я могла почути слова священика: «Відпускаються тобі твої гріхи» — я б повірила.

Незнайомий на барці відвернувся до неї і старенька задрижала під його повним любови поглядом.

— Віруй, — сказав він до неї, — а будеш урятована.

— Хай Бог віддячиться вам, любий пане, — відповіла вона. — Якщо справдяться ваші слова, то я босими ногами подамся на прощу до нашої Пречистої в Лоретто, щоб помолитися за вас і за себе.

Обидва селяни, батько і син, мовчали, віддавшись на Божу волю, як люди, які привикли інстинктивно, немов звірята, іти за наказом природи.

І так на одному боці були: багатство, чванливість, знання, розпуста, злочинність — коротко, ціле людське суспільство, яке створили мистецтво, ідеї, виховання і світовий лад. І якраз там можна було бачити, як крики страху й тривоги та сотні інших почувань змагалися в жажливій боротьбі з одчаєм. А по другому боці було тільки пригнічення страху. А понад усіма цими людьми стояв один могутній: сам капітан барки, не лякаючись нічого. Як стерничий, він по-королівському віддавався своїй долі, сам шукаючи порятунку та викрикуючи «свята черпачко води», а не «Пресвята Діво». Не довіряючи бурі, дужався він з морем сам-на-сам, обличчя в обличчя.

По другому боці барки були безсилі. Мама, яка колисала на грудях дитинку, що усміхалася до неї, не зважаючи на рев бурі; колись повна життя і радощів, тепер томлена докорами сум-

ління, старчиха; постріляний та пошматований ранами й рубцями вояк, якому за його невтомну посвяту залишилося в нагороду знівечене животіння. Не завжди в нього був шматок хліба, а все ж він жартував безжурно і був щасливий, коли міг утопити свою колишню славу в жбані пива, або розказувати про свої пригоди й подвиги дітям, що товпилися біля нього. Він весело залишав журбу про своє майбутнє кожному Богові. Врешті були два селяни: люди звиклі до трудів і горювання, втілення самої праці, якою втримується світ. Ці добродушні істоти не турбувалися про своє багатство. Вони були готові пожертвувати себе вірі й ніщо не могло їм в них захитати. Це були прості, нескладні характери, в яких довір'я було велике, а серце не лукаве. Докори сумління, нещастя, любов і праця гартували їхню волю, очищували її, поглиблювали й подесятерювали, цю волю, яка доходить до того, що наука називає душею.

Коли барка, завдяки незвичайній моторності стерничого, наблизилася до Остенде майже на п'ятдесят кроків від берега, раптовий шквал відкинув її назад і розбив. Чужинець із ясніючим обличчям сказав до малої громадки зі світу болю:

— Хто вірить у порятунок, хай іде за мною!

Він підвівся і твердим кроком пішов по хвилях. Молода мати взяла свою дитину й собі пішла по морю поряд із незнайомим. Вояк раптово випростувався і сказав на свій жартівливий лад:

— Ех, ти ж рекрутське вухо, та я піду за тобою у пекло!

І він без ніякого здивування помаршував по воді вояцьким кроком. Старчиха, що вірила в Божу справедливість і всемогутність, пішла за вояком і теж ступила на хвилі. Обидва селяни сказали:

— Якщо вони йдуть поверх води, то чому б і нам не піти?

Вони важко звелися з своїх місць і пішли по морю. Тома спробував і собі піти. Але тому, що його віра хиталася, він декілька разів западав у воду. Та не запереставав спроб і за третім разом ступив твердим кроком по воді, мов по шляху.

А сміливий стерничий немов рак учепився дна своєї барки. У скупаря раптом виникло довір'я і він піднявся, щоб іти. Але намагався волікти за собою золото і воно потягло його на дно моря. Учений, який насміхався з шарлатана і його дурників, вибухнув сміхом, коли почув, як незнайомий запропонував їм іти по воді, і його проковтнув океан. Молоду дівчину потягнув на дно її коханець. Єпископ і стара дама потонули, обвантажені тягарем своїх гріхів — безвір'я, ідолопоклонства й девотизму.

А вірна громадка, яка міцною і сухою ногою ступала по поверхні води, чула за собою страхітливе гудіння бурі. На її шляху розбивалися велетенські хвилі, бо якась непереможна сила розрізала океан. Крізь млу побачила ця громадка далекий огник на березі, що блимав у вікні рибацької хатини. Кожний з них,

маршуючи сміливо в напрямку цього світельця, вірив, що чує голос свого сусіда, який каже: »Тільки відважно!« Але ніхто з них не говорив ні словечка.

Так вони добилися до берега. А коли всі вже сиділи біля вогнища в хатині рибалки, надармо оглядалися за своїм осяйним провідником. Він зійшов з вершка скелі, на якій сів було спочивати, та подався на край берега, де гураган прибив стерничого, вчепленого до його дошки. Він підняв потовченого і напівживого стерничого і, кладучи йому на голову помічну руку, сказав до нього:

— На цей раз усе гаразд, але не роби такого більше — це могло б бути поганим прикладом.

Опісля узяв стерничого на руки і заніс його до хати рибалки. Тут він застукав до дверей і попросив прийняти врятованого в теплу хату. Опісля рятівник зник.

На цьому місці збудовано для моряків монастир, названий »Для вдячності«, в якому, як кажуть, ще довго можна було бачити відпечаток Христових ніг. У 1793 році, коли французи вдерлися до Бельгії, ченці забрали зі собою цю дорогоцінну реліквію, як свідоцтво останнього перебування Ісуса на землі.

* * *

Ця мало відома легенда Бальзака була написана у місяці лютому 1831 р. в Парижі, після революції і прогнання короля Карла X. Але й сьогодні вона, на нашу думку, актуальна, й сподіваємося, що наші Шановні Читачі радо ознайомляться з нею і — »нехай кожний візьме з неї те, що він потребує«. — Ред.

Б. КУРИЛАС

З і г у р а т *

Халдеї-пастухи в шкур'ятих плащах
Із стадами овець і круторогих турів
Кочують все в нові пасовища понурі,
Царьками гноблені і спексою в степах.

У теплу ніч тужних сотки очей
Блукають між зірок розіскрених разки.
Ім мріється любов і подвиги дружби
І парадокс їх страшить життєвий.

З терзань таких родивсь Баб-Ель і Зігурат,
Тривалий монумент здобутків людських, втрат,
Пориву в світ добра, де згода нерушима.

До світла і весни, комфорту та краси,
До зорення в космічні простори,
Але й до... заграв Гірошіми.

*) Зігурат — старовавилонське слово: вежа.

М. ВЕРЕС

Дівоча хустина

У дімку, край села, наче квітка росла
Повновида, хороша Марійка
І кохався у ній син сусіда Андрій,
Молодий, чорновусий Андрійко.
А Марія у нім, усім серцем своїм,
Почуттям безбережним дівочим
І, схилившись не раз на її перелаз,
Так стояли до пізньої ночі.
Дні проходили сном і здавалось обом
Їх ніколи ніщо не розлучить,
А тим часом несла доля підла і зла
Розставання неждано-болюче.
Із димистої мли вороги надійшли,
Мов голодні вовки-сіроманці,
І невдовзі Андрій зник в темряві нічній
Із чотою українських повстанців.
Скоростріл на плечах і рішучість в очах,
А на серці — дівоча хустина.
Як свободу знайде, обіцяв, що прийде
І ніколи Марії не кине...

Відшуміла земля, споловіли поля,
Осінь сумом дороги встеляє,
Забіліли сніги, в'яне личко з туги,
Чом коханого досі немає...
Час у далеч втіка, а Марія чека
І не знає, сердешна, нічого,
Що в Карпатах був бій, в нім попався Андрій
І катам кинув бомбу під ноги.
Впав з кривавим чолом, але зайди кругом
Вкрили трупом усю полонину.
Поховали стрільця і в заміну вінця
На могилу поклали хустину...
Трусить обрії трім — там заграви і дим,
Там бої з москалями жорстокі,
Де герой спочива — шовковиста трава
І нічим ненарушений спокій.
А в тій буйній траві мак розкішний зацвів,
Над ним вітер тихесенько віє,
В знак спокою того, все цілує його,
Як бувало Марійка Андрія...

Квітень, 1958 р.

ПАВЛО ЦИБУЛЬСЬКИЙ

ВІЧНІ ВОГНІ*

Це оповідання передруковуємо, з деякими скороченнями, з журналу «Вітчизна» (Київ, ч. 1., січень 1959 р.). Заслугує воно уваги тому, що в ньому досить реалістично зображено сучасну дійсність у поневоленій Україні, не зважаючи на те, що саме оповідання допасоване до совєтської «оптимістичної» літератури.

Редакція

Кривулиха закинула засув, поторгала двері й упевнившись, що вони добре замкнені, запнула вовняну хустку і звернула не до воріт, а на стежку. Стежка вузенька — в один слід, протоптана Кривулихою до пошти. Минала вона джерельце «квасної»¹⁾ води, що поглядало холодним темним оком, огинала оборіг і, перемахнувши через горб, бігла навпростець засніженими городами до площі посеред села.

Ліси, гори куталися в темну синяву. Сутінки сповзали з плаїв, обгортали село, що ген-ген розтягнулось у долині. Білі шапки на електричних стовпах, на кілках тинів, снігові лапи на смєреках — і ті наче хто попідводив густою синькою.

Під чоботами-повстяками поспівує морозець, хустка легка, як пух, легко і Кривулісі на душі. Бо за ту хустку ніби сонце забралось, бо на грудях Кривулихи лист від Василянки, від дочки.

Пише Кривулиха часто, частіше, ніж приходять від дочки листи. Що старій лишилося, як не з дочкою говорити, коли не спиться ночами, вітер у грубці завиває і миша за постіллю скребе, або коли у телятнику чергує? Пише стара і вірить, що верне дочку з тих циганських мандрів... Бо ж тільки подумати, в усіх людей дочки, як дочки — повиходили заміж, діточок голублять, старих радують...

Було, що й бербеницею²⁾ молоко у двір привозили — і це окрім того, що на трудодні припадало. Бриндзу в кадібки складали. Їхали на ярмарок під Спаса — у правлінні воза брали. Е, та що там! Може, шани від людей не мала? Газети про дочку не писали, фото в долоню завбільшки не друкували? Чи лицем, може, в турку вдалася? Ноги в кози позичила? Розкрутиться, було, в клубі, «тропотянку» танцюючи, — спідниця кружалом, литки білі, як вилиті, з чобіток виглядають, груди високо ходять. Бровами поведе, наче ластівка крилами стригне, а парубки очима вогонь крешуть. Не один би водички з її личка напився, до ніг припав, моргни лиш Василю.

1) «Квасна» вода — мінеральна вода.

2) Бербениця — дерев'яна діжка для млока.

Ага, напилися! Губи витріть. Показала дівка всім дулю та й подалася на край світу глину з піском місити, греблі ті бісові класти. Ніби не її, хазяйська, дитина була, а якась приبلуда, яка без мандрів дня прожити не може. Ех!..

І най її, Кривулиху, грім поб'є, не може вона взяти до тям, не може зрозуміти! Та де, та хто бачив, хто чув?! Лишити з діда-прадіда насиджене місце, лишити милі гори, де кожен поточок, кожна квітка душу звеселяють, вітрець із сонечком лице дівоче викохують, а «квасна» водичка сто літ жити дає! Лишити і податися світ за очі, до Сибіру! У бараках жити, блощиць дівочим тілом годувати. У штанях, від бетону задубілих, — від ріки до ріки, від греблі до греблі з подушкою, простиралом під пахвою. Скажіть, люди добрі, та що її дочка — бандюга чи вбивця? Тих до Сибіру зсилають, а тут сама подалася...

Ішли колись люди з рідного краю за моря-океани, та їх біда люта гнала. А Василю хто погнав? Хто?

Е, знаєш, небого. Сама добре знаєш — зятьок милий, бусурман той з рудим чубом. Ще питаєш. Прив'язав до себе дівку, як той циган крадену торбу, і гасає по світу. Вкрав дочку, її на старість саму лишив. Щоб тобі, зятику дорогий!

Та Кривулиха прикушує губу. Кривулиха ж у Бога вірує. А то гріх, щоб з рота поганські слова злітали. Кривулиха трохи вщухає, та морозець під ногами вже не поспіває, мороз стару, як той лихий пес, за п'яти хапає. Тупотить Кривулиха чоботами, мало навтіки не пускається. Захекалась, розчервонілась — шостий десяток збігає, та, хвала Богу, болячка її ще ніяка не брала — роз'ятрила, розбурхала ж собі душу! Так розбурхала, що нема куди далі.

Третій рік сама, як палець, третій рік, як дочка рідна від рук відбилась. Коли б то ближче, за чуба б рудого її чоловіченька притягла, того Коржа облупленого. Та Сибір... Сибір — край землі, далі вже нічого нема. Тільки згадає, і мурашки по спині бігають.

Але Кривулиха вже вийшла на площу. Сьогодні неділя, людей тут багато. Біля чайної дядьки у коло стали, люльками димлять, бесіду якусь неквапну ведуть. Жінки, дівки вікна сільмагу обліпили, прицілюються, що купити. Парубки напідпитку двері клюбу загородили, товчуться, регочуть, певно, лобуряки, якусь дівку чи молодицю на зуб взяли.

Йде Кривулиха, ніщо їй не мило, але ступає статечно, повагом: най бачать люди. Хто таку хустку, такі чоботи у селі має?! Кому відважить »Хвала Ісусу«, кому »Добрий вечір«, кому тільки головою кивне, музикне.

За яслами, біля накритих толем стосів цегли, Кривулиха зупиняється. Хазяйським оком обводить кожну цеглину, кожен

камінь з білими прожилками: чи не тріскає від морозу цегла, чи не колеться камінь? Стоїть і бачить вже ту хату, що виткне широкі вікна на долину, гори, але не бачить у вікні Василянки... Ловить заздрісні погляди жінок від сільмагу, та й це не радує. Чує серцем стара, що хата нова буде безмовна, безголоса — не нагріє її дочка, не засидиться й на новому обійсті. І звідки лиць, від чого ця невіра? Грошей тих скільки пішло, а будівництва ще й не починалось. Швидкий на руку зятьок вже й плян прислав, Василянка наказ дала, де їй кухню, де їдальню класти, куди ганок вікнами повернути, де приступки-полочки для квіток мають бути. Не знає, звідки та невіра. Не для неї ж, старої, ці хороби.

І щоб не роз'ятрувати душі більше, хапається Кривулиха за ту ниточку, яка ще зв'язує її з дочкою, закінчує свій «інспекторський» огляд, поспіхом виймає з-за хустки листа дочці і звертає до пошти.

За вікном сьогодні сусідка Анця, кучерява — завита по моді, губи нафарблені, брови підвуглені. Та Анця, яка ладна її в ложці води втопити, бо дотепер думає, що відбила Василяна у неї Коржа... Кривулиха серця на неї не має, коли б могла, то й маком посипала б того Коржа, най би їла на здоров'я. Хіба її, Кривулихи, вина, що Анця в дівках досі ходить?

Без «Вечір добрий» просуває Кривулиха листа за віконце — не її же, старій, першій вітатись! Анця скрипить пером і ніби нічого не бачить. Скрипить голосніше і тільки згодом скидає крайцем ока на листа.

— Заадресуй, дочко, — сумирно мовить стара. Нащо їй без потреби зуба точити? Миром усяке діло краще ладнати.

— Де вона тепер? — сухо питає Анця.

— Та ж там, у Сибіру, — зідхає Кривулиха. — З тим... — Хотіла до Коржа добре слівце приліпити, та прикусила язика. Дурна вона перед Анцею зятя ганити? Кривулиха гладить хустку, здуває якусь, лише їй примітну, пушинку — за Бога, без усякої іншої думки! Анця ж це розуміє по-своєму: хвалиться стара своєю хусткою. І ковзнувши по Кривулисі оком, нетерпляче кидає:

— То вже чула, адресу давайте...

Кривулиха підбирає губи і мовчки простягає старий конверт.

— Ре-ре-фе-се-ер... — читає Анця. — Красноярськесбуд...

— Ага, ага. Гес... буд. Той «гес» і «буд» і у нас був. Майстру Василю...

— Обійдеться і без «майстра». Два карбованці, бабко. — Анця сердито гупає по марці штемпелем. А Кривулиха тісніше підбирає губи і відчуває, що й сьогодні миром з Анцею не обійдеться. Що ж, коли дівка її бабкою величає у її роки! Та й Василяна, бачите, для неї не майстер? І Кривулиха говорить тихо, лагідно:

— Та ти вже ліпше знаєш. Ліпше, молодичко...

Анци при цих словах біліє, совається на стільці, якби її щось раптом вколало, а стара смиренно опускає очі. І ще не все у Кривулихи, в запасі — ще голочка.

— А напиши-но, мила, оцю цидулку. На п'ять по сто. Стільки на ту хату треба... — Кривулиха зідхає і простягає ощадну книжку. — Стільки то будування бере...

Виходить з пошти Кривулиха повним переможцем. Та і це не гріє. Лічить стара: «Сім-вісім днів туди, сім-вісім назад. Поки ще Василюк відпише, коли той лист прийде?» А дні від листа до листа йдуть, як ледачий до роботи, і такі вони сумні-невеселі.

Ліси вже закуталися в чорну кудлату гуньку. Погустішала тінь на засніжених деревах. Купчиться тінь під кожним оборотом, під кожною стріхою. У небі заморгали, боязко і непевно, перші зірки, такі сліпучі, наче мороз їх відполірував. Йде Кривулиха і нічого не бачить, не помічає, як злішає мороз і виспіває під ногами на десятки голосів. Хустку на підборідді іній оторочив. Йде стара, і округла коротка тінь біжить збоку по снігу.

Бреде Кривулиха не через городи, а новою дорогою, що збігає широким полотном, вигладженим саньми, збігає вниз, до греблі. І біжать за старою невідчепні думки.

Почалося то три роки тому. Літнього дня, такого жаркого, безвітряного, що кожна билинка поникла у спразі, а пси язика до землі повисовували, йшов собі у своїх справах граничар з служби назад, на заставу. Сорочка на спині сіллю блищить — не легка та солдатська служба та ще тут, у горах! Перед воротами спинився, зняв свою поклажу, хрипким півнем гукнув: «Добрий день!», метнув очима на джерельце у дворі. «А не можна б, матінко, напиться?» «Та чого б не можна! Шкодувала б водиці для служачи?» Зачерпнула кухлик, несе. Лице в солдата широке, спітніле, ніс на ньому, як груша, з-під пілочки чуб рудий, наче півнячий хвіст, розсипався. А очі сірі, гострі, якби льодиною хто туди накидав.

Загорнув солдат п'ятірнею кухлик, ковтає аж стогне. Все б нічого, та винесло на ту пору Василюка з хати. Стала на причілку, бровою повела — ніби не на солдата, а так, кудись за ворота... Аж крєкнув солдат, вода по підборіддю, грудях потекла, на чоботи закапала. Кажє їй, Кривулисі: «Добра водиця... Дякую», а порожній кухоль не до неї простягає — кудись до кілка, за ворота. Василюка, звісно: «Хі-хі-хі» та «гі-гі-гі». А солдат собі: «Га-га-га» та «го-го-го». Пирхає реготуха, фартушок до очей тулить. Гусаком гелгоче солдат, не спускаючи своїх сіряків з дочки. А тут ще дідько сіпнув її за язик:

— Хі-хі... Та що то, сержанте, з вами? Чоботи мокрі...

Чули, «сержант»? На чинах у війську дівка вже знається.

— Гро-го! Таке діло... не шкода і чоботи помочити. Смачна водиця. Ще б випив.

Йде Кривулиха ще води принести, а через плече зиркає, бо там уже, як вона тямить, не про водицю йдеться.

— Чули про вашого брата. Дуже охочі, а потім хвоста покажуєте.

— За всіх не ручуся, і таке буває, — бовкнув солдат і крутить рудого вуса в шпичку, мовляв, я не з таких.

Другий кухоль рудань цідив, як вино, і пасся очима на дочці. Аж тій надокучило, обернулась і — за поріг. Солдат одразу ж кухля від рота. »Премного дякую. — Зачепив свою зброю, п'ятірню до шапки. — Бувайте здорові!« Війнував рудим чубом і зацокотів підковами по каменю. І тим чубом ніби стріху вогнем їй підпалив. Василина зайти до хати зайшла, а крізь фіранку поглядає. Та й Анця з-за свого тину пишними грудьми перехилилася, зуби всі, як пацьорки на тарілку, виклала. І що лиш дівки в тому рудані примітили? Якби на її, Кривулихи, розсуд, то і гроша б ламаного не дала. Хоч би не солдат...

Ну, а далі пішло, закрутилось. Що не субота, цокотять за ворітьми підкови. Василина на себе шовкову блюзку, картату спідницю, гукне до Анці — і до клубу, на танці. Поки ще разом ходили, мовчала, терпіла. Та скоро стала Анця між ними третьою, а третій у такому ділі, як дві ложки в одну руку. І тоді не втерпіла, загородила раз дочці дорогу. Так і так, що собі думаєш, дівко? А та брови докупи: »Мамцю, спокійні будьте. Дочка ваша чести не стратить«, і шусть за ганок.

Клуб, танці, хі-хі та ха-ха — то що? Восени стала Василина з своїм Коржем перед нею. Солдат шапку з чуба, сопе. Василина очі додолу, мовчить, червоніє, солдата свого ліктем штурхає. А той »гм« та »гм, гм«, якби язика ковтнув. »Що, поніміли?«, питає, а під серцем збирається холодок. »Та ні, мамо... Побратися порішили, благословить...«

Перед очима хата пішла обертом. Розкрила рота, щоб до босоркані³⁾ їх на благословіння послати, та стрималася, бо то гріх. Передихнула і тихо, ласкаво: »Що, солдатику, сидло мати закортіло?«

— Та я вже не солдат від учора. Там тепер... — бовкнув рудань, відчепірів великого пальця і тицьнув ним собі за спину. — З понеділка там, у долині...

І тут уже вона не втерпіла. Затупотіла ногами, закричала так, що півень під вікном закокав. »Ну то забирайтесь! Геть забирайтесь, туди, у долину!«

А там, у тій долині, на річці, таке творилось, ніби самі гори розступилися, земля розверзлася.

Ходором усе під ногами ходило, пси у селі позахрипали, звирину з лісів, як вітром, здуло. Навезли до річки моторів, машин усяких. Таких, що самі ходять, щелепами брязкотять, камінь

3) Босорканя — відьма (закарп.).

трощать-перемелюють, до неба залізні щелепи тягнуть. Так гриміло, бухало, свистіло, що коти по селу, як очманілі, настовбурчивши хвости, бігали, миші, суслики попереселялись. Там, у долині, електростанцію заходились будувати.

— Геть обоє! Забирайтесь!

І що думаєте, не забрались?

Кинула Василина ферму, корів своїх, телят і почала в долині глину з піском місити, а Корж її золотий на машині із залізною лопатою землю-камінь гризти. Приходить увечері Василина, вся болотом-глиною обляпана, очима лиш, як біда з печі, світить. Моститься на ніч під вікнами. Корж за оборогом показує, шинелю собі стелить. Обоє тихі, мовчазні — ні пари з вуст, як ті пєсики биті, та до того ж, видно, голодні-пєголодні. Заболіло серце старій. Гей-гей! І так світ цілий догори ногами.

Весілля було, дай Бог кожному. Півсєла пило, гуляло, і вся застава «гірко» кричала. Сам полковник Кривулисє руку тис, за дочку дякував і Коржа свого прихваляв, як той дядько бичка на ярмарку. Є, та вже перекипіла, пересердилася, на весіллі тиха сиділа, тільки ще на того рудого чуба оком скидала, на той ніс-грущу, а про себе прикидала. Може, воно не так уже й погано вийде. Корж і в неділю по двору «котиться». Хлїв полатав — там тепер, окрім корови, вже й тєличка завєлася, пара поросят, гуси гєлгєкали...

Йшлося ніби нічого. Одна лиш була біда: лупив Корж очі на образи. А дочєчка рада старатись, завіщує їх рушниками, то каже, мамцю, щоб мухи не засиділи. Чули? Є, ні! Поки вона, Кривулиха, тут газдиня, будуть до Бога у хижі шану мати!

Ну, та лиш цє, а так йшлося, як і гадалося, що там Бога гнівити.

Та не довго грїла вона душу на тій радості. Перегородила річку гребля, знову стали перед нею Васи́линка та зятьок. Помняв свого півнячого чуба, посопів та й каже: »Кінець, матінко, роботи тут. На Дніпрі просять поміч дати...« »Ага, ага, мамцю, просять, — заквапилася і Василина. — Ми на місяць, два, мамо. На Великдень дома будемо...«

Ну, коли просять, то чом не дати поміч? І то Україна. Свята Марія! Коли б вона знала, як воно обернеться!

І покотився Корж, а за ним і Василина. Покотилася по світу білому, як та билинка. А до Кривулихи полетіли листи. З Дніпра, Волги, Ками, а тепер уже з якогось Єнісею. І чує Кривулиха серцем, що то не кінець. Річок у Сибіру, кажуть, тридцять чи сорок. Коли на кожну тільки по року, то приїде сивою її Васи́линка в село...

І пише Кривулиха, пише, ніби у кожний куточок села загляне. Розказує, яких телят Васи́линчині корови привели, пише, що Іринка, хоч і має добру руку, а не такі тепер »Манця« і »Дарка«, а Іринку, все ж на виставку до Москви послали, і те-

пер з неї, кирпатої, фото у газеті друкують. Не минає стара нікого: хто хату нову буде, хто й новосілля вже справив, як полонини цвіли, яка ягода, гриби та горіхи у лісі були — не знає, чим дочку назад принадити, додому вернути. Кожну подругу згадати не забуде: котра плаття нове справила, котра заміж вийшла, діточок народила. Дійде до цього і завжди питає: »Що у вас там з цим ділом чути? Чи їсти нема чого, чи спите нарізно? Чи у Івана твого чуб довгий, та вус тонкий — тільки й всього... Ага, ага, так і передай зятьку моєму. Доки мені онучки чекати? Коли кінець тим мандрам, коли додому? А може, довгі карбованці вам голови запаморочили? Жиєте, як ті цигани. Та у циган хоч табір, а у вас що — дуля з маком! Та й мені, старій, не з медом. Сама, як той палець. Добре, що хоч миша в хаті завелася«.

А Василина до матері:

»Мамцю рідна! За тобою, за горами, полонинами скучила, аж серце мліє. Квітів не нюхаю, вітрів не слухаю, бо трохи порошу й шуму тут є. Сніги обложні, зими люті. »Дарку« і »Манцю« мені шкода. На хату гроші висилаємо. А їмо, дай, Боже, кожному, ширша, як довша, я стала. А з тим ділом у нас поки нічого не чути, з Іваном біда, в лікарні лежить, застудився, коли греблю прорвало. А спимо часто нарізно: Іван свою роботу завжди кінчає на місяць-два раніше, наперед їде, а я вже потім у наздогін. За карбованцями не гонимосся... А мандрам скоро кінець. Ось ще гребельку, за манатки та й додому. Коржик мій тільки б швидше на ноги став...«

Став Коржик на ноги, Василина за шмаття і за ним. А додому, до Кривулиха, летять знову листи. »Ось тільки гребельку на Волзі ще одну...« »Ось тільки гребельку на Камі...« Йдуть газети, одна, друга, третя — повна шухляда їх зібралася у скрині. Потім журнал, і там її Василянка, схудла, змарніла чи лиш постаршала, — Бог його святий знає...

Сидить Кривулиха поночі, дивиться, і як не силкується, не може взяти до тями. Що найшла дочка у тому Сибіру? Шарудить миша за постіллю. У вікно місяць зазирає. І вхопила стару самота за душу, так вхопила, що взяла та й написала: »Василино, бійся Бога! Виджу, на ховання моє приїдете. Не раніш...« І через тиждень прийшла телеграма: »Будемо у квітні. Цілуємо. Василина, Іван«.

Взяла своє Кривулиха. Взяла мало, візьме більше...

Сама того не помічаючи, вийшла стара на берег. Ніколи увечері не ходила сюди Кривулиха. Їде, було, до міста, на ярмарок, насупиться, очі в землю впре. Та ще б! Та гребля, та станція... Хіба не вкрали вони у неї дочку, не погнали по світу?.. Витирає Кривулиха очі, сама не хоче та всміхається, всміхається легко й чисто, хоча тепер вже мало вірить, що вдасться їй зв'язати Коржа по руках, по ногах і вернути дочку додому.

А далі якось мимоволі приходить на згадку те, що було у долині.

Перед очима Кривулихи, якби то вчора було, — вогнище на снігу, два мовчазних чоловіки через трубки на триногах оглядають гори, долину, а поряд них маленька рухлива жінка щось креслить на дошці і потирає рукою підмороженого носа.

Бачить Кривулиха смаглявих парубків з очима навкіс, бачить, як, зігнувшись у три погібелі, довбають вони тунель у скелі, щоб з'єднати Ріку і Теремлю, а на голови їм, на спинах збігають цівки льодової води, і брезентові сорочки дубіють, як шкіра. Бачить русявого хлопця з розкуйовдженим чубом — йде він дровами через долину, щоб розчепити дві залізні люльки, що збилися докупі.

Весною прорвало земляну загату, «листяна»⁴⁾ повинь понесла бараки. А літом, коли кожен камінець пашів жаром, Яворова гора скинула на машини своє сиве ребро і другого дня на кладовищі копали три могили...

Гей-гей, скільки всього було, поки вигнула у долині спину ця гребля і замерехтіли над нею перші вогні!

Де ті люди тепер? Де гори, камінь довбають, річки городять? Які морози, хурделиці вік їм вкорочують? І в яких краях живуть ті мамки, що, як і вона, Кривулиха, листи на пошту носить, дочок чекають — не дочекаються і про онучок моляться?

Стоїть Кривулиха, гріючи за хусткою сухі почорнілі пальці. А далі виймає стара руку і пучкою хрестить греблю, електростанцію і ту дорогу, якою біжать золоті цяточки вогнів. Дорогу, якою пішла дочка її...

В'яже стара хрест, один, другий, і рука її раптом застигає в повітрі. Згадує Кривулиха, що Коржеві той хрест, як червона запаска бикові перед очі. Згадує, що вже не перший рік, як і дочка забуває і в листі Бога пом'янути — видно з чоловіченьком своїм за одно.

Опустила Кривулиха розгублено руку.

— Гей, гей! Світ тепер цілий — дном догори! Стали тепер люди такі завзяті, такі мудрі, тільки на себе надію мають. І коли вже про таке говорити, то її молодята — тут перша пара. Так воно, так. Та най собі як хотять, то від неї, інакше не може... — І Кривулиха підіймає знову руку і кладе широкий хрест на греблю, на долину. Швиденько обертається і йде назад.

Йде Кривулиха додому, і ковзає за нею по снігу коротка округла тінь, а з-за гір випливає ріжкастий місяць, сріблить стежку перед старою, заглядає у вікно її хати, у джерельце, де тьмяним склом застигла вода.

4) «Листвяна» — осіння.

В. Г. ЯН

ЧИНГІЗ-ХАН

(Продовження, 4)

В САДУ ОПАЛЬНОГО НАСТУПНИКА

Ось кінь, і ось моя зброя!
Вони замінять мені бенкет в саду.
(Ібрагім Монтесер, X ст.)

Тімур-Мелік був досвідчений воїн, що бачив немало боїв. Він не боявся небезпеки. Не раз шабля ворога звивалася над ним, спис пробивав його щит, стріли впиналися в кольчугу; барс терзав його, наздоганяв тигр, смерть кружляла над ним, застилаючи очі темною хмарою. Що іще може злякати його? Тому, не боячись гніву хорезм-шаха, Тімур-Мелік вирушив до замиського саду Тілляли, щоб відвідати його власника, опального сина хорезм-шаха Джелаль ед-Діна.

Він застав молодого хана у глибині густого саду. Джелаль ед-Дін у роздумі самотньо сидів на килимі. Він легко підвівся і пішов назустріч гостеві.

— Салям тобі, хоробрий Тімур-Мелік! Я запросив до себе кілька друзів, але більшість уже прислали свій «жаль», повідомивши, що через хворобу приїхати не зможуть. Тільки три кочівники з степу і ти, Тімур-Мелік, не побоялися провідати опального володаря далекої Газни, яку мені, звичайно, ніколи не доведеться побачити.

— Воля шаха священна, — сказав Тімур-Мелік, опускаючись на килим.

— Хіба я винний, — вів далі задумливо Джелаль ед-Дін, — що я народився від туркменки, а всі кипчаки хочуть мати наслідником кипчака. Нехай буде кипчак, але хай мені батько дозволить виїхати простим джигітом на кордон, де постійні сутички. Я люблю баского коня, блискучу шаблю та степовий вітер і не хочу валятися на килимі, слухаючи пісні і казки старих.

— Але ж війна в нас навколо, — сказав Тімур-Мелік. — Кипчацькі беки просять хорезм-шаха вирушити з військом до їхніх степів. Туди прийшов зі сходу невідомий народ, він обдирає нашу землю, зганяє кипчацький скот з добрих пасовищ...

— Краще б батько вигнав з Хорезму всіх кипчаків і почав правити без них, — зауважив Джелаль ед-Дін. — Кипчаки розніжнилися і розбестилися. У важку хвилину кипчаки зрадять свого батька.

— Чому ти так думаєш? — спитав Тімур-Мелік.

— Коли шах не довіряє народові Хорезму і віддає захист влади й порядку іноземцям-кипчакам, то він схожий на того хазя-

їна, який доручає сторожити і стригти своїх баранів степовим вовкам. У нього скоро не залишиться ні вовни, ні баранів, та й сам він потрапить на обід до вовків.

Джелаль ед-Дін глянув на гуляма⁵⁶⁾, що стояв осторонь, і повів бровою. Той підійшов і схилився.

— У нас приготовано великий достархан на багато гостей, а їх нема. Постав заставу на дорозі і запитуй всіх проїжджих. Серед них знайди таких людей, які розважили б мою душу, і приведи їх сюди та постав передо мною моїх улюблених жеребців: якщо запрошені гості не приїхали, то я частуватиму моїх коней і жебраків з дороги...

— Ти мене кликав, і я тут! — пролунав спокійний голос.

З кущів саду вийшов високий, тонкий туркмен у великій баранячій шапці. Він вклонився, склавши руки на грудях.

— Я радий тебе бачити, барсе пустелі Кара-Кончар. Проходь і сідай з нами.

Алі-Джан, десятник з невеличкої фортеці на східньому кордоні Хорезму, мчав з п'ятьма джигітами по великому караванному шляху. Він зупинявся лише для того, щоб нагодувати коней. Алі-Джан побоювався, що не доведе до Гурганджа свого незвичайного полоненого.

Зустрічні подорожні спинались, запитували, якого небезпечного розбійника спіймали. Вершники скакали поруч, зазираючи в обличчя зв'язаному. Але Алі-Джан бив канчуком усіх, хто тільки наближався, і цікаві відскакували.

Уже проїхали вбрід два канали, перебрались по хисткому мосту з жердин та суків. Уже вдалині серед тополь блиснули голубі кахлі мечетей і мінаретів Гурганджа. На перехресті Алі-Джанові заступили шлях шість вершників у малинових каптанах на вороних конях з білою зброєю.

— Стійте, джигіти!

— Геть з дороги, — крикнув Алі-Джан. — Ім'ям охоронця віри, не затримуйте нас, бо ми їдемо до диван-арзу⁵⁷⁾ у важливій справі.

— Ось саме вас нам і потрібно. Син хорезм-шаха Джелаль ед-Дін наказує вам звернути з шляху і негайно з'явитися до нього в сад.

— Ми повинні їхати, ніде не затримуючись, просто до Гурганджа до нашого начальника Тімур-Меліка...

Але вершники міцно тримали повід коня Алі-Джана.

— Сам Тімур-Мелік тепер тут, у саду, сидить поруч бека, і обидва слухають пісень. Завертай! Тобі кажуть! Чого б'єшся? Твій полонений не здохне, а Джелаль ед-Дін подарує тобі баранячу шубу, нагодує пловом і дасть жменю срібних дирхемів. Який плов у бека! Такого плову ніде ти більше не покуштуєш!

⁵⁶⁾ Гулям — старший слуга.

⁵⁷⁾ Диван-арз — державна шахська канцелярія.

Алі-Джан відчув приємні пахощі баранячого сала і гукнув до джигітів:

— Зупиніться! Завертайте до цієї садиби. Тут ми зазнаємо блаженства!

Джигіти з прив'язаним полоненим звернули з шляху, минули похмурих вартових біля високих воріт і в'їхали на перше подвір'я. В мутних сутінках шість вогнищ, розкладених поряд, палали високими багровими вогнями. Біля них ходили жінки в малиновому одязі. В червоному світлі багать вони здавалися вогняними.

Вершники зіскочили з коней і прив'язали їх до стовпів. Полонений залишився у сідлі. Його кінь перебирав ногами, мотав головою і тягнувся до інших коней, яким джигіти накидали оберемки сіна. Жінки збіглися, оточили полоненого, дивуючись з його незвичайного вигляду.

Він був прив'язаний волосяними мотузками до коня. Синій довгий одяг з червоними смужками, нашитими на рукаві, і плоска повстяна шапка з загнутими догори полями свідчили про якесь чуже плем'я. Від скронь, як два роги буйвола, звисали на плечі згорнені вузлом дві чорні коси. Дикими здавалися скошені очі, що нерухомо втупилися в одну точку. У натовпі шепотіли:

— Та він мертвий.

— Ні, ще дихає. Всі язичники живучі.

— Іди за мною! — сказав Алі-Джанові слуга. — Тягни з собою і цього виро́дка.

Алі-Джан одв'язав коня з полоненим і обережно повів його стежкою через тінистий сад, де молоді персикові дерева чергувалися з темнозеленим непрозорим листям високих карагачів.

Канавка з струмистою водою звивалася навколо невеликої альтанки. Перед нею поряд стояли дванадцять жеребців — шість вороних і шість золотисто-рижих, з лиснючою шовковистою шерстю, з розчесаними гривами, з заплетеними в них малиновими стрічками. Кожний жеребець був прив'язаний ланцюгом до низького стовпа. Двоє джигітів з мідними підносами обходили жеребців і годували їх з рук скибочками дині.

Алі-Джан був такий вражений красою коней, їх вогняними очима і лебединими шиями, що не відразу помітив групу людей, які сиділи під величезним старим карагачем.

Площадка, вкрита перським килимом, була заставлена срібними тарілками і скляними іракськими вазами. На них рясніли різнобарвне цукрове печиво⁵⁸), цукерки, свіжі й сушені фрукти та інші ласощі. Кілька чоловіків розташувалися півколом. Окремо сидів смуглявий юнак в індійській чалмі і чорному чекмені, до нього всі зверталися шанобливо, як до хазяїна. Біля площадки старалися з усіх сил кілька музикантів: одні водили смичками,

⁵⁸) За тих часів цукор, який виготовляли з цукрової тростини (індійської та єгипетської) був розкішшю і дуже цінився.

інші грали на дудках, двоє вибивали глухий дроб на бубнах, сповнюючи сад химерними звуками дурманної музики.

— Гелюбсен, гелюбсен⁵⁹⁾! — сказав смуглявий юнак і рвучко підвівся. За ним підвелись і всі, хто сидів. Він підійшов до нерухомого полоненого. Алі-Джан зрозумів, що це син шаха Джелаль ед-Дін.

— Ти спіймав його? Де ти його знайшов?

— Я його зустрів у степу біля Отрара. Ну і дужий, ну і живлавий, ледве скрутив!

— Хто він? З якого племені? Що він казав?

— Не хотів відповідати. Мовчить.

— Однак життя збігає з його обличчя. Він помирає?

— Не знаю, найсвітліший хане. Я мчав що було сили, аби живим доставити його перед очі хорезм-шаха.

— Ти заморив його скачкою. Треба його примусити говорити. Джелаль ед-Дін заплескав у долоні. З'явився слуга.

— Поклич лікаря Забана; нехай приїде з усіма своїми склянками і ліками. Скажи — людина вмирає.

— Зараз, мій хане!

Полонений став оживати. Його очі розширились, з роззявленого рота виривались глухі звуки, і він закричав, намагаючись вирватися з мотузок.

— Що він кричить? — спитав Джелаль ед-Дін.

Алі-Джан пояснив:

— Він бачить твоїх коней і захоплюється: »Добрі коні! Красиві коні! Але тут вони не залишаться. Всі вони потраплять до табунів Чингіз-хана непереможного. Він сам їздитиме на твоїх конях!«

— Чому ти розумієш слова цього язичника?

— Я ходив раніше з караванами до Китаю, я відвідував татарські кочовища. Там я навчився розмовляти їхньою мовою.

— А хто такий Чингіз-хан непереможний? Чому він непереможний? Як оцей язичник сміє так зухвало говорити? — сердився Тімур-Мелік. — Тільки хорезм-шах Мухаммед — непереможний повелитель усіх народів. Зарубаю цього полоненого, якщо він так говорить.

— Хай собі говорить, що хоче, — перебив його Джелаль ед-Дін, — а ми в нього вивідаємо все, що він знає про цього непереможного вождя татарів.

З-за кущів саду почувся тонкий голос. Хтось швидко наближався, вигукуючи скоромовкою слова:

— Хай прикрасить Аллах усіх мусулманів такими доблестями, які є у сина повелителя правовірних найсвітлішого і найхоробрішого Джелаль ед-Діна, власника блискучого меча і найпрекрасніших у світі коней! Хай впаде меч караючим громом на голови всіх ворогів ісламу!..

⁵⁹⁾ Гелюбсен, гелюбсен! — підійди, підійди!

Маленька людина з довгою бородою, у величезній чалмі швидко йшла доріжкою саду. В руках вона тримала шкіряну торбину і великий глиняний бутель. Різні мідні прилади, ножички і склянки, привішені на поясі, дзвеніли при кожному її русі. Підійшовши до Джелаль ед-Діна, чоловік вклонився до землі.

— Твоя милість вирвала мене з пащі лиха. Твої багаті щедроти привели мене до твоїх дверей. Мені саме сказали, що я маю врятувати помираючого...

Потік красномовства лікаря був перерваний одним жестом руки Джелаль ед-Діна.

— Лікарю Забан! Хай твій голос відпочине, а ти оглянь оцього хворого чоловіка і вилий на нього всю премудрість твоїх знань і всі ліки твоїх склянок. Подбай, щоб він ожив.

— Я твій слуга, я твій раб. Що від мого хана чую, те виконую!

Маленький лікар почав розпоряджатися. Слуги розв'язали полоненого і зняли його з коня. Він ледве стояв, розчепіривши ноги, застигнувши в такій самій позі, в якій перебував у сідлі. Гидливо доторкаючись до чужинця і шепочучи молитви, слуги, за вказівками лікаря, зняли з полоненого одягу і поклали його на розстелену повстину. Він лежав покірливо, в забутті, з закоченими очима.

Лікар, вимовляючи заклинання, став поливати груди хворому прозорою олією і зскрібати кістяною ложечкою черв'яків, що як ришкові зерна вкрили засохлі рани.

— Вже завелися черв'яки... Але у священній книзі сказано: »Скільки Аллах створив хвороб, стільки премудрий створив ліків, щоб вилікувати ці хвороби«.

Коли з ран потекла кров, лікар поклав на них проолієну вату і наказав обмотати все тіло ганчірками.

— О, найясніший хане! О, мій повелителю! — сказав він, звертаючись до Джелаль ед-Діна. — Я арабський найвченіший лікар-»кадах«, що вивчив книги румійця Гіппократа, спеціаліст з очних хвороб і вирізування більма, виправляю вивихи, відганяю смерть. Я твій раб і слуга і залежу від твоєї милости. Накажи подати глечик старого вина, щоб я зміг приготувати ліки. Після мого лікування хворий заговорить і говоритиме день або й два, а потім помре чи одужає, як на те буде воля Аллаха.

Одержавши вино і змішавши його з різними порошками, лікар то сам пив зілля, то поїв ним хворого, який прийшов до пам'яті і почав говорити.

З гарячково розпаленим обличчям, полонений спочатку співав і вигукував незрозумілі слова, потім став говорити плавно, розміреною мовою, наче вимовляв вірші. Алі-Джан уважно прислухався і перекладав.

— Прекрасна, радісна моя батьківщина, і нема кращої за неї, — говорив полонений, втупивши блискучі очі в далечінь. — Тридцять три піщані рівнини розляглися від краю і до краю між

рожевими хребтами. Прославлений у перегонах кінь не зможе проскакати навкруги них. У високій буйній траві з ревінням ідуть дикі звірі, проносяться антилопи сімдесяти мастей, співають дзвінкоголосі пташки. У бірюзовому небі пролітають білі леbedі й гуси... Для всіх є місце у степах моєї батьківщини, нема тільки місця моему бідному кочовищу. Сильні племена з їхніми зажерливими ханами відібрали у нас зелені пасовища, де тепер бродять чужі табуни жирних коней і стада биків та овець... А для мого бідного, слабкого кочовища лишилися тільки щербенисті гобі і скелясті ущелини. Там стада захиріли, порідшали, коні схудли і хитаються від кволости. В усьому винні гордовиті хани і їхній головний каган Чингіз-хан, червонобородий, непереможний, що виганяє народ монголів в інші країни для грабування всесвіту...

— Якого Чингіз-хана він згадує? — спитав Джелаль ед-Дін.

Алі-Джан переклав запитання. Полонений вигукнув:

— Хто не знає Темучіна Чингіз-хана! Я пішов від нього. Він не прощає тим, хто насмілюється стояти перед ним, не зігнувши по-рабському спину! Він мститься непокірним, він переслідує тих, хто будь-коли боровся з ним, і вирізує весь рід його до останнього немовляти.

— Хто ж ти? Чому так сміливо говориш проти Чингіз-хана?

— Я вільний мерген⁶⁰⁾ Гуркан-багатур. Я сам собі хан, сам собі нукер-дружинник⁶¹⁾, і я покинув військо Чингіз-хана тому, що оцей кислоокий стариган наказав переламати хребти моему батькові і братові, тому що червонобородий каган забирає найчудовіших дівчат і робить їх своїми рабнями, тому що він не терпить на всій землі ніякої іншої волі, крім його каганської волі. Я поїду на край світу, де живуть самі лише звірі і такі ж вільні мисливці, як я, і житиму там, у пустелі, куди не доберуться нукери злісного Чингіз-хана.

— Де ж тепер Чингіз-хан? Що він готує? — спитав Джелаль ед-Дін.

— Тепер царство Чингіз-хана схоже на озеро, переповнене водою, яке ледве стримується греблею. Чингіз-хан стоїть наготові, а всі його воїни нагострили мечі і ждуть тільки наказу обрушитись на західні країни. Вони примчать сюди, щоб розграбувати ваші землі.

— Ми залишимо цього молодця жити тут, з нами, — сказав Тімур-Мелік. — Він одружиться з туркменкою, поставить свою юрту в кочовищі безстрашного Кара-Кончара і буде вільним мергеном-мисливцем блукати по Кара-Кумах.

— Але хто такий Чингіз-хан? — спитав Джелаль ед-Дін. — Мене турбують оці розповіді. Треба все розвідати про нього.

— Пробач мені, найясніший хане, — сказав, підводячись, Ті-

⁶⁰⁾ Мерген — мисливець.

⁶¹⁾ Нукер — воїн з особистого загону хана.

мур-Мелік. — Я мушу поїхати в диван-арз разом з оцим положеним. Я все вивідаю в нього про цього зухвальця Чингіз-хана.

— Пробач і мені, найясніший господарю, — сказав Алі-Джан. — Мої джигіти наїлися твоїм солодким достарханом, а коні одержали щедрий корм. Тепер душа наша радіє, зазнавши блаженства. Дозволь і нам вирушити далі й одвезти оцього окаянного язичника у Гургандж, до фортеці.

— Хош⁶²⁾! — відповів Джелаль ед-Дін. — Гулям, видай джигітові нову баранячу шубу.

Алі-Джан низько вклонився і сказав:

— Пташці — політ, гостям — саям, господареві — пошана, а джигіту — дорога!

БІЙ БІЛЯ РІКИ ІРГІЗ

ПОХІД У КИПЧАЦЬКИЙ СТЕП

Афросіаб вигукнув: »Я йду в похід! Пофарбуйте хеню⁶³⁾ хвіст мого коня!«

(З стародавньої перської пісні)

Хорезм-шах Мухаммед примчав з Гурганджа в Самарканд, сповнений люті. Він вирішив нещадно помститися на своєму зятеві Осману і жителях, які наважились підняти меч проти свого шаха.

Мухаммед обложив місто, оголосивши, що за непокору виріже всіх до останнього немовляти і переб'є навіть іноземців. Довго билися самаркандці, загородивши колодами вузькі вулиці, на решті хан Осман з'явився до хорезм-шаха з проханням помилувати місто. Осман став перед Мухаммедом, тримаючи в руках меч і шматок білої тканини для савана і виявляючи цілковиту покірність та готовість бути страченим цим мечем. Хорезм-шах пом'якшав, побачивши, як зять Осман упав перед ним обличчям до землі, і погодився простити його. Коли місто здалося, до шаха повернулася його дочка Хан-Султан, яка хоробро захищалась у фортеці, обложеної повстанцями. Вона не захотіла помилювати чоловіка і зажадала для нього смерті. Вночі Османа було страчено. Перебили також і всіх його родичів разом з дітьми, так що припинився стародавній рід Караханідів, правителів Самарканду.

Кипчацькі хани, що прибули разом з хорезм-шахом, люто розправлялися з населенням Самарканду. Вони знищили понад десять тисяч жителів і хотіли продовжувати різанину і грабіж міст, але втрутилась хоч і жорстока, та обережна шахиня-мати Туркан-Хатун і умовила кипчацьких ханів припинити бійню.

Після цього Самарканд став столицею хорезм-шаха. Він приступив до будівництва великого палацу.

⁶²⁾ Хош! — гаразд!

⁶³⁾ Хена — червона фарба, якою на сході фарбували долоні, сивіючі бороди, а в поході — хвіст коня.

Кипчацькі хани зажадали від хорезм-шаха, щоб він повів своє військо в їхні степи розгромити прибуле з східних пустель татарське плем'я меркитів⁶⁴), що потіснили кипчацькі кочовища. Шах відмовлявся, посилаючись на державні турботи і будівництво палацу. Тоді його мати, Туркан-Хатун, звернулася до нього з таким самим проханням.

Як стара орлиця на вершині скелі в неприступному гнізді оберегає своїх голошійх малят, впиваючись зірким оком у степову далину, так і Туркан-Хатун, найпідступніша і найобережніша з жінок, оберегала престол шахський від небезпечних повстань завжди незадоволеного населення, від зрад і запродавства підступних ханів та їхніх таємних замахів. У хвилину небезпеки вона посилала з свого похмурого неприступного палацу в Гурганджі віддані їй кипчацькі загони, щоб роздерти кожного, хто наважиться підняти руку на велич її сина, хорезм-шаха непереможного. Тому чи міг хорезм-шах не зважити на заклик обережної матері?

Ранньої весни наступного року Мухаммед прибув до Гурганджа і звідти на чолі великого кінного війська рушив у похід. Десять загонів виступали з міста протягом десяти днів. У кожному загоні нараховувалось по шість тисяч вершників. Запасні нав'ючені коні везли ячмінь, пшоно, риж, масло і бурдюки з кумисом.

Хорезм-шах любив блиск війни, гул і гуркіт бойових барабанів, хрипке виття бойових сурм, що закликають до походу. Поперед десятків тисяч вершників скакав широкогрудий гнідий кінь, махаючи пофарбованим у червону фарбу хвостом. На коні виблискувала золота зброя, сяяли самоцвіти, і на ногах дзеленькали срібні бубонці. Хто в Хорезмі не знав гнідого коня з чорнобородим вершником у білосніжному тюрбані, увитому алмазними нитками!

Цей вершник — захист ісламу, стовп правовір'я, гроза язичників, послав блискавки своєї волі і гніву самому халіфу багдадському Насиру, нащадкові пророка. Цей вершник — хорезм-шах Алла ед-Дін Мухаммед, який розсунув кордони свого царства до тих пустель, куди не заходив сам Іскендер-Румі, непереможний завойовник всесвіту.

Військо розтягнулося на десять днів дороги. Кожна колона в кілька тисяч коней на місці стоянок випивала всю воду в криницях. Тільки через добу там знову набігала вода.

У першому загоні скакали розвідники. Хорезм-шах їхав з другим загonom. З ним ступали швидкохідні верблюди нав'ючені наметами, казанами і великими запасами царської кухні.

В останньому, десятому, загоні разом з туркменами, завжди неспокійними і непокірними, їхав опальний син шаха, Джелаль ед-Дін. Туркмени ворогували з кипчаками, не прощаючи їм їхньої чванливості й ненажерливості. Туркмени розпалюва-

⁶⁴) Татари — загальна назва багатьох кочових племен тюркського походження, підкорених Чингіз-ханом. Меркити — одне з цих племен.

ли багаття широкими колами і вечорами влаштовували навколо них військові танці; вони звивалися хороводами, співаючи військові пісні і змахуючи над головами кривими виблискуючими шаблями.

Шлях прослався берегом Хорезмського моря. Переправившись через річку Сейхун⁶⁵), загони вийшли до вузької затоки Сари-Чиганак. Тут шах влаштував зупинку. Він чекав відомостей від посланих уперед розвідників, а тим часом сам з мисливськими соколами проїхав вздовж берегів бірюзового моря і повернувся на стоянку з в'язками підбитих качок та журавлів.

Розвідники донесли, що табуни меркитів були помічені на північ, на пониззі ріки Іргіз, при впадінні її в озеро Челкар. Хорезм-шах почекав, поки підтягнулися всі загони, викликав їхніх начальників і на нараді пояснив плян наступу. Все війсьсько піде трьома частинами. Сам шах буде в середній, яка послужить для останнього, вирішального удару. Ліве чоло очолюватиме хан кипчацький Тургай, а праве крило поведе Джелаль ед-Дін, син хорезм-шаха. Мухаммед хотів випробувати, як вийвить себе в бою непокірний і самовпевнений син.

До стоянки прискакав гонець із Гурганджа і привіз згорток від Туркан-Хатун, матері шаха. Векіль і мірза пішли за шахом до його намету. Мухаммед розпорів кинджалом згорток. Всередині був мішечок з малинового шовку. Притуливши мішечок до лоба і губів, хорезм-шах розкрив його. Там був лист, написаний великими літерами на вузькому паперовому сувої⁶⁶).

»Найвеличнішому, благословенному захисникові віри і справедливості, Алла ед-Діну Мухаммеду, хорезм-шаху, — хай оберігає Аллах твоє царювання! — салям!

Всі імами в усіх мечетах щоденно п'ять разів моляться творцеві Всевишньому, владному над усім, щоб продовжив твоє царювання і дарував тобі перемогу над ворогами! Хай буде так!

На базарі спіймали дервіша, підсланого халіфом багдадським. Дервіш проповідував довірливим простакам, що Аллах покарає нашого улюбленого шаха за те, що він нібито перейняв від персів їхню нечестиву віру, і як кара за це, до Хорезму примчить язичеський народ яджуджів і маджуджів⁶⁷) і зруйнує наше царство. Балакучого дервіша схопив начальник катів Джіхан-Пехлеван і, після катування розпеченим залізом, повісив його на базарному майдані, відрізвавши йому язик.

⁶⁵) Сейхун — назва ріки Сир-Дар'ї в XIII ст.

⁶⁶) У той час Самарканд славився виробом паперу, який вивозився до інших країн.

⁶⁷) Яджуджі й маджуджі — назва невідомого народу, що часто згадується в східних казках.

Побачивши цю страту, злякаються тисячі. З усім іншим гарзд. Тиша і благоденство у твоїй державі хай продовжаться на багато літ!

Туркан-Хатун —
повелителька жінок усього світу»

Рано-вранці загони виступили прискореним маршем і за два переходи дійшли до ріки Іргіз.

Степ зеленів свіжими весняними пагінцями. Жовті й лілові півники і червоні тюльпани весело розсипалися по пісках рівнини, звичайно випаленої і мертвої. Сонце то гріло сліпучим промінням, то ховалося за дощові хмари.

Ріка Іргіз була ще вкрита нетривкою крихкою кригою. Вода розливалася поверх криги, темні вимоїни й ополонки не давали війську переправитися на другий берег.

Хорезм-шах наказав загонам переждати, сховавшись у лоцтовинах за очеретами, інакше меркити можуть помітити їх і піти собі далі у степові рівнини.

Два дні військо відпочивало, не розкладаючи багать. На другу ніч у небі з'явилося дивне сяйво. Небо, багрове, як розпечене вугілля, не захотіло огорнутися темрявою, і зірки не з'являлись. Здавалося, вечірня заграва трималась до світанку⁶⁸). Шейх-уль-іслям⁶⁹), який супроводжував військо, пояснив це знаменням Аллаха, призивісткою саява великої слави, що чекає хорезм-шаха Мухаммеда.

Коли ріка звільнилася від криги, розвідники знайшли броди, і всі загони переправились на другий берег.

Безлюдний степ, де-не-де вкритий горбами, розлігся безмовний і загадковий. Керуючись ледве помітними стежками, загони йшли на схід. Вони трималися більш скупчено, вже готуючись до скорого бою.

В одній долині серед кам'янистих пасом виднілися чорні юрти. Вони, очевидно, були залишені під час поспішної втечі. Повсть, жіночий одяг і старі килими валялися вздовж дороги. Тут же лежала людина з двома чорними косами над вухами і жовтим вузькооким обличчям. Її вицвілий, довгий до п'ят синій одяг був посічений. Далі валялася двоколісна гарба, що впала набік.

Розвідники, піднявшись на горби, знаками показували вбік. Військо повернулося, розгортаючись півколом.

Вершники перейшли на рись і знову притримали коней. Перед ними розлягалась сіра рівнина, немов би всіяна темними ганчірками. Кінь, осідланий, але без вершника, блукав по рівнині.

⁶⁸) Про це атмосферне явище, схоже на північне сяйво, говорять усі літописці того часу.

⁶⁹) Шейх-уль-іслям — голова мусулманського духовенства.

— Поле бою! — сказали воїни. — За допомогою Аллаха вічного закінчене їхнє життя.

— Хто ж допоміг їх прикінчити? Хто вирвав з наших рук здобич? Де їхні стада, їхні коні, їхні верблюди?

Загони попрямували через поле, всіяне трупами. Здалеку ганчірками здавалися тіла, порубані мечами, пробиті стрілами і списами. Вони лежали і поодинокі і десятками. З декого знято було одяг і чоботи.

Вершники розсипались по полю, підбираючи — хто загублений меч, хто круглий щит або спис.

Хорезм-шах їхав полем задумливий, накручуючи на палець завиток чорної бороди. Близькі особи з його почту стиха перемовлялися.

— Бій тут точився впертий. Полягло кілька тисяч меркитів. Нікому з них не давали пощади, поранених добивали...

Примчав вершник і крикнув:

— Я знайшов живого меркита. Він може говорити.

Хорезм-шах пустив коня навскач. За ним помчав почет.

Меркит сидів біля підніжжя горба. Коло нього навпочіпки присіли кипчаки і розпитували його. Голова у меркита була вбрита від лоба до потилиці і залита кров'ю.

Хорезм-шах осадив коня.

— Що він каже? Якого він племені? Хто їх перебив?

Меркит із стогоном і плачем почав розповідати:

— Наш народ був великий народ, а його вже нема! Звався він меркити. Наш хан був — Тукту-хан... Він утік разом з сином, Холту-ханом, славетним мисливцем. Ніхто влучніше і далі за нього не пускав стріли. Обидва хани говорили простим воїнам: »Тікайте разом з нами від гніву червонобородого Чингіз-хана: він вирішив з корінням вирвати плем'я меркитів... На заході, позад солоних озер, до самого моря простягнулися кипчацькі степи, там знайдеться місце і для нас. Ми побачимо багато трави, улюбленої биками, і густий очерет; там стада наші знову почнуть плодитися і розмножуватись. Кипчаки не відмовлять нам у милості і дозволять нам їсти з ними з одного бурдюка...« Так говорили хани. Що нам залишилося робити? Позаду нас була смерть, спереду — привілля і радість. А за нами гналися два злісних пси, встромивши носи в наш слід. Цих псів нацьковував старший син червонобородого — Джучі-хан, і звуть оцих псів: Субудай і Тохучар-нойон⁷⁰⁾... Ми тікали швидко, як могли... Ми хотіли, щоб сліди наших коней загубилися у кам'янистих гобі і в червоних пісках. Але коні охляли, копита їхні потріскались, і не було більше в них колишньої пружкості... Як розлючені, напали монголи⁷¹⁾ на нас.

⁷⁰⁾ Субудай-багатур і Тохучар-нойон — видатні монгольські полководці, згодом учасники битви біля Калки.

⁷¹⁾ Монголи — тюркське плем'я, до якого належав Чингіз-хан.

Нам ніде було рятуватись, коли на нас обрушились двадцять тисяч монгольських вершників. Ріка Іргіз розлилася, по ній пливли крижини, коні загрузали в набухлій землі... Нема більше великого народу меркитів! Одні загинули на цьому полі, порубані монголами, інших вони погнали в полон... Сміється рудий Чингіз-хан, сидючи на купі повстин у своїй жовтій юрті! Загинула стародавня слава меркитів! Лишилася живою тільки одна зрадниця з роду меркитів, молода ханша, красуня Кулан! Чингіз-хан узяв її собі за останню дружину...

Кипчаки стали кричати:

— Веди нас на цих розбійників! Ми з ними розправимось! Вони недалеко! Вони не можуть швидко гнати биків і полонених. Ми відіб'ємо у них здобич...

— Ми швидко їх наздоженемо! — сказав хорезм-шах і наказав сурмачам скликати вершників, які, розбігшись по полю, здирали одяг з порубаних меркитів.

БІЙ З НЕЗНАЙОМИМ ПЛЕМЕНЕМ

— Чи знаєш ти, батечку, що сказав Заль багатиреві Рустему? »Ворога не можна вважати нікчемним і безпорадним«.

(З старовинної перської пісні)

Військо йшло всю ніч. Зробили тільки дві короткі зупинки, щоб підгодувати коней.

На ранок степ огорнувся туманом. Окремі загони загубили один одного. Тонкими тужливими голосами, наслідуючи виття вовків та шакалів, перегукувалися розвідники.

Свіжий вітер погнав розірвані клуби туману. На золотистій смузі неба біля обрію показалися гребені горбів. Під ними миготіли незліченні вогники багать, і все виразніше видно було групи вершників, верблюдів і навантажених возів на величезних високих колесах.

Це був табір невідомого племені. Там уже помітили наближення війська хорезм-шаха. Виринувши з танучих пасем туману, з'явилися тридцять вершників. Вони трималися трьома окремими десятками. Перші скісні промені сонця освітили їхній синій довгий одяг, залізну броню і залізні шоломи. Вони сиділи на невеликих товстоногих і довгогривих конях. Разом з переднім десятком їхав на високому туркменському жеребці білобородий мусулманин у білому тюрбані і малиновому кожусі, гаптованому жовтими квітами. Поряд із старим їхав вершник, тримаючи списа з білим кінським хвостом на кінці.

— Салям вам, — крикнув старик, — я теж мусулманин! Дайте мені поговорити з вашим головним полководцем, хай оберіає його Аллах!

— У нас у війську багато полководців, а очолює один, гроза всесвіту, меч ісламу, хорезм-шах Алла ед-Дін Мухаммед.

Старий зійшов з коня. Склавши руки на грудях, злегка зігнувшись, він підійшов до того місця, де на своєму чудовому коні сидів у всьому блиску шах Хорезму, оточений безмовними пишно вбраними ханами.

— Повелитель монгольського війська, великий нойон⁷²⁾ — Джучі-хан, син Чингіз-хана, владика східних країн, наказав мені, його перекладачеві, вітати могутнього владика західних країн, Алла ед-Діна Мухаммеда, хай продовжить Аллах твоє царювання на сто двадцять років! Він говорить тобі: салям!

— Салям! — відповів шах.

— Хан Джучі запитує, чому хоробре військо шаха прямує по слідах монгольського війська, посуваючись так поспішно всю ніч.

Старий чекав на відповідь. Але шах, погладжуючи чорну бороду, пильно вдивлявся грізним поглядом у монгольського посла і мовчав.

— Хан Джучі наказав ще сказати, що його батько, непереможний владика Чингіз-хан, повелів своїм полководцям Субудая і Тохучару покарати бунтівливих меркитів, які втекли від волі ханської. Знищивши їх, монгольські війська підуть назад, до рідних степів...

Старий помовчав якийсь час, впиваючись поглядом у незворушне суворе обличчя шаха, потім провадив далі:

— Чингіз-хан, повелитель усіх народів, що живуть у повстаних юртах, всім нам звелів поводитися по-дружньому з мусулманськими військами, якщо з ними доведеться зустрітися. На знак дружби хан Джучі пропонує видати військам шахської величності частину захопленої здобичі і полонених меркитів як рабів.

Тоді шах ударив канчуком коня. Гнідий кінь затанцював, стримуваний сильною рукою Мухаммеда. І шах сказав знамениті слова, які тут же записав до «Похідного зошита подвигів і боїв і висловів шаха» його придворний літописець Мірза-Юсуф:

— Скажи своєму начальникові: якщо Чингіз-хан не велів тобі зі мною битися, так мені Аллах наказує інше — напасти на ваші війська! Я хочу заслужити милість всемогутнього Аллаха, знищивши вас, поганих язичників!...

Перекладач, вражений, скам'янів, обдумуючи слова хорезм-шаха, але Мухаммед уже направив коня до війська, яке поспішно вишикувалось у бойовий порядок.

⁷²⁾ Нойон — князь.

Перекладач повернувся до монгольських вершників, сів на коня, і вся група монголів поїхала до свого війська. Кілька кроків вони їхали повільно, а тоді, припавши до грив, на всю кінську прудкість помчали до свого табору.

Бій закипів.

Як тільки старець-мусулманин доскакав до табору монголів, звідти відокремилось кілька загонів, поволі прямуючи назустріч військам хорезм-шаха, і зупинились на пологих горбах.

Хорезм-шах віддав наказ ханам:

— Військо розбити на три частини: праве, ліве крило і середина. Обое крил повинні охопити табір монголів, щоб ніхто звідти не вислизнув. Середина, де перебуваю я, буде запасною силою. Я двигну її туди, де потрібна буде підмога і вирішальний удар. Просто на нас вороги не кинуться. А якщо кинуться, тим краще: вони загрузнуть у багnistому солончаковому болоті.

Шах піднявся на вершину горба. Далеко розлігся степ — місце майбутнього бою. Шах зліз з коня й опустився на килим. Достарханджі розстелив гаптовану шовком хустку, розставив підноси з коржами, ізюмом, сушеною динею. Він налив у чаші кумису і роздав молодим бекам, що супроводжували в поході хорезм-шаха, навчаючись військової справи.

Швидкохідні верблюди з провізією опустились на коліна. Достарханджі розпоряджався, виймаючи разом із слугами золоті глечики, тарілки і найсмачніші страви, щоб підкріпити виснажені походом сили хорезм-шаха.

Правим крилом командував нелюбий син хорезм-шаха Джелаль ед-Дін. Вороний жеребець навскач виніс його на вершину бархана. Молодий хан вдивлявся в рівнину бою, затуляючи від сонця маленькою рукою вузькі чорні очі.

— Поклич Кара-Кончара! — крикнув він джигітові.

Кремезний молодий туркмен у червоному каптані навскач помчав з горба і повернувся разом з сухорлявим вершником у чорній баранячій шапці і чорному плащі. Кара-Кончар під'їхав до Джелаль ед-Діна і, схилившись до нього, уважно прислухався до його слів. Хан пояснив плян майбутнього бою. Яструбине обличчя Кара-Кончара не виявляло ніякого хвилювання, лише в карих, круглих, як у сови, очах спалахували веселі іскри.

— Бачиш оцей солончак? — говорив Джелаль ед-Дін. — У ньому для нас і загибель і удача. Татар не так багато. Нас утрое більше. Але не в кількості сила. Чи можу я довіритися нашим воїнам? Від умираючого меркита я вивідав, що монголів усього тисяч двадцять. Значить, якщо проти нашого крила піде половина, то це буде тільки десять тисяч. У нас же самих лише туркменів шість тисяч та кара-китаїв п'ять тисяч. Але кара-китаї скорилися падишахові через злидні та голод. Вони

вирушили в похід не воювати, а погріти руки біля чужих вогнищ. Я їх пушу вперед застрільниками. Вони охоче підуть, щоб якнайшвидше дістатися до татарських обозів. Але той таки меркит назвав татар «оскаженілими тиграми». У бою татари, звичайно, проженуть кара-китаїв і кинуться на нас. Тут їх треба зустріти з усією люттю, вдарити їм у бік і загнати у багnistий солончак. Там вони загрузнуть, і ми їх порубаємо.

Після цього ми кинемося рятувати мого батька. Доведеться сьогодні падишахові забути солодкий спокій душі і смажених качок... Гей, джигіти, мерщій до туркменських ханів і скажіть, що сьогодні в бій їх поведе Кара-Кончар, барс Кара-Кумів.

Шість джигітів помчали в усі кінці туркменських загонів, які розсипалися по горбах. Коли військо почуло ім'я Кара-Кончара, всі стрепенулись і загомоніли. Хто не чув ім'я Кара-Кончара, грози Хорасана й Астрабада! Ніхто не гадав, що цей мовчазний, чорний вершник на стрункому рижому жеребці є саме безстрашний і невловимий джигіт каракумських рівнин.

Кара-Кончар підскакав до туркменів, викликав кількох вершників і, коротко виклавши плян бою, повів три тисячі вершників за горб, де він повинен був, причаївшись, чекати на татар.

Джелаль ед-Дін на вороному жеребці вихором підлетів до кара-китаїв. У повстяних малахаях, на маленьких мохнатих конях, вони чекали безладним натовпом, наїжившись короткими списками.

— Молодці кара-китаї! — гукнув до них Джелаль ед-Дін. — Ви гірські барси, ви найхоробріші в бою! Ось перед вами табір боягузливих бродяг. Вони, як нічні злодії, розграбували нашу багату здобич. Вона належить тільки нам, господарям цього степу. Нападайте на них і беріть у таборі все, що хочете!

Кара-китаї заворушилися і рясую рушили до табору татар. Курява заклубочилася над ними, і, в міру того, як вершники прискорювали стрибки, їхні дикі зойки посилювались, поки не злилися у суцільне ревіння.

Хорезм-шах Мухаммед, відгорнувши довгі поли соболевого кожуха, зручно сів на килимі і гриз міцними білими зубами лапку дикої качки. Другу лапку об'їдав шейх-уль-іслям, єдиний з шахського почту, що удостоївся чести сидіти на маленькому килимі напроти падишаха. Навіть учасник усіх його походів Тімур-Мелік, улюбленець шаха, «держак його меча і щит його спокою», і той стояв, схрестивши руки на животі і слухав глибокодумну бесіду Мухаммеда з білобородим головою духовенства, що виявив бажання бути супутником шаха в поході, щоб увесь час молитися Аллахові про дарування йому перемоги.

Хорезм-шах жартував, зрідка позираючи в бік противника, який збирався в степу окремими загонами. У тихому ранковому повітрі добре було видно, як стрімливо проносились вершники між окремими частинами, як виблискували їхні круглі металеві щити.

Одна група монгольських молодців вилетіла наперед. Вони зіткнулися з кипчацькими джигітами... Високо злітали і падали блискучі мечі... Один воїн упав, кінь з сідлом, що збилося під живіт, незграбними стрибками помчав степом, підкидаючи задніми ногами.

Потім почався наступ. Кілька кінних загонів кипчаків помчали жовтою рівниною.

Шах поклав качку і крикнув:

— Беки, наступайте! Аллах вам підмога!

З наказу шаха кипчацькі загони, наміряючись обхопити монголів, стали витягуватись, вигинаючись, наче руки. Але монголи і не намагалися вислизнути з кільця, що змикалося.

Від табору відокремився перший загін монголів. Тисяча зімкнутих вершників, по сто чоловік в ряду, кинулись на маленьких лахматих конях, покритих залізними і шкіряними панцирами... Вони неминуче повинні були прорвати неструнку, хитку лінію кипчаків, які розтягнулися широко по степу.

— Кху-кху-кху-кху! — лунав звириний рев монголів.

Від табору одірвалася друга тисяча і покотилася степом. На сонці спалахували яскравим блиском сталеві шоломи, металеві щити і трохи вигнуті мечі.

Шах з вершини горба бачив, як від загальної маси монгольських військ одривався загін за загоном і нестримно мчав уперед з хрипкими криками «Кху!»

Кипчаки заметались. Крайній загін повернув до табору грабувати монгольські обози. Але від табору відокремилася ще одна тисяча і так само легко й рівно понеслася вбік і перерізала шлях кипчакам. Обидва загони зчепились. Густа хмара куряви огорнула місце бою. Звідти стали вириватись окремі кипчацькі вершники і, припавши до кінської шиї, мчали в степ.

— Нічого подібного я не бачив ніколи! — вигукнув, встаючи, шах. Він тривожно намотував на палець кінець бороди, впливаючись очима в далечинь.

Чотири загони монголів, один по одному, у стрункому порядку взяли напрям на середину розгорнутих військ шаха, на той горб, де був Мухаммед із своїм почтом.

Все ближче лунали вибухи монгольських вигуків: «Кху-кху-кху!»

Хто зможе спинити цю лавину? Мухаммед оглянувся. Тімур-Меліка поруч з ним уже не було. Скочивши на коня, він помчав у напрямі бою.

Найкращі, випробувані кипчацькі загони кинулися назустріч монголам. Ті затрималися лише на якусь мить, щоб прорубати собі прохід, і понеслися далі до горба, де стояв Мухаммед.

— Коня! — заревів шах. — Коня! — і, не чекаючи, поки його почують, він прудко збіг до підніжжя горба, де два конюхи тримали за повіддя гнідого жеребця з червоним хвостом.

Шах скочив на свого коня і подався в степ. За ним кинувся його почет, дзенькаючи доспіхами, збруєю і бубонцями.

На горбі лишився зім'ятий килим з мідними тарілками, золотими чашками і розсипаними ласощами. Вітер метляв кінець строкатого шовкового достархана. Тільки один з близьких осіб шаха не встиг втекти. Це був сивобородий шейх-уль-іслам. Він звалився з коня, коли ввесь почет навскач помчав за Мухаммедом. Імам зішов на горб, поправив килим і став на коліна. Порившись у зборках серпанку свого білосніжного тюрбана, він витягнув овальну золоту пластинку.

Коли до горба підскакали монголи, трое начальників і старий перекладач зійшли на його вершину. Один — молодий, з похмурим обличчям, чорними очима і вузькою чорною бородою. Кінець її, заплетений косичкою, був закинтий за ліве вухо. Другий — старий, важкий і огрядний монгол із скарлюченою правою рукою, обличчя пересічене навскоси багровим шрамом, від чого одне око примружене, а друге, вирячене, допитливо вдивлялося в усе навколишнє. Третій — високий, сухорлявий, увесь покритий стальним панциром. Це були старший син Чингіз-хана Джучі і двоє вже ушлавлених у Китаї полководців — одноокий Субудай-багатур і сухорлявий Тохучар-нойон. Імам усе ще перебував у молитовній зосередженості, б'ючи земні поклони. »Він — служитель бога«, — сказав перекладач. Імам підвівся, склав руки на грудях і, зігнувши спину, дрібними кроками підійшов до одного з монголів.

— Уже три роки я вірний слуга повелителя всесвіту Чингіз-хана, — покірливо сказав він і простягнув монголові золоту пластинку. — Щомісяця я посилав з караванами листи до начальника першого монгольського поста на великому шляху до Китаю. Тепер я прошу взяти мене на службу до себе в монгольське військо. Я не хочу повертатися до Хорезму...

Товмач переклав слова імама. Джучі-хан недбало взяв золоту пластинку.

— Маленька пайцза з кречетом... — зауважив він, пильно стежачи за степом, де в усіх напрямках скакали вершники. Він повернув золоту пластинку шейх-уль-ісламу і сказав:

— Ні! Ти нам потрібний, поки ти грієшся біля серця твого володаря. Їдь назад до твого довірливого шаха і надсилай нам знову сповнені відданості листи.

І монголи одразу забули про імама. Сутичка наближалася до горба. Туркмени Джелаль ед-Діна відкинули монголів лівого крила, частину порубали, решту тіснили до болота.

Усі трое монгольських начальників навскач спустилися з горба.

Бій точився до вечора. Туркмени і кара-китаї, перекинувшись на ліве крило, атакували монголів. Вони билися окремими загонами. Монголи то розсипалися і, тікаючи, кидалися вбїк, то раптом повертали коней і стрімливо нападали на переслідуючих туркменів, щоб знову після цього кинутися навтіки. Коли смеркло, монголи раптом помчали до свого табору.

Хорезм-шах повернувся до горба і провів там тривожну ніч. Навколо полягали спати кипчацькі воїни біля своїх коней, прив'язавши їх арканами.

Вдалині багровими спалахами тріпотіло небо, відбиваючи полум'я монгольських багать. Вогні палали всю ніч. »Монголи готуються до ранкового бою«, — говорили кипчаки. З усіх кінців степу долітали стогони і заклики про допомогу, — половина кипчацького війська пораненими і забитими полягла в цьому бою.

Джелаль ед-Дін переконував хорезм-шаха:

— Відступати тепер, коли монголи не могли нічого вдіяти з нашим військом, це — погубити свою славу. Вони зараз укріплюються в таборі... Отже, треба негайно, цієї ж ночі, підкрастися, напасти раптово і прикінчити їх.

— Завтра я буду продовжувати бій, — сказав Мухаммед, кутаючись у соболевий кожух.

Коли скісне проміння сонця побігло по степу і від горбів потягнулися довгі тіні, військо хорезм-шаха, знову вишикувавшись трьома частинами, рушило на монголів.

Але в їхньому таборі, позад димних вогнищ, було порожньо: в ньому не залишилось жодного монгольського воїна. Валялися тільки трупи по-звірячому порубаних меркитів, та шкандибало кілька кульгаючих верблюдів.

Посланий навздогін за монголами загін туркменів повернувся надвечір.

— Монголи так швидко тікали на схід, що ми бачили тільки хмару куряви, яка неслася в далечінь.

— Вони добрі воїни, я ніколи ще не бачив таких! — зауважив хорезм-шах і наказав своєму військові повернути коней назад.

— Це були передові розвідники, — сказав шахові Джелаль ед-Дін. — Вони повернуться з величезним військом. Зараз треба йти за ними, стежити, з'ясувати, що вони готують, і самим поспішно готуватися до війни...

— Ти міркуєш, як недосвідчений юнак, — відповів Мухаммед. — Монголи ніколи більше не відважаться напасти на мене!..

(Далі буде)

«У К Р А Ї Н А»

(Вступ до «Марусі» Марка Вовчка)

Минулого року, в кількох числах «Визвольного Шляху*) була вміщена стаття «Відоме й невідоме про Марка Вовчка». Там багато писалося про видання «Марусі» М. Вовчка французькою мовою. Ось у мене два видання «Марусі» — одне з перших і одне з останніх. У другому виданні «Марусі» (французькою мовою) у написаному до неї «Вступі» є чимало скорочень, тому доцільним буде подати українському читачеві повний «Вступ» із перших видань, написаний П. Ж. Сталем (Гецелем) за вказівками Марка Вовчка, а може, як це і з тексту виглядає, точно переписаний з її первісного тексту, хоч і з деякими вставками самого Гецеля. Крім дослідницько-літературної вартості, цей вступ проілюструє нам теж політичні погляди нашої письменниці на одну фазу української історії. Погляди ті ж ще раз підтвердять здогади про політичні переконання Марка Вовчка, що ми їх висловили у статті «Відоме й невідоме...»

Вступ до «Марусі», зредагований Гецелем, називається «УКРАЇНА»:

«Я розкажу вам про те, що діялося давно в Україні, в одному невідомому, але свіжому й чарівному закутку цієї країни.

Я дуже люблю такі країни, що про них не говориться, чужинець їх не відчуває: вони залишаються самі собі, зберігають свою самоту і свої таємниці, свої квіти й почування, свої важкі турботи й прості приємності. Їхня історія зовсім своєрідна, а звичай населення є їхньою власністю, якою, без сумніву, вони гордяться. Тут зустрічаємо те, чого не можна ніде знайти: природа і люди зовсім нові. Такі країни, — не називаючи нічого, — мають інколи своїх героїв, своїх справжніх героїв.

Я теж люблю героїв, зокрема ж коли вони цим не пишаться, коли вони прості й щирі, коли чинять великі діла без крику на ціле горло: «Дивіться, дивіться що я зробив, нагородіть мене!» І саме тому, що бувши такими як вони є, що мають свої примети, вони не можуть бути інакшими, як тільки героїчними.

Але досить філософії, як каже наш шкільний учитель, коли бачить, що не всі з ним погоджуються. Розкажуймо історію.

Отож у цьому закутку, про який я почав вам розказувати, була колись така хата, як усі хати на селі. І в цій хатині жив козак Данило Чабан та його родина.

Тільки прошу вас, не змішуйте українських козаків з донськими, з тими бородачами з круглими, жакливими очима, з їхньою ординарною мовою та безсоромними манерами! Вони зовсім не подібні одні до одних.

Українці не носять бороди, хіба в п'ятдесят років. І тому ви не бачите в цій країні ніяких інших борід, хіба сиві. Молоді хлопці носять вуси, так як поляки. Українці — високі, сильні й стрункі. В більшості в них правильні риси обличчя, гарно зарисовані брови, великі очі мигдалевої форми, спокійний вираз обличчя, гідний, трохи суворий, що може видаватися сумовитим.

Хочете знати, що значить слово козак? Слово козак — турецьке, і означає воно — лицар на коні.

У часи, коли Україна була республікою і воювала з турками, турки називали цих невідомих героїв, яких мали побороти, — козаками. Я не буду перераховувати всіх воєн цієї республіки. Це було б надто довго. Вистачає, коли скажу вам, що впродовж багатьох років вона знаходилася — як кажуть у нас, а може й деінде — «між двома вогнями», між Великоросією і Польщею. А може, ще й сказати, що «між чотирьома вогнями», коли врахувати турків і татарів. Врешті, не можучи погоди-

*) Див. «В. Ш.», кн. I, III, IV, IX, XI за 1958 р.

тись із поляками, ця республіка погодилася на »братні« (лапки Гецеля! — Л. В.) пропозиції Росії.

»Ми надто слабі, щоб знову боротися з нашими сусідами. Аж досі ми славно витримували війни, це правда. Але врешті нас розчавлять. Росія пропонує нам договір, пристаньмо на нього«. — Так думав і гонимий старий гетьман Богдан Хмельницький, і народ його послухав.

Спочатку все йшло добре. Воля, рівність, братерство, — росіяни все це респектували. Але поволі справа почала мінятися. Не минуло й року, коли населення мало вже тисячі причин сказати гетьманові Богданові: »Що ж ми зробили?»

Старий Богдан, чуючи про ці речі, плакав і нічим, як казали, не можна було його розрадити.

»Намагаймося зарадити лихові!« — сказав він згодом, але не пощастило йому і він з горя помер.

Після його смерті Україна зазнала багато нещастя. Вона поділилася на два табори: одні були ще за Росію, інші вже зверталися в бік Польщі.

Зформувалася і третя група. Вона була за повну незалежність України (підкрес. — Л. В.). На жаль, нечисленна. І ось саме в цей час починається наше оповідання.

Всі ці відомості з історії України Гецель міг одержати тільки від Марка Вовчка. А наскільки вони вірні та які, сказати б, сучасні й співзвучні з нашими споконвічними бажаннями, — найкраще ілюструє останній уступ. Годиться зазначити, що пізніші видання »Марусі«, хоч і мають погані, московські, »балалайкові« ілюстрації та скорочений вступ, проте ці історичні місця в них залишилися. Викинено з них тільки »філософічні« міркування Гецеля, які, властиво, не дуже то й стосуються до оповідання. На думку ляпідарних французів, вони розводнювали розповідь. І здається, що »Маруся«, зарахована до видань виховної дитячої лектури, нічого й не стратила на цьому скороченому вступі.

Люба Вітошинська

ЧИТАЙТЕ! ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ! ПОШИРЮЙТЕ!

Суспільно-політичний тижневик

ГОМІН УКРАЇНИ

Видає Видавничка Спілка »Гомін України« з обм. порукою в Торонто, 140 Bathurst. St., Канада.

»ГОМІН УКРАЇНИ« — заступає позиції революційно-визвольної боротьби і наголошує на потребу усунення з нашого національного світогляду ворожих ідей та шкідливих впливів на справу визволення.

»ГОМІН УКРАЇНИ« — подає вісті з життя українців в Канаді і цілому світі, а зокрема найновіші вісті з життя в Україні.

»ГОМІН УКРАЇНИ« — містить сторінки літератури і мистецтва, мови, жіночих об'єднань, спорту і т. д.

»ГОМІН УКРАЇНИ« — містить оголошення, реклами підприємств, допомагає в розшуках рідних і знайомих.

З листів до Редакції

Високоповажаний Пане Редакторе!

У Вашому цінному журналі (кн. II, ст. 147, 1959 р.) появилася стаття п. д-ра К. Сенди п. заг. «Український Державний Університет у Кам'янці Подільському». Прочитавши її, в мене, колишнього студента юридичного факультету цього ж університету, виникли до статті поважні зауваження, тому хочу дещо доповнити, а дещо спростувати. Ваш журнал я надто ціню, тому й вважаю, що подавання неточних даних не принесе користі ні пам'яті нашого університету, ні Вашому цінному журналові.

Про університет у Кам'янці Подільському, ще десь у 1951-52 роках була стаття в журналі «Київ», який і досі виходить у Філадельфії. Там же було моє доповнення до цієї статті. Видно, що ця стаття ні Шановному Авторові, ні Редакції Вашій зовсім не znana. В Клівленді (США) ще живе проф. Леонід Бачинський і він може не одне сказати про початки і розгорт університету в Кам'янці.

Шан. Автор у своїй статті зовсім поминув агрономічний факультет. На правничому факультеті викладали тоді: проф. Лебідь-Юрчик, проф. Остапенко, доц. Завадський, доц. Плевако і ректор І. Огієнко. Був теж заангажований європейської слави правник проф. Ейхельман (німець), але через воєнні дії він не міг обняти своєї катедри.

В Кам'янець-Подільському університеті зовсім не було «ради факультетських старостів», а була «рада студентських представників», головою якої був Бочарів-Бойко. Проти нього все кирили «ліві» — Мезен, Волянський та знаний опісля комунізуючий письменник Валеріян Поліщук, який за вірну службу більшовикам дістав від них заслужену «нагороду». Важливу роллю в студентському житті відіграв також і буковинець Ілько Попович (недавно помер у Мюнхені) і голова студентського товариства «Академічна Громада» Юрій Срібний. У Торонті живе ще знайний співак-артист Михайло Голинський, один з визначних студентів університетського хору, і проф. Ю. Каменецький із дружиною, обидвоє колишні студенти Кам'янець-Подільського університету. Секретарем студентських справ був п. Грінченко.

Кам'янець мав бути нашим центром науки, наче Гайдельберг. Затишне місто, без промислу й політичних пристрастей. До заснування університету спричинилися, крім уже поданих осіб, тодішній міністер закордонних справ проф. Дмитро Дорошенко, історик Поділля о. Юхим Сіцінський, о. протоєрей Табінський і проф. Віднов. Ректор проф. Огієнко, теперішній митрополит Греко-Православної Церкви в Канаді, поставив цей університет, як кажуть, «на ноги». Оборонив його під час польської інвазії, коли там концентрувалося тоді все українське життя. Заслуг проф. Огієнка ніхто не може заперечити, на жаль, їх у статті не подано.

Згаданої Шан. Автором «університетської гімназії» зовсім не було. Також ніхто не чув про катедру польської мови, літератури та історії. Г. Степура, адвокат із Жванця, не мав у той час ніякого відношення до університету.

Цими зауваженнями не роблю ні Вам, ні п. д-рові Сенді якихсь закидів, але роблю їх в ім'я правди, бо ж це сторінки нашої історії.

Роман Коцик (США)

3 **НОВИХ ВИДАНЬ**

НЕЗВИЧАЙНО ВАРТІСНИЙ ПЕРЕДРУК

Дмитро Дорошенко: ІСТОРІЯ УКРАЇНИ (з малюнками, для школи й родини). Краків—Львів 1942, Нью-Йорк 1957, Видавнича Корпорація «Булава», стор. 254.

Ілюстровані однотомники з історії України відіграли в українському національному відродженні неабияку позитивну роль: поруч з історичною белетристикою Каченка, Лепкого і — почасти — Гоголя, вони надзвичайно сприяли зростанню національного інтересу, ба навіть процесові кристалізації національно-державницької свідомості в найширших колах колишнього «малоросійського» та «русинського» суспільства. І немає жадних причин сумніватись, чи вони можуть виконувати цю свою плодотворчу культурно-історичну функцію й надалі, в умовах еміграції та боротьби проти денационалізаційних впливів.

Серед тих ілюстрованих однотомників були найбільш поширеними й найвартіснішими три — М. Аркаса, М. Грушевського й Д. Дорошенка. Кожен з них має свої переваги й недоліки, проте, коли вибирати один якийсь, то це, на нашу думку, мав би бути однотомник Д. Дорошенка. Якщо твір М. Аркаса містить найбільше матеріалу і, за характером свого викладу, найпридатніший для молоді, то він же, з другого боку, і «найлегендарніший» з усіх трьох, занадто безтурботний щодо вимог історичної істини. Твір М. Грушевського, знову ж, є приступний лише для зрілішого читача, вже не кажучи про деякі його навряд чи корисні соціально-політичні тенденції. Навпаки, однотомник Д. Дорошенка в аж зразковий спосіб сполучає в собі жвавий і цілком загальноприступний виклад з послідовною науковою об'єктивністю, взагалі притаманною цьому видатному історико-

ві, і спробається навіть зовсім «сухі» матерії освітлювали цікаво й привабливо; напр., аж подиву гідне, з якою максимальною чіткістю та стислістю сформульовано в § 77 аграрний устрій на Гетьманщині другої половини XVII-го сторіччя.

Те саме стосується й до вибору ілюстрацій; звичайно ж, серед них багато є й таких, що їх основна або й єдина рація полягає в збуджуванні історичної уяви читача — такими є, напр., дуже численні фантастичні «портрети» українських князів передлитовської доби (і це само з себе не зле, зле тільки, що одяг і зброя на них нерідко занадто вже анахронічні); проте, поряд із цим, скільки ж у тих малюнках подано й дуже доброго археологічного та етнографічного матеріалу! Велика кількість компетентно накреслених мап теж належить до позитивних властивостей цієї книги.

Правдоподібно, що багато кому історичні концепції Д. Дорошенка здаються негдо традиційними; але ми гадаємо, що якраз оцей поміркований консерватизм найліпше пасує до першого серйозного ознайомлення з історією власної батьківщини: а з модернішими теоріями та гіпотезами буде час ознайомитись саме тоді, коли читач уже буде здатним ставитись до них аби трохи критично. Цим ми, звичайно ж, не хочемо сказати, що абсолютно всі формулювання, подані в цьому творі, нас задовольняють; напр., авторство «Історії Русів» приписано Гр. Полетиці занадто вже категорично (навіть у порівнянні з тим, що сам Д. Дорошенко писав про це у своїй «Українській історіографії»); шонайменше неточним є формулювання, мовляв, під Чудновом поляки «не допустили Юрія Хмельницького злучитись з москалями», бо з першоджерел цілком ясно, що Хмельни-

ченко зробив сливе все від себе залежне, щоб залишитись із своїми козаками за тієї кампанії фактично осторонь від польсько-московських ударів і зіграти роль «третього, що радіє» — що йому значною мірою вдалось¹⁾; після спеціальніших дослідів бл. п. проф. Б. Крупницького вже тяжко твердити, мовляв, Кочубей і Іскра зрадили гетьмана Мазепу «з особистої неприязні», справа ця була далеко складніша. Проте, все це — лише деталі, і то аж ніяк не численні.

Свій «фотостат» із видання 1942 року «Видавнича Корпорація Булава» зробила дуже старанно й сумлінно: папір прегарний, шрифт теж, не всі малюнки вийшли однаково яскраво, але це, мабуть, більш залежить від оригіналу, аніж від способу репродукції; додано лише одну коротеньку нотатку наприкінці (про марність надій, які українське національно-свідоме суспільство покладало на хід другої світової війни), змінено лише один напис під певною ілюстрацією (на стор. 159). На жаль, за таких умовин сливе неможливим було виправити деякі прикри друкарські помилки попереднього видання, які так і залишились; найгірша з них — це, мабуть, невірна дата смерті Витовта на стор. 76. Проте заки-

дати це названій вище видавничій корпорації напевне не доводиться.

Так само не слід закидати їй того, що на обкладинці — зрештою дуже гарно зробленій — вона вмістила український національний герб-тризуб у його гетьманському варіанті, себто з хрестиком зверху: обкладинка це безперечно власність видавництва (хоча слід зазначити, що сам небіжчик-автор був би цією обкладинкою, з багатьох і поважних причин, незадоволений). Але є ще одна справа: що означає напис на звороті титульної сторінки «права застережені»? Всі права на друк або передрук творів бл. п. Дмитра Дорошенка належать беззастережно його вдові — пані Наталії Дорошенко; а від неї ми довідалися, що про оцей передрук ніяка угода не була складена. Не хочемо закидати «Видавничій Корпорації Булава» того, що вона діяла цим разом зовсім самочинно і, як то кажуть, «явочним порядком»; бо за наших еміграційних обставин конче треба вітати всякий передрук кожного вартісного твору. Проте «застерігати» права, які видавництву жадною мірою не належать — це вже занадто.

Отже сподіваємося, що цей комічний напис потрапив у книгу з інших видань «Булави» зовсім механічно; інакше бо це був би дуже прикрий прецедент правопорушення.

В. Державин

ЛІТЕРАТУРНИЙ БЛЕФ

Boris Pasternak: «LE DOCTEUR JIVAGO». (Боріс Пастернак: «Доктор Живаго»). Роман, переклад з російської мови, В-во «Галімар», Париж 1958 р.; французькою мовою, з приміткою: «Оригінальне видання цього твору італійське — Джанджакомо Фелетрінеллі, вія Андегарі 6, Міляно»; стор. 648.

Нарешті закінчила я читати оте товстелезне томище, перемагаючи знеохочення й утому. А згорнувши книжку, запитала себе тими ж словами, що й французи, відсидівши декілька годин на нудних виставах «Бесів» Достоевського чи «Бло-

щиці» Маяковського: «Навіщо мучити худобу?»

Французи, звичайно ж, не вживали того знаменитого селянського вислову, щоб ним виявити своє здивування, чому дирекції театрів подають французькому глядачеві такі важкостравні п'єси. Та мені здається, що важко знайти зручніше запитання, коли взяти до уваги, як дуже наш селянин любив худобу та беріг її перед надмірною втомою. Так же само, як і французькі критики, що знають смак своєї публіки і дорожать своїми театрами!..

Та французам можна й не дивуватися; це ж народ, який має чи не найбагатшу в світі літературу, знає з оригіналів чи перекладів багато світової літератури, тож може собі дозволити ще й на пізнання, а то й «захоплення» советською літературою, тим більше, коли підсуне їй Шведська Королівська Академія!

І справді, коли б не нагорода Нобеля, то мабуть ніхто у світі не поцікавився б таким мізерним твором як «Доктор Жіваго». Признавши літературну нагороду його авторів, Шведська Академія скомпромітувала себе з двох поглядів: 1) вона затратила критерій вартости мистецького твору, оту «калокаґію», яка вимагає в усіх виявах людського духу «краси й добра», зокрема ж, і передусім, у літературі; 2) обминувши цей критерій, вона керувалася позамистецькими, бо політичними, мотивами у виборі лауреата на 1958 рік. Обидва ці закиди дуже важкі, при чому перший мусів би бути смертельним.

Другий закид слабший тільки умовно, бо мусимо раз назавжди погодитися з тим, що на світі все «політичне». І коли, напр., ми були свого часу дуже огірчені тим, що не Іван Франко, а Реймонт дістав нагороду Нобеля за своїх «Хлопів», що сталося завдяки політичним ходам поляків, то все ж таки не можна відмовити цьому творові, коли не «краси», то бодай «добра» в змальовуванні прив'язаня селянина до землі. Це ж була все таки літературна зачіпка. На жаль, зовсім інакше з нагородою для автора «Доктора Жіваго» — Бориса Пастернака! Тут ніякої літературної зачіпки немає й тому другий закид рівноградний першому. Керуючись політичними мотивами, Академія поминула повноцінні твори письменників інших національностей, вибравши низькопробного автора тільки тому, що він «советський». При чому виправдання буцім то підсоветський письменник «не може всього писати» і через те твір має «недотягнення», не витримує критики, бо це, поперше, створює прецедент, подруге, чому ж Академія не поцікавилася підсоветськими екзильними письменниками, які можуть «усе писати», та

ще й набагато талановитіше за Пастернака? А втім, і твір Пастернака теж «екзильний» і появився найперше не оригінально, російською, мовою, а італійською!

Признаючи нагороду Нобеля за твір «Доктор Жіваго» й пояснивши, мовляв, «твір Пастернака відбиває традиції російської літератури» (цитата з пам'яті), члени журі самі, мабуть, були свідомі того, що це ніякі «традиції», а досить невідале наслідування й чистокровне епігонство. Бож у тому творі, — який важко й назвати повістю чи романом, хіба хронікою, — є й Достоевський з його Раскольниковим і сокирою, і «філософування» Лева Толстого, і натуралізм Купрінової «Ями», але немає нічого оригінального! Навіть стиль, бо епічний спокій двох перших заступив Пастернак розтяглістю й хаотичністю, аж ніяк не вирізняється позитивними якостями. Аж дивно читати в захвалюючій твір пресі, що це, мовляв, твір усього життя автора, творче завершення Бориса Пастернака! Коли це правда, то автор мав доволі часу на те, щоб свій твір виправити, а перш за все... скоротити. Хіба одну-єдину пом'яшуючу обставину можна б знати: автор прожив своє життя в ССРР, отож дуже нецікаво, тому й картини цього життя не могли вийти кращими. Але це виправдання вбивче навіть для пересічного письменника! Виходить — Пастернак нижче пересічного письменника.

Це саме стосується й до персонажів «Доктора Жіваго». Замість тридцяти невиразних і подекуди зовсім зайвих осіб, краще б було Пастернакові обмежитися десятком і так їх змалювати, щоб читач не переплутув. Саме виправляючи цей недолік, видавці французького видання надрукували на початку твору список головних дієвих осіб, а це теж обтяжує автора.

Цікаво, що в т. зв. «описях природи» в цьому творі ніяк не видно «поета». Бліді, банальні картини (лісу, снігу, тайги), а навіть деякі порівняння повторюються декілька разів. Виправдувати автора вбогістю заобсервованих явищ? Монотонністю сибірської тайги? А де ж поетична здатність бачити й

відчувати те, чого звичайні смертні не можуть?

Щодо композиції твору, то тут автор теж виявив свою безбратність. Він, щоправда, «скалькулював» усе так, щоб його герої рухалися по просторах «Росії» («Сибирь тоже русская земля!») і в потрібних місцях та часі зустрічалися й продовжували «роман» і врешті «благотолучно» закінчили свою ролю. — але ж яке це все надумане, неправдоподібне, непереконаливе! Занадто бо зловживає Пастернак засобом, засудженим ще в старовину, як «деус екс махіна».

Та все це можна б авторові простити, якщо б ідейна сторінка його твору відповідала вимогам, що їх ставлять до письменників добродійні фундації з метою нагороджувати за загальнолюдські wartości, працю й творчість для добра людства. Його поступу, його щастя. Даруйте, не ставлять, а ставили, бо тепер, як бачимо, таких вимог у фундації Нобеля вже немає, або хтось хитро вміє їх обійти.

Яка ж «ідея» твору Пастернака? Отож вона, згідно з московськими «традиціями» та советською політикою, «занепадницька», яку на Заході сприймають як «екзистенціалістичну», песимістичну. Проте вона зовсім не песимістична. Вона проголошує, що все старе й «гниле» треба знищити й дати місце здоровому, сильному... Отже є в цілковитій згоді з московською настановою старого й нового втілення, додавши ще й вимоги советської літератури: «позитивні герої», «позитивна боротьба», «позитивна праця». І як бачимо, все це в творі Пастернака дотримане з увагою вислужника.

Як не дивно, але критики чомусь знаходять подібність (звичайно, в доброму змислі!) доктора Жіваго з Пастернаком, а дехто навіть каже, що герой цього твору — це сам автор. Це твердження хоч не почесне для Пастернака, але й досить вірне. Бо хто такий Жіваго? Це не тільки втілення старого режиму, це втілення російської «інтелігенції» з усіма чорними кольорами її характеру! Людина, яка в приватному житті неморальна, безідейна, нерішуча й труслива, тска ж вона і в

суспільному житті, у війні, революції й у побудові «нового життя» — хіба ж не заслуговує на загибель, не тільки в очах большевиків?

Юрій Жіваго — син купця з породи таких «ухарь-купець», що тільки знали нагромаджувати, звичайно не дуже чесними способами, маєтки й розтрачувати їх на розпусту чи п'янство. Юрієвого батька розпиває його ж приятель — адвокат Комаровський, а пізніше штовхає п'яного з поїзду й «помагає» йому вмерти... Юрій вивчився лікарем. Він не пив, зате любив жінок. Спершу свою власну, Тоню, з якою мав двох дітей — Сашу й Машу, а згодом Лару, з якою мав доньку Таню, і врешті Маріну, з якою мав знову двох дітей — Капу і Клару. Всі ці жінки жили, але змінювалися в нього в якійсь дивній залежності від політичних подій: перед війною, за старого режиму, — найвідповідніша була «дворянка» Тоня, донька промисловця Крюгера, в час революції — годилася колишня коханка Комаровського, а дсіл дружина партизанського комісара Стрельнікова, Лара, а вже в часи НЕП-у — найбезпечніше було причалити до теплої хати сторожа Щапова і його доньки Маріни.

В суспільно-політичному житті Юрій Жіваго такий же неморальний і безпринципний, як і в приватному. Він, хоч представник буржуазії, «з радістю сприйняв революцію», але нічого не зробив для неї, залишаючись збоку. Коли ж революція перестала йому подобатись з причин матеріальних невідгод, він так же само й не пробує з нею боротись й захищати старе. Щобільше: силоміць зятягнений у партизани, він хоч і «не мусів як лікар стріляти» (невже такі «прева» мали лікарі в советських партизанів?), але таки взяв чужу рушницю і стріляв «білих», з якими він «у душі симпатизував». Пострілявши одного з них, молоденького хлопчину, він, московським звичаєм, «жається» і передягнувши раненого в одяг убитого партизана, допомагає йому втікати до білих, а сам лишається дсіл з червоними. Ось і справжня московська «душа», далека від того ідеалу, яким зма-

льовують героя Пастернакової хроніки чужі й наші (оце незрозуміле!) літературознавці.

Відв'язавшись врешті від партизанів, Жіваго вертається в Юрятін, сибірське місто, яке стало йому пристановищем після втечі з голодної Москви. Тут його ніхто не зрадив, хоч усі знали його — та його жінки — походження, і зовсім так, як Пастернак (тут автор з героєм сходяться вдачами!) починає «мирно працювати» — кожний у своїй професії: Пастернак робить переклади, а Жіваго займається лікарсько-адміністративною роботою.

На цьому міг би Пастернак закінчити свою хроніку, але для соцреалізму треба було чогось більше: «нового життя». Послужливий Пастернак показав і це, щоправда, ще не в «побудові соціалізму», а в нових людях, які за цю «побудову» візьмуться. Ці нові люди — це Євграф Жіваго, природний брат Юрія, і Таня Безочередова, природна донька Лари і Юрія. Вони, щоправда, «безпритульні» й «безбаченки», зате ж все таки «буржуазного походження». Та хіба це важливе? Важливе, що безбаченки!

Ці нові люди не тільки не нищать старих (крук крукові очей не виберей!), а ще й допомагають їм. Юрій Жіваго знаходить усюди піддержку й охорону, — чи в колишніх буржуїв, чи в нових пролетарів, — вони навіть повідомляють його про намірене арештування, і він їде з Ларою до колишньої посілости своєї першої дружини Тани, де теж їх усі знають, і спокійно перебуває критичний час. А коли з'являється Комаровський і пропонує вивезти їх у Зовнішню Монголію, а там чкурнути у вільний світ, то Жіваго чомусь на те не пристає (психологічно це зовсім необгрунтоване!), хоч і висилає Лару саму з її колишнім коханцем. Він же сам начебто має інші пляни: виїхати з Москви за кордон «легально» до своєї жінки, яку дивним-дивом із батьками і дітьми «викинули» з ССРСР...

З виїзду нічого не вийшло, зате він збив собі нове кубелечко з Маріною і знову спокійно зажив, віднайшов старих товаришів, які теж «переставилися» на нове життя, і разом з ними влаштуовував прий-

няття. Аж раптом одного дня Жіваго зник... Виявилось, що ним «заопікувався» брат Євграф (дуже слабо накреслена постать), советський урядовець, який дав йому грошей і обіцяв спровадити жінку й дітей з-за кордону. Хто зна, чи не вдалося б це (вони листувалися весь час) і без комітету «за повернення на родину», коли б Жіваго не вмер природною смертю на серцевий удар, щоправда, не в своєму ліжку, а на вулиці, але все ж таки не в катівні Чека!...

Оце й фабула твору «Доктор Жіваго». Правда, вона «прикрашена» довгими розмовами Юрія Жіваго із трьома жінками, своячками й приятелями, а далі, йдучи за «духом часу» — з пролетарями та партизанами, описом різних подорожей, зокрема довгої дороги в «м'якому» вагоні Москва-Юрятін (в час революції!), описом партизанського табору, за яким тягнувся другий табір з жінками й дітьми, сценми «любовних» історій (напр., Тягунової з малолітнім Васею Брикінім), вбивств та самогубств. Зокрема не забув Пастернак московського трсдиційного вбивства сокирою, тільки дещо в спрощеному вигляді: студент Достоевського, Раскольников, докладно передумав плян убивства й грабунку, а тоді, старанно підшивши сокиру в пальто, пішов рубати старушку. Пролетар Пастернака, Палих, не мав ні часу, ні досить інтелігенції на те, щоб придумувати деталі вбивства. Він просто вхопив сокиру, якою робив дітям іграшки, та й порубав нею жінку й дітей з розпачу... що партизанів розлучать з їхніми родинами (!)...

Табір партизанів, — це й були ті «нові люди», — ті лаптарі з гвинтівками й сокирами, такими необхідними в тайзі, ті жінки, що прорубали 30 верст лісу, щоб «гари могли просуватися», — їх, всупереч твердженням західніх і наших (!) критиків, Пастернак зовсім не засуджує! Попри базікання про «невиправдання колгоспної політики» (пуста інтелігентська балаканина, така модна в соціалістичних колах), Пастернак захоплено змальовує силу й гарт партизанів, які у жажливих (не для них!) умовах сибірської зими боролися з «білими»;

для них ніякі засоби не були надто жорстокі (вирізування цілих башкірських і татарських сіл за спротив грабункові!). Оці «нові люди», живучи життям скотини, творили «нове життя». І хоч Пастернак додав трохи чорних кольорів цим «новим людям», напр., ні пришивши ні прилатавши, шефові партизанів Лівереві — кокаїну (дуже натягнено!), то зараз же затушкував цей «прогріх» сентиментальним виведенням баб Кубарихи й Злидарихи, з їхніми «частушками», вороженням і співанням «старовинних російських пісень».

І тому в книжці Пастернака виниuli, або вивтікали за кордон, тільки негативні типи, паразити, непотріби. Всі ж, хто тільки хотів пристосуватися до «нового життя» — будували його незгірше партизанів. «Нове» підсовєтське життя будували не тільки «нові» люди! Серед них є й приятелі Жіваго, — Гордон і Дудоров, Комаровський і Самдевятюв, сестри Тунцови й багато інших.

Ось таку, стопроцентову комуністичну агітку, яку до «секретного» вивозу за кордон, тримали в державному совєтському видавництві «Новий мір», мабуть, з метою, трохи виправивши, надрукувати, — легковірний Захід хапає як «шедевр», перекладає на всі мови світу, при чому добре на цьому заробляють видавці й книгарні, а далі як «заборонену» й «обвинувачену в СССР» книжку — пропонують відзначити нагородою Нобеля. За такого галасу й такої тріскотливої пропаганди — нагорода «мурована», бож Москва не присипає «грушок попелом». Вона робить вигляд, наче б сердилася, Сурков їде до Італії, намовляє Фельтрінеллі припинити друкування, компартія Італії робить «натиск», але книжка виходить і... є нагорода!

Та цього ще мало. Пастернак, «зворушений», дякує, а Захід хвилюється: приїде Пастернак, чи не приїде до Стокгольму по нагороду? Москва вирішила, щоб Пастернак не їхав, бож і так поїдуть три інші, Пастернакові вистачить перекладів і... дачі. Отож Пастернак зрікається нагороди, кається, присягається... І знову сенсація, люди розхоплюють щораз нові видан-

ня «Доктор Жіваго», «геній» Пастернака зростає, а він сам просить Хрущова «не викидати його з Росії»...

Так розрослася «справа Пастернака» до гльобальних розмірів при допомозі темних сил і потягнень Москви. І не дивуватися тут джентлменському, хоч легковірному (звичайно, тільки у відношенні до Москви!) Заходові, якому й на думку не спаде, що тут щось підсунене, що це не «фейір плей», що все це блеф...

Однак, приходить, на жаль, дивуватися деяким українським критикам і літературознавцям, що перші повинні розпізнати фарбованих лисів і відповідно реагувати. Саме їх обов'язком було перестерегти західних колег про фальшивку, яку їм подають за добру монету. Тим часом деякі наші часописи й журнали не тільки що не беруться критично розглядати «Нобелівський твір» (зі страху, щоб їх не назвали невігласами?!), наче б це було «табу», але й переганяються з іншонаціональними критиками в розхвалюванні цього дуже посередньої вартости твору.

Залишається в цьому нашумілому «романі» ще одне питання — українське. Отож цей «самовідданий лицар», як окреслює Пастернака В. Барка, з зовсім нелюдською обережністю воліє промовчувати грізні для москалів криваві українські повстання, які в ті часи охоплювали всю Україну й Кубань. Навіть найменшої згадки про чотирирічні визвольні змагання України в книзі-хроніці Пастернака немає. Це «табу», якого «лицар», «борець за свободу», Пастернак, не наважився переступити. Він воліє з українця Воронюка зробити... конвоїра засланих, звичайно, не «політичних», який разом з ними втікає з поїзду. Він вклядає декілька «українських слів» (без подання їхнього змісту) в уста рижого моряка і додає, що моряк говорить тією мовою, що й Воронюк. І ще одне: сибірський візник з села Варикіно називає свою кобилу... Мазепою! Оце й усе про «українські справи» в книзі Пастернака!

Підсумовуючи, прийдемо до одного тільки висновку щодо книжки «Доктор Жіваго»: у світово-літера-

турному аспекті це великий блеф, в українському ж — це не що інше, як ще одне московсько-большевицьке видання з усім характеристичним ставленням до Укра-

їни і українців; з одного боку — заперечування й промовчування, з другого — образа.

Софія Наумович

* * *

Едвард Стріха: ПАРОДЕЗИ, ЗО-ЗЕНДРОПІЯ, АВТОЕКЗЕКУЦІЯ. За редакцією Юрія Шереха, накладом Оксани Запоровської. Обкладинка й оформлення Якова Гніздовського. В-во «Слово», Нью-Йорк 1955. Стор. 265.

Рафіновано-елегантне оформлення книжки, сміливе й модерне, що так гармонійно перекликається з мистецьким шуканням українського «відродження» 20-их років, — добре поєднується з її вишуканим «мереженим» змістом.

Едвард Стріха — це літературний псевдонім **Костя Буревія**, видатного українського поета, прозаїка і драматурга, твори якого ні в чому не поступаються перед сучасними європейськими шедеврами, а який у 30-их роках був знищений Москвою.

Московський більшовизм з його осоружним «соцреалізмом» примусив К. Буревія, як і пак Едварда Стріху, приховуватися за пародійним жанром. Проте тупі, але підзорливі та недовірливі москалі за деякий час таки здогадалися, що за висміюванням себе самого й товаришів скривається глум **автора** над безглуздою цензурою, над кривавим режимом та, більше того — протест проти московсько-большевицької окупації. Тоді вони письменника зліквідували, його твори знищили, а українській літературі вирвали з рук важливу зброю: сатиру.

На щастя, родина письменника врятувалася і, Бог зна яким чудом, зберегла його твори (хоч, мабуть, не всі). А оце на еміграції, рідна дочка Костя Буревія видала невеличку збірку деяких творів батька так гарно й любовно, як тільки могла найкраще. На цьому виданні можуть повчитися всі видавці «пропам'ятних книг», різних ювілейних збірників, чи будь-якого видання чужими мовами.

Крім головної прекрасної сатиричної поеми «Зозендропія», в збірці є декілька менших пародій — «пародез», як теж зразок «покаянної» статті «Автоекзекуція», сам заголовок якої є вже теж пародією. Крім того видавці вибирали ще різні, більші й менші, твори письменника, його статті, записки, листи, фота, оформлення «Літературного ярмарку» тощо, все це з поясненнями і примітками, що необхідні для кожного невтаємниченого в советські «містерії» читача.

Цю елегантну книжку не тільки приємно поставити у власну бібліотеку, але й можна сміливо вислати в кожну чужинецьку книгозбірню як «україніку», що таким способом збагатиться ще одним прекрасним мистецьким українським виданням.

Михайло Островецький: «НА ЗА-КРУТІ», осінь 1939 року. Накладом автора, Нью-Йорк 1958. Ст. 142. Обкладинка **Миколи Бутовича**.

Книжка М. Островецького може похвалитися: легко й дотепно написана, говорить про недавні й усім відомі події, дає картину вражень західного українця при зустрічі віч-на-віч з большевицькою дійсністю... і нічого в ній немає про італійське мистецтво! Це знаменита книжка «до подушки», хоч і грішить неохайністю мови. Такі вислови як «завсіди» замість завжди, «дальше» замість далі, та «тішусь» замість тишуся (та ще й перед «що!») і т. д. можуть схвилювати читача-пуриста й тоді «подушкова» прикмета книжки геть пропадає.

М. Бутович дуже добре графічно розв'язав тему «На закруті», хоч цей закрут у М. Островецького ні такий головокружний, ні космічний, як на обкладинці.

Софія Наумович

ОГЛЯД МІЖНАРОДНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПОДІЙ

Як уже було коротко згадано в минуломісячному огляді, лондонська конференція в справі Кіпру закінчилася успішно, а саме — підписанням 19. 2. договору про створення незалежної республіки Кіпр, у терміні до одного року.

Згідно з цим договором, Велика Британія матиме й надалі право втримувати свої військові бази на Кіпрі та повну суверенність над ними. Якщо б самостійності Кіпру загрожувала зовні небезпека, Велика Британія, Греція і Туреччина мають право інтервенювати. Зате у внутрішні справи республіки названі держави не будуть втручатися.

Провідник турецької меншини на Кіпрі, д-р Кюсюк, заявив, що кіпрська республіка приступить до тих пактів, до яких входять Велика Британія, Греція і Туреччина. Це значить, що Кіпр включиться в рамки НАТО, і, правдоподібно, теж у Багдадський пакт. Можна теж припускати, що Кіпр стане членом Коммонвелту, а в кожному разі належатиме до т. зв. зони стерлінга.

Негайно по складенні договору, стан облоги на Кіпрі знесено, як теж звільнено з в'язниць і концтаборів усіх політичних в'язнів. Підпільна організація ЕОКА розв'язалася, а її провідник — полковник Гривас — відлетів до Атен, де його вітали з великими почестями як національного героя. Таким способом закінчився чотирирічний період кривавої боротьби на Кіпрі, що часто спричинював велике політичне напруження між Великою Британією, Грецією і Туреччиною.

У зв'язку з непевним міжнародним положенням і загрозою з боку СРСР, Туреччина присвячує багато уваги зміцненню свого оборонного потенціалу. Як заявив міністер закордонних справ Зорлю у парламенті, ще до кінця цього року Туреччина матиме батальйон повністю озброєний у ракети «Ніке», а водночас відбуватиметься підготовка для zorganizовування другого, так само озброєного ракетами, батальйону. Технічний персонал для

цих батальйонів вишколюється в США. На різні військові споруди в Туреччині, НАТО вже витратила 87 мільйонів фунтів стерлінгів, із цього — 13 мільйонів на побудову модерної телекомунікаційної мережі.

Дня 5. 3. ц. р. США підписали двосторонні військові договори з Туреччиною, Персією і Пакістаном. Америка ясно заявляла при різних нагодах, що вона прикладає незвичайно велику вагу до справи безпеки названих держав та їх вільного господарського росту. Згадані договори є виявом політики США на Середньому Сході, що виражений на постійний тиск з боку СРСР. У цих договорах підкреслено, що вони згідні з духом статуту Об'єднаних Націй і є доповненням Багдадського пакту. «У випадку нападу на Туреччину, — читаємо в опублікованих документах — уряд США рішений, у порозумінні з Туреччиною, на кожну мілітарну акцію, яка гарантуватиме мир і стабільність на Близькому Сході. США даватимуть далі військову й господарську допомогу Туреччині, Персії та Пакістанові, щоб забезпечити їхню національну самостійність, територіальну непорушність і господарський розвиток».

Підписання згаданих договорів викликало велике задоволення в столицях заінтересованих держав на Близькому Сході, а преса підкреслює, що зобов'язання США рівнозначні з тими, що їх дали собі взаємно члени Багдадського пакту. Британська преса коментує договори прихильно, а при цьому зазначає, що гарантії США деякою мірою важливіші, ніж сам Багдадський пакт. І так, наприклад, щоденник «Дейлі Телеграф» твердить, що «вже сам страх перед американською термоядерною зброєю може відсунути загрозу совєтської агресії».

Очевидно, реакція Москви на гарантії США для країн Близького Сходу сповнена люттю і прораджує тривогу кремлівських ватажків. Між іншим, московська радіо-

станція накинута на США з гострою лайкою, подаючи такий коментар: «Американський договір з Персією, Пакістаном і Туреччиною — ганебний. Його наслідки будуть такі, що бідних персів посилають на смерть п'яні американські палії воєн. Шах і його уряд нести будуть відповідальність за те, коли свята кров перського народу буде пролита на імперіалістичному вівтарі...»

Взаємини між СРСР і західними державами під цю пору дуже напружені. Ультимативні домагання Москви в справі Берліну та її явно вороже наставлення до справи об'єднання Німеччини спонукали британського прем'єра Мекміллена відбути подорож до Москви. З приводу цієї подорожі провадилася незвичайно жвава дискусія не тільки у Великій Британії, але й у всьому вільному світі. І консерватисти і лейбористи зв'язували з подорожжю Мекміллена великі надії, не зважаючи на офіційну заяву, що прем'єр їде до Москви не переговорювати, а для «збагнення опінії советських керівників» та для розмов, що мали б причинитися до злагодження міжнародного напруження.

Поза Великою Британією зокрема у Франції та Німеччині, в політичних колах висловлювано побоювання, що подорож Мекміллена морально послаблює західні позиції та дає підставу до побоювання, що Велика Британія схильна вести супроти СРСР сепаратну політику.

Вітаючи на московському летовищі Мекміллена, Хрущов заявив, що «СРСР зсвжди прагнув миру, постійно бажає уникнути війни, змагає до затіснення советсько-британської співпраці та до практичного здійснювання мирної коєкзистенції» і т. п. У відповідь Мекміллен висловив переконання, що суперечні погляди можна збагнути в безпосередніх розмовах. Далі він зазначив, що хоче ознайомитися зі станом промисловости і сільського господарства СРСР, як теж бажає, щоб його подорож причинилася до відпруження у світі.

Перша фаза советсько-британських розмов, чи точніше — пишних прийнять у Кремлі та в британській

амбасаді, — мала незвичайно «сердечний» характер. Підносячи тост, Мекміллен згадав про «британсько-советське братерство зброї» в другій світовій війні та висловив свій «безмежний подив для російського народу і його армії». Відтак запевнив, що «майбутність відкриває перед російським народом великі перспективи». «Те, що я бачу — скзав Мекміллен — не є ніякою оманю, а дійсністю. Ваші досягнення, а мою думку, війняткові в історії... Коли я думаю про міжнародне положення, то запитую чи ми сьогодні не маємо принаймні однієї спільної мети: миру? Не зважаючи на всі труднощі, в ім'я миру ми повинні знайти порозуміння».

Хрущов відповів Мекмілленові не менш «сердечно». Він так само згадав про советсько-британську співпрацю під час останньої війни та висловив сподівання, що Мекміллен, маючи «велике розуміння для духу Женеви», докладе всіх зусиль для наладнання співпраці між обидвома країнами.

Та коли після цих бенкетів почалися влгстиві розмови, атмосфера стала холодною і напруженою. Чого Хрущов не сказав Мекмілленові в очі, те він сказав під час улаштованої з цією метою «зустрічі з робітниками» на Кремлі. Коли британський прем'єр від'їхав до Дубна, біля Москви, оглядати атомний центр, Хрущов прийняв делегацію робітників і виголосив перед нею «виборчу промову», що була очевидно призначена для британських гостей і для західних політиків узагалі. Він заявив, що СРСР відкидає західний проєкт про скликання конференції міністрів закордонних справ, натомість вимагає зустрічі керівників чотирьох великодержав, які матимуть уповноваження скласти далекойдучі умови для загарантування миру. При цьому Хрущов накинувся на західних політиків за їхню критику советських пропозицій щодо Берліну, а зокрема грубо лаяв канцлера Аденауєра. Назвавши «гістериком», Хрущов цинічно погрожував йому, як провідникові християнсько-демократичної партії, Страшним Судом, Богом, Христом, пеклом — цілковито в стилі класичного москов-

ського «матюкання», що «делегати» прийняли голосним сміхом і бурхливими оплесками.

В такому самому стилі й дусі говорив Хрущов і перед «виборцями» в Калінінському кварталі м. Москви, при чому запропонував Заходові відбутися конференцію «на вершинах» з такою програмою: 1) Проблема мирного договору з Німеччиною; 2) Питання європейської безпеки; 3) Виведення військ з чужих територій; 4) Точне визначення місць стаціонарування військ НАТО і Варшавського пакту; 5) Питання роззброєння; 6) Заборона термоядерної зброї. Крім того Хрущов заявив, що СРСР готовий заключити пакт неагресії з Великою Британією, терміном на 25, 50 чи навіть більше років.

Самозрозуміло, що згадані виступи Хрущова ще більше прохолодили і погнобили британських гостей. А Хрущов дав вислів своєму поганому гуморові ще й тим, що відмовився супроводити Мекміллена в його подорожі до Києва, подаючи як причину «біль зубак».

На лєтовіщі в Києві Мекміллен привітав «прем'єра» УРСР Кальченко. З відповіді британського прем'єра на це привітання варто навести таке місце: «Київ дуже добре відомий в Англії. Ми вже здавна знаємо його як місто, що славне своїм сильним духом і привабливістю. Пізніше, коли вибухла друга світова війна, ми звикли чути ім'я м. Києва в тісному пов'язанні з героїчним опором інтервентам з боку советських армій і народу. Ми знаємо, як багато довелося пережити Києву в ті дні, і знаємо про жахливі розміри його спустошень. Але в останні роки ми чули про Київ як про одне з тих великих російських міст, яке мов чудо піднялося з попелищ війни...»

Як бачимо, британський прем'єр у всіх своїх виступах дотримувався «всеросійської» термінології, старанно уникаючи навіть найменшого натяку на факт поневолення Москвою багатьох народів, очевидно з тим розрахунком, щоб жадним словом не вразити Москви.

Оглянувши Київ, сільсько-господарську виставку та один «потьомкінський» колгосп, Мекміллен відлетів до Ленінграду, а відтак знову

до Москви для закінчення офіційних розмов, після чого підписано спільний советсько-британський комунікат.

«Якщо британський прем'єр поставив як мету своєї подорожі до СРСР, щоб там на всі свої пропозиції почути рішуче «нет», то подорож увінчалася стопроцентним успіхом» — так коротко схарактеризував вислід цієї подорожі поважний паризький щоденник «Ле Фігаро».

Випровадивши британських гостей додому, Хрущов 4. 3. прибув до Ляйпцигу для розмов із керівниками Східної Німеччини, хоч офіційно було подано, що він бжас оглянути славний традиційний «Ярмарок» у цьому місті. Свій приїзд Хрущов використав для проголошення несподіваного відвороту советської політики в справі Берліну. В промові, виголошеній у будинку ляйпцигської ратуші, Хрущов заявив, що СРСР може передати свої уповноваження в східному Берліні урядові Східної Німеччини 27-го травня, але так само може це зробити 27-го червня чи навіть липня. бо, мовляв, «наскільки не принаглює». Ця заява Хрущова є відкликанням дотичного московського ультиматуму. До такого кроку Москва була примушена рішучою поставою Заходу, а зокрема заявою уряду США, що вони боронитимуть свого права на доступ до Берліну навіть збройною силою, коли виникне така konieczність. Хоч відступ Москви від її ультимативних домагань безсумнівний, проте Кремль має можливість і надалі шантажувати Захід різними домаганнями та погрозами.

Коментуючи заяву Хрущова, речник міністерства закордонних справ США сказав таке: «Чи СРСР плянує передати для НДР свої уповноваження 27-го травня чи, може, пізніше — це не має засадничого значення. Наше становище ясне й незмінне. Ми не визнаємо за СРСР права самовільно й односторонньо змінити його зобов'язання супроти трьох інших держав». А лідер демократичної опозиції, Едлей Стівенсон, звернувся на вічу в Бостоні з такою пересторогою на адресу советського уряду: «Москва мусить зрозуміти, що будь-яке ут-

руднення доступу до західнього Берліну означатиме війну... Якщо президент Айзенгауер твердить, що ми не уступимо навіть перед насильством, то він говорить в імені нас усіх. Дай Боже, щоб Москва не робила собі щодо цього жадних ілюзій...»

«Комуністична партія в США, як колись так і тепер, є для держави поважною небезпекою» — таку заяву склала парламентарна комісія Конгресу. Її речник підкреслив, що хоч комуністи в США втратили на силі та впливах, то все ж таки необхідно далі енергійно боротися з цим антинаціональним елементом та його агентурою.

Під час недавніх виборів у Португалії, комуністи намагалися викликати революційні розрухи за допомогою спеціальних бойовиків. Комуністичні діячі проникають у різні політичні угруповання і там активізуються та провадять розкладову роботу. Вони діють не тільки в робітничому середовищі але й серед інтелігенції. Для кращого маскування, комуністичні агенти підшукують собі такі професії, що дають їм змогу їздити по всій країні, не викликаючи підозри в поліції. Ці агенти виступають у ролі купців, представників різних торговельних фірм і т. п. Португальська служба безпеки впала на слід комуністичної підпільної мережі і заарештувала наприкінці м. лютого понад 25 комуністичних активістів.

Комуністична партія у Франції теж скріпила свою діяльність. Потерпівши велику невдачу в минулих парламентарних виборах і під час референдуму, вона повела тепер демагогічну кампанію пізніх обіцянок, що мали б бути здійснені по приході комуністів до влади. При цьому комуністи дуже зручно використовують усі ті труднощі, господарського чи іншого характеру що їх під цю пору переживає країна, і досягають деякого успіху. І так, напр., під час муніципальних виборів, що відбулися двома турами в першій половині березня, в деяких більших містах комуністи здобули значно більше голосів, ніж у час парламентарних виборів. До цього комуністичного успіху причинилися теж соціалісти, які в багатьох виборчих

округах виступали спільно з комуністами, хоч Центральний комітет СФІО, що його очолює колишній прем'єр Гі Молле, виразно заборонив творення такої коаліції.

В північній частині Іраку вибух 9-го березня військовий бунт проти уряду Кассема. На чолі збунтованих військових частин став полковник Шаваф. У закликах через радіостанцію в Мосулі, Шаваф обвинувачував теперішній іракський уряд у співпраці з комуністами та в зраді «Ідеалів революції 14-го липня 1958 р.» Шаваф заявився за політику «позитивної неутральноності», як теж за приязнь з ССРСР і за співпрацю з Об'єднаною Арабською Республікою (ОАР).

Цей бунт не був, правдоподібно, жадною несподіванкою для уряду Кассема. Деякі політичні обсерватори навіть твердять, що Кассем навмисне спровокував цей виступ своїх політичних противників, щоб тим легше могли їх знищити у відвертою бою. Після збомбардування Мосулу, урядові війська захопили це місто і здушили бунт, причому його провідник Шаваф згинув.

Багдадський уряд твердить, що згаданий бунт був ділом агентів Нассера, а московська радіостанція подала такий коментар: «Спілка національних і поступових сил Іраку зліквідувала змову, що її організували імперіялісти, які бажали повалити республіканський режим. Імперіялісти не знедбують нічого, що могло б причинитися до упадку теперішнього уряду. Вони розпалюють расову ненависть між поодинокими частинами населення, щоб могли розбити єдність народу...»

Нассер із свого боку рішуче заперечив, начебто ОАР була організатором революційних розрухів в Іраку. При цьому він гостро виступив проти комуністів, що їм раніше ОАР була дала право азилу, а які по поверненні до Іраку «відплачуються чорною невдячністю». Та цей виступ Нассера проти комуністів годі назвати «антикомунізмом». Полеміка Нассера з комуністами, як теж переслідування комуністів в ОАР не мають ідеологічного підложжя, а подиктовані радше льокальними інтересами єгипетського диктатора. Про правдивість такого твердження свідчать,

між іншим, слова Нассера з приводу змови в Іраку: «Ми не поборюємо руху лівих угруповань, тому що вони можуть мати націоналістичні засади. Ми поборюємо комунізм тільки тому, що він дістає інструкції з закордону».

У зв'язку з британсько-совєтськими розмовами, канцлер Аденауер прибув 4. 3. до Парижу, щоб відбутися конференцію з президентом де Голем. Разом із канцлером приїхали його найближчі співробітники, між ними — міністер закордонних справ фон Брентано. З французького боку, в розмовах з німецькими державними мужами брали участь прем'єр Дебре, міністер закордонних справ Кув де Мурвіль та ще деякі члени уряду. Хоч преса твердила, що ця конференція не обмежена якоюсь спеціальною тематикою, а присвячена загальному обмінові думок між керівниками двох сусідніх держав, то для нікого не було таємницею, що головною темою розмов була проблема Берліну і напрямні політики супроти ССРСР. Обидва партнери висловилися за те, щоб рішуче протиставитися совєтському натискові та не послаблювати позицій вільного світу зайвими поступками Москві.

Кілька днів пізніше до Парижу прибули Мекміллен і Селвін Ллойд на розмови з де Голем і Кув де Мурвілем. Британський прем'єр поінформував французького партнера про свої розмови з Хрущовим і про наставлення британського уряду до совєтських пропозицій.

З Парижу Мекміллен відлетів до Бонну, щоб ознайомити німецький уряд із перебігом розмов у Москві та провести обмін думок. Для британського прем'єра немає жадного сумніву, що ще вліті цього року повинна відбутися міжнародна конференція міністрів закордонних справ, а відтак конференція на вершинах для обговорення і розв'язки найбільш пекучих світових проблем. «Ми твердо стоїмо при наших принципах, але ми не сміємо бути штивними в націй політиці» — заявив Мекміллен. Він уважає за позитивне те, що Москва погоджується розв'язувати міжнародні проблеми шляхом конференцій.

18. 3. Мекміллен і Селвін Ллойд відлетіли до Канади і США, щоб

обговорити з урядами цих держав актуальні міжнародні проблеми, в першу чергу справу Берліну та об'єднання Німеччини.

У Голландії відбулися 12. 3. вибори до парламенту, в яких найбільше мандатів здобула католицька народна партія (31,59 %). Друге місце зайняла партія праці (30,37 %), а далі місця — ліберали (12,22 %). протестантські антиреволюціонери (9,39 %) і християнсько-історичний союз (8,10 %). До часу створення нового уряду, державні справи веде дотеперішній уряд, що подався до димісії.

Під цю пору ведуться австралійсько-совєтські розмови з метою наладнання нормальних дипломатичних і господарських взаємин між обидвама державами. Як відомо, дипломатичні взаємини між Австралією і ССРСР були зірвані в квітні 1954 р., в наслідок голосної афери подружжя Петрових. Тепер до Австралії прибув совєтський віцеміністер закордонних справ Фірюбін, який є шефом делегації ССРСР в господарській комісії при ОН для справ Азії й Далекого Сходу. З австралійського боку переговори веде міністер Кесей.

У Варшаві закінчився 9. 3. чотиримісячний судовий процес проти колишнього гітлерівського гауляйтера в Україні, Еріха Коха. Хоч Кох має на своєму сумлінні багато тисяч українців, замордованих нацистами з його наказу, то у Варшаві його суджено тільки за злочини супроти польського і жидівського населення. Процес закінчився винесенням смертного засуду для Коха, якому була дана повна можливість правної оборони. Очевидно, польські комуністи могли собі без найменшого ризику дозволити на таку довгу судову процедуру, навіть у приваєності багатьох закордонних журналістів, бо жажливі злочини і відповідальність за них Коха були безспірною справою, а оцей судовий лібералізм був розрахований на викликання у вільному світі доброї opinio pro сучасну Польщу.

Хуліганство в ССРСР набрало таких широких і загрозливих форм, що для його поборювання треба було створити окрему «порядкову робітничу поліцію». Члени цієї поліції рекрутуються переважно з-поміж

комсомольців і мають відповідні урядові посвідки. На їхній заклик, міліціонери мають обов'язок інтерв'ювати під час всляких бешкетів, що їх чинять хулігани.

В Італії, після кількатижневої політичної кризи, створено однопартійний (християнсько-демократичний) уряд, на чолі якого став Антоніо Сені, лідер правого крила християнсько-демократичної партії. Прем'єр є водночас міністром внутрішніх справ. Міністерство закордонних справ очолив Джузеппе Пелля. В парламенті за уряд заявилося 333 послів (християнські демократи, неонацисти, монархісти й ліберали), проти уряду голосувало 248 послів (комуністи, соціалісти й соціал-демократи).

Коротко перед голосуванням у парламенті, прем'єр Сені гостро виступив проти комуністів і соціалістів, п'ятуячи їх як ворогів християнських сил вільного світу. Комуністи і соціалісти виступають теж проти т. зв. Спільного європейського ринку, а тому вони є теж ворогами західної цивілізації. Прем'єр, покликаючись на таємний обіжник італійської комуністичної партії, здемаскував облудну тактику комуністів, що під покришкою боротьби за соціальні права працюючих насправді ведуть підривну політичну акцію. Ця вирізна протикомуністична постава нового уряду запевнила йому підтримку з боку правого крила парламенту, але водночас викликала посилену опозицію з боку комуністів і соціалістів.

Зовнішня політика Італії базуватиметься і в майбутньому на тісній співпраці з державами Атлантичного пакту, про що виразно заявив новий міністер закордонних справ Пелля. Італія змагатиме до активної торговельної політики і до затіснення співпраці з країнами Середземноморського району, що є в інтересі Італії та її сусідів.

Влітку цього року має відбутися комуністичний «Світовий фестиваль молоді» у Відні. Як показала практика, такі фестивалі успішно використовуює для комуністичної пропаганди у світі їх аранжер, Москва. Проти відбуття згаданого фестивалю у Відні рішуче й однозгідно заперестували майже всі молодіжні організації Австрії, що проголосили перший тиждень березня «протестним». Акція австрійської молоді зустрінула прихильний відгомін і схвалення в багатьох країнах вільного світу.

По нав'язанні широких політичних контактів головою ЦК АБН, Я. Стецьком, у США, до цієї країни прибули на кількомісячне перебування два визначні політики поневолених Москвою народів, а саме — колишній міністер закордонних справ Словаччини д-р Ф. Дюрчанський і кол. міністер Болгарії Христо Статев. Обидва ці діячі АБН провадитимуть у США інтенсивну акцію в користь визволення всіх поневолених Москвою народів. Париж, у березні 1959 р.

Борис Вітошинський

ВІД УКРАЇНСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ

В поміщеній в лютневому числі 1959 р. «В. Ш.» критиці роману О. Звичайної «Страх», проф. Державин, висловлюючись дуже похвально про мову авторки, зробив дрібні завваження стосовно до деяких слів, між іншим, також перекладу російського слова «преніє» на українське «наради», замість «дискусія».

Видавництво почувається до обов'язку виправдати Шановну Авторку, бо первісно в тексті вона вжила слова «дискусія», а тільки вже в друку з вини В-ва було змінено це слово на «наради». З того якраз приводу Авторка висловила своє невдоволення в листі, а поправку помістила в «еррата» на кіпці I-го тому книжки.

Тому завваження проф. В. Державина не можна віднести до мови Авторки, а тільки у вину Видавництва, що замінило правильне слово неправильним.

Шановну Авторку за «виправлення» її тексту просимо вибачити.

Видавництво УВС

ЧИТАЙТЕ — ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ!

тижневик

«ШЛЯХ ПЕРЕМОГИ»

«ШЛЯХ ПЕРЕМОГИ» — орган української самостійницької думки та речник українського визвольного руху. Він подє правдиві інформації про події на українських землях, а також приносить обширні відомості про міжнародні події, навітлюючи й коментуючи їх в дусі інтересів української справи.

«ШЛЯХ ПЕРЕМОГИ» речево дискутує й роз'яснює всі суспільні, політичні й культурні питання української еміграції й постійно містить хроніку українського життя з усіх закутків світу.

«ШЛЯХ ПЕРЕМОГИ» — це універсальний часопис української еміграції в усіх країнах поселення, що повинен знайтися в руках кожного свідомого українця, якому доля нашої Батьківщини не байдужа.

Передплату у Великій Британії приймає:

Українська Видавнича Спілка
237, Liverpool Rd.,
London, N. 1.

Адреса Видавництва:

Verlag Schlach Peremohy
München 8, Zeppelinstr. 67
Germany

ABN CORRESPONDENCE

Бюлетень Антибольшевицького Бльоку Народів

Вже вийшло 3-4 число (за березень і квітень) «ABN-Корреспонденц» англійською мовою з таким змістом:

Д. В. — «Для Москви ще не закінчилася світова війна».

А. Микулія — «Конгрес московсько-большевицької партії».

Я. Стецько — «США і політика визволення».

В. Ціціпівілі — «Московські намагання запанувати над світом».

Проф. д-р Андрія-Іліч — «Націонал-комунізм це противоріччя само в собі».

Баймірза Гаїт — «Росія й Орієнт».

В. Гіліс — «Які пляни мають великі потуги?».

Проф. д-р В. Державин — «Моральні принципи важливіші за тактичні».

А. Фурман — «Воркута в Центральній Європі».

С. С. — «Ідеологічно-політичний спротив українського підпілля».

«Четвертий протикомуністичний конгрес на Американському континенті». Вістки з-поза залізної зсрони, рецензії і т. п.

Замовляйте:

ABN Correspondence
München 8
Zeppelinstr. 67/0
Germany